

GOVERNMENT OF INDIA

ARCHAEOLOGICAL SURVEY OF INDIA

Central Archaeological Library

NEW DELHI

ACC. NO.

12742

CALL NO.

Sa 85 | Bha | Kal

D.G.A. 79

1000

do: =

THE
NITI AND VAIRAGYA S'ATAKAS.
OF
BHARTRHARI.

*Edited with a Com. in Sans., an English
Translation and Notes.*

BY

M. R. KALE, B. A.

Author of 'Higher Sanskrit Grammar &c. &c.'

5a85
Bha/Kal
SIXTH REVISED EDITION.

Gopal Narayen & Co.

BOMBAY.

(All Rights Reserved by the Author.)

Printed by C. S. Deole at the Bombay Vaibhav Press, Servants
of India Society's Building, Sandhurst Road, Girgaon,
Bombay and Published by Gopal Narayan & Co.,
Booksellers and Publishers, Kalbadevi Road,
Bombay.

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY, NEW DELHI.

Acc. No.... 12742.....

Date.... 8-11-1962.....

Call No.... Sa 85.....

Bha/Kal

INTRODUCTION.

THE POEM AND THE AUTHOR.

The little volume now offered to the public contains two of the three *S'atakas* of Bharṭṛhari, one of the celebrated poets of ancient India. Of the History of the poem or of its author very little is known that is authentic. The only circumstances in the life of Bharṭṛhari that we know have been handed down by traditions and the various accounts that these give can hardly be reconciled. Bharṭṛhari is traditionally represented as belonging to the Royal house of Ujjain; and though he was entitled to the crown, he is said to have abdicated it in favour of his younger brother Vikrama, the founder of the Samvat Era, as he was disgusted with wordly life on account of the discovery of his wife's infidelity* and retired to the forest wishing to lead an ascetic's life. Be that as it may. One fact appears to be incontrovertibly true from the general tenor of the *Śātakas* that Bharṭṛhari must have met with sore disappointment in life, and his faith in the virtue of women was perhaps shaken by certain bitter experiences in his own life or of those he had around. We give below the different accounts of him as found in different works. (1) In one Ms. the name of Bharṭṛhari's wife, mentioned in connection with the above tradition, is given as Anangasenā. (2) The *Arvāchīnakosha* mentions Vīrasena, a Gandharva, as the father of Bharṭṛhari. Four children were born, viz. Bhar., Vikramāditya, Subhatavīrya and Maināvati (the mother of the well-known Gopichanda). (3) Bharṭṛhari's mother was Sus'ilā, the only daughter of the king of Jambudvīpa. This king had no son and so he gave the

* This tradition seems to have given rise to *Niti S'atka* sl. 2 which has hardly any connection in the place where it stands, and may possibly be an interpolation. The use of the first personal pronoun in the verse is not an inindubitable proof of its reference to the author himself and the want of true critical spirit on the part of the Pandits might have led to the fabrication of the story current among the people.

kingdom to Bhartrhari who transferred the seat of government to Ujjain, placed Vikramāditya on the throne and appointed Subhatavīrya his commander-in-chief (4) The name of Bh.'s wife was Padmākshī and she was the daughter of Simhasena, king of Magadha. (5) Mr. Sheshagiri Shāstri gives a rather curious tradition. He says:—"King Vikramāditya is said to have been the son of a Brāhmaṇa named Chandragupta who married four wives, one of the Brāhmaṇa caste, another of the Kshatriya, the third of Vais'ya, the fourth of the Sūdra caste. They were called Brāhmaṇī, Bhānumati, Bhāgyavatī and Sindhumatī. Each of the four bore him a son. Vararuchi was born of the first wife, Vikramārka of the Second, Bhatti of the third, and Bhartrhari of the fourth. Vikramārka became king, and Bhatti served him in the capacity of Prime Minister."

It need not be said how far such traditions are capable of furnishing us materials for a trustworthy account of the poet. All that can be gathered from the above-mentioned traditions is that our poet was of royal descent and that, being disgusted with the world, he renounced it, and retired to the forest as an anchorite and further that he was a man of poetic talents, a great scholar and a Yogi. Besides the *S'atakas* another work called the *Vākyapadiya* goes by the name of Bhartrhari. The poet Bhatti, author of the *Bhatti Kāvya*, is also by tradition identified with Bhartrhari.*

THE AUTHORSHIP OF THE S'ATAKAS.

Bhartrhari is, by a general consensuses of opinion, regarded as the author of the three *S'atakas*. To a superficial reader they appear to be a collection of verses without any collecting link. And this circumstance, viz., that the verses have no common bond of unity, has given rise to a theory that the *S'atakas* are not an original work but a mere compilation from the works of former authors. An additional circumstance, that some of the

* The controversy as to the identity of Bhartrhari and Bhatti is discussed further on.

verses in these *S'atakas* are found in works by other authors which are not mere compilations, has lent colouring to this assumption. Another theory is that the author of the *S'atakas* was not Bhartṛhari but that some poet composed them in his name. This theory has neither a wide currency nor has it any stronghold on the minds of scholars. With regard to the former it is sufficient to remember that only a small number of the verses in the *S'atakas* have been attributed to other writers, that these in almost all cases are persons of less note and that they cannot be said to have preceded Bhartṛhari in chronological order. The number of verses which can at all be challenged as not being Bhartṛhari's will not exceed fifty in the two *S'atakas*; and even of this number very few can be definitely ascribed to one writer or another. With the exception of Kālidāsa with whom Bhartṛhari has one verse in common (sl. 70 *Nīti S'atka*) all others from whom Bhartṛhari can be suspected of having borrowed are persons less noted than he, and removed by several centuries from the period at which we think our poet can be placed. The *S'atakas*, therefore, must be regarded as an original work. Had they been a mere compilation Bh. would have designated his collection by some such name as Subhāshita—manjūshā or the like. Besides the verses are not altogether isolated. There are connecting links which divide them into different groups. To a careful reader they will appear to be the outpourings of a mind strongly disgusted with the world or powerfully affected by its incidents; and the poet must have penned his thoughts down as his mind was held in sway by different emotions at different times. We must, however, believe that the nature of work and its very want of a common thread as in a continuous narrative afforded facilities to unscrupulous persons to pass off either their own or other verses as Bhartṛhari's, and that numerous interpolations must have, from time to time, been made, since the number of verses in each *S'atka* has considerably increased, so much that the three *S'atakas*

now contain nearly 400 verses* between them. The growth, however, has been so much mixed with the original that it has now become an almost hopeless task to resort to the process of elimination.†

THE DATE OF THE S'ATAKAS.

The poet himself furnishes no evidence as to his date, nor does he give any information about himself in his work. We must, therefore, judge at what period in Sanskrit literature we are to place the poet, first, from tradition, and secondly from internal and external evidence. Tradition makes Bhartṛhari, as has already been said, the brother of Vikramāditya, the epoch-maker. And antiquarians do not seem to be opposed to this view. Vikrama's era, the Samvat, begins 56 years before Christ. § Bhartṛhari being the elder brother of Vikram, we

* It cannot be said whether it was with regard to this circumstance that Colebrooke spoke of the *S'atakas* as 'either three or four *S'atakas* or centuries of couplets.'

† An attempt (though not final) has been made in this edition to detach such verses from the original.

§ There is some difference of opinion among antiquarians as regards the beginning of Samvat Era. Mr. Telang believes that Vikrama was the founder of the Shaka or Śālivāhana era which dates with 78 A. D., and thus he places Bhartṛhari towards the close of the first and the beginning of the second century after Christ. Mr. Telang's main contention is that Bhartṛhari being the author of *Vākyapadiya*, sufficient time must be allowed to elapse between him and Patanjali 'for all the vicissitudes' in the life of the latter's *Mahābhāṣya*. We shall show further on, from evidence collected by Mr. K. B. Pāṭhak, and which seems to be very conclusive, that the author of the *Vākyapadiya* was a Buddhist. Bhartṛhari, the author of the *S'atakas*, was not a Buddhist, and therefore Mr. Telang's objection to accepting B.C. 56 as the date of the commencement of the Samvat Era, on the ground of insufficiency of the period we get for certain incidents in the history of the *Mahābhāṣya* recorded by the author of the *Vākyapadiya*, falls to the ground.

Another date has been proposed to mark the commencement of the Samvat Era viz. A. D. 544. The reasoning by which the-

might suppose that tradition places him in the first half of the century before Christ.*

The internal evidence as to the date of the *S'atakas* is of a very vague and uncertain nature. The *S'atakas* are interspersed with Vedāntic phraseology, but this in itself is hardly sufficient to determine their period. The doctrines of the Vedāntins were being discussed and formed for a number of centuries, and it is therefore difficult to hazard a conjecture as to a particular period in the history of Sanskrit letters having produced the poems. The Purāṇas are also referred to in the work; and as Prof. Wilson has tried to show that none of the Purāṇas date back more than a thousand years, some scholars have tried to place the *S'atakas* at so late a period as the eleventh or twelfth † century A. D. It is to be greatly

result has been arrived at, is, to speak most charitably of it, simply fancifully. (For further information, see Intro. to Abhi. S'ak.) B.C. 56-57 may, therefore, be taken as the date of the commencement of the Samvat of Vikrama era.

* It is difficult to determine the exact period in the history of Sanskrit literature which might appropriately be called the Vedāntic age. This followed the Upanishad period and was coeval with the Pauranic and Buddhistic periods. The greatest names of the Vedāntic period are those of Kumārila Bhaṭṭa, and the still more famous Shankarāchārya. Kumārila is supposed to have flourished about 700 A. D., and Shankarāchārya half a century later (though there are grounds to believe that he flourished long before this). The Vedāntic age thus extended beyond the eighth century but its beginning cannot be traced with any degree of accuracy.

† The Pauranic age is also the subject of as much controversy as any other period in Sanskrit literature. The greatest name connected with this period is that of Vyāsa, the author of the eighteen Purāṇas. Vyāsa's name is also connected with the Vedic period; for he is said to have arranged the Vedas as we now find them. Vyāsa may therefore be regarded as the link between the Vedic and the Pauranic periods, and to have lived towards the close of the Vedic age and marked the commencement of the Pauranic age. He is therefore certainly a good deal older than the Christian Era.

doubted whether the reasoning of Prof. Wilson is conclusive enough; and whatever view might be held as to the interpolations which have been made in some of the Purânas, yet in general it may be said that they or some of them at least have existed prior to the first century A. D. so that the mere mention of the Purânas in a work cannot prove any thing as to its being a modern production.

Let us now see if *external evidence* will assist us in establishing the date of Bhartrhari. His commentators, it seems, never troubled themselves with this question. They like others before and after them appear to have followed the maxim, "gold is gold, why enquire how old it is?" Nor is there any specific mention of the author of the *S'atakas* in any of the old writers which will throw any the least light on his age.

There is, however, one passage in a Persian work, the *Kalila-u-Dimnah* which bears a close resemblance to one occurring in the *Pancha Tantra*, where again it is borrowed from Bhartrhari. The Persian work was a translation of the *Pancha Tantra* not directly from the original Sanskrit and was written for one of the kings of Persia between 531 and 579 A. D. The *Pancha Tantra*, must, therefore, be an older work, in existence in the year 500 A. D. at the latest. The *Pancha Tantra* is not in all its parts an original work, but draws largely upon the literature then existing. Among other works it is indebted to the *S'atakas*, and one stanza from the *Nîti S'atka* has been borrowed by the *Pancha Tantra** and from thence by the *Kalila-u-Dimnah*. The author of the *S'atakas* therefore must have lived some time before 500 A. D. that is we cannot place him later than the latter half of the fifth century.

Bhartrhari nowhere mentions contemporary persons or incidents nor is he referred to by any writer as a contemporary

* *Nîti S'atka*, Sl. 94. Shârangadhara, however, quotes this verse as of some other poet after quoting a number from Bhartrhari.

Thus it will be seen that there is nothing that goes against the date furnished by the tradition.

THE IDENTITY* OF BHARTRHARI AND BHATTI.

Bhartṛhari has been identified with Bhatti, the author of the celebrated *Bhaṭṭi Kāvya*. As regards Bhartrhari himself there is a controversy as to whether the Bhartrhari of the *S'atakas* and his namesake, author of the *Vākyapadīya*, are one and the same. So the controversy expends itself thus:— Was Bhatti another name for the author of the *S'atakas*, or for the author of the *Vākyapadīya*, or were the three one and the same or quite different individuals? That the three were no-one is conclusively proved from some evidence collected together by Prof. K. B. Pāthak. Mr. Pāthak has proved from contemporary and other unquestionable evidence that the author of the *Vākyapadīya* was a Buddhist. Neither Bhartrhari, the author of the *S'atakas*, nor Bhatti, was a Buddhist. The *S'atakas* are not only not imbued with any of the characteristic that ought to mark a Buddhistic work for the inculcation of moral principles (for which the *S'atakas* are intended), but even the alleged traces of Buddhism in them are so faint that one can confidently assert that the work is not the production of Buddhistic genius. Nor was Bhatti a follower of Buddha. He glorifies in his epic, the *Bhaṭṭi kāvya*, a hero whom Hinduism has idolised. A Buddhist would have chosen for his hero a co-religionist rather than a Hindu divinity. So the author of the *Vākyapadīya* was a distinct individual from either of the authors of the *S'atakas* or the *Bhaṭṭi kāvya*. So the question to be determined now is—was Bhatti the same as the author of the *S'atakas*? And we think not. In the accounts of the lives of these two individuals there is too great difference to admit of the one being identified with the other. If we ignore the tradition that the two were one

* This is taken here with minor changes, which do not affect the argument at all, from my Introduction to the *Bhaṭṭi Kāvya* Cantos I-V.

and the same individual, we find very little that is common to the life of the two. Bhartrhari was a *Kshatriya*, Bhatti a *Brāhmaṇa*; the former is connected with Central India and the latter seems from a passage in the *Bhṛti Kāvya* to have belonged to the court of Valabhi. From internal evidence offered by the *S'atakas* and the *Bhṛti Kāvya* we might say that they could not have been the productions of the same pen. The latter is, as is well known, a grammatical poet and the author shows a wonderful command in handling his words, and even from a grammatical point of view the poem can be said to be a perfect piece of composition. Of the *S'atakas* we cannot say the same. They confront us here and there with an uncouth form of word, and a clumsy construction.* This in itself is sufficient to awaken our suspicion, and reject all theories of identity. In their religion too they seem to be two different persons. Bhartrhari, though a professed unitarian as regards Siva and Vishnu, now and then betrays his predilections towards the former deity, † while Bhatti is a devout worshipper of the latter. Another circumstance which leads to the same conclusion, is, as remarked by Mr. Govind S'ankara S'astri Bāpat (in his preface to his edition of the *Bhṛti Kāvya*, N. S. Press Series), that in ancient works, distinction is made of the quotations from the works of these two poets. In the absence of equally trustworthy evidence or convincing argument, the above circumstances are sufficient to dispel all ideas of the identity of these two poets.

THE TWO BHARTRHARIS.

Colebrooke seems to have made a distinction between the two Bhartrharis; for when speaking of *Bhṛtikāvya* he says that its author was Bhartrhari and cautions his readers at the same time that this Bhartrhari was not the brother of Vikrama and author of the *S'atakas*. Evidently he must have been referring to the author of the *Vākyapadīya* whom he identifies

* For instances see, 100 N. S'. 6 V. S. Mis. &c.

† See Sl. मतिमने &c. V. S'. 69, 65, 85, &c.

with Bhatti. We have already stated on Mr. Páthak's authority that the author of the *Vákyapadíya* was a Buddhist; and now we shall proceed to summarise Mr. Páthak's evidence in brief.

The Chinese traveller I-tsing who paid a visit to India towards the close of the 7th century states that the grammarian Bhartṛhari died forty years before his visit. The author of the *Vákyapadíya*, the Chinese pilgrim says, was a Buddhist who "believed deeply in the three jewels, and meditated on the two-fold voidness." Vāchaspatimiśra, a writer of the 11th century speaks of the author of the *Vákyapadíya*, as a *Báshya*, which means *Vedabáhya*, and this word was applied to the Buddhists. This confirms the statement of I-tsing that the grammarian Bhartṛhari was a Buddhist. Kumárla indulges in a violent invective against the author of the *Vákyapadíya*, which it would be difficult to understand under any other supposition than that he was a Buddhist. So the authors of the *Satakas* and the *Vákyapadíya* must be regarded as different persons, and the only objection¹ which Mr. Telang had to placing our poet so early as at the middle of the 1st century B. C. may be supposed to be laid at rest.

THE S'ATAKAS.

As already remarked the *Satakas* are an original work. They are three in number, viz. Śringára, Nīti and Vairágya. They must have been composed by the poet after he had renounced the world. Probably the Nīti *Sataka* was written first, then followed the Śringára and lastly the Vairágya *Sataka*. We shall speak of the 1st and 3rd later on. Here we shall say something about the 2nd. The Śri. Sa, which deals with erotic sentiment has naturally to do with women and the feelings and sentiments to which their youthful charms give rise. "Here Bhartṛhari," says Prof. Macdonell, "in graceful and meditative verse, shows himself to be well acquainted with the charms of women and with the arts by which they

¹ Prof. Max Muller calculates this date as 650 A. D.

² See *supra*, P. VI.

“captivate the hearts of men.” In it the poet describes how men, how-so-ever strong-minded or learned they may be, fall victims to the shafts of Cupid or are caught into the snares of their wiles or amorous sports by women. The Śri. Śā., however, is written by the poet with a view to create disgust for sensual pleasures in the hearts of men and as preparatory to the teachings of the Vairágya S'atka.

VEDANTIC OR BUDDHISTIC.

The Śatakas are said by some to be Buddhistic. There might be some faint traces of Buddhist terminology* in them but that hardly goes to prove conclusively that they are the production of Buddhistic intellect. On the contrary the extreme paucity of such passages as bear, in whatsoever degree, indications of Buddhism, and the large preponderance of passages referring to the Yoga and the Vedānta philosophies ought to be considered as sufficient evidence to maintain that the Śatakas are not Buddhistic but Vedantic.† On this point Mr. Telang declares that after reading and rereading the Śatakas he failed to trace any thing in them which can be called peculiarly Buddhistic. And it is certainly absurd to expect that Buddhism, with all the wide influence it once commanded in India, would fail to leave its mark, faint though it be, on any thing connected with philosophy and morals.

THEIR FATALISTIC TENDENCY.

Some might be led to think that Śatakas inculcate, at least countenance, fatalism. In a land where the doctrine of

* The suspicion that our poet was a Buddhist rests on the authority of a Chinese traveller, but he refers to the author of the Vākyapadiya and not to our poet. See *Supra*. The Buddhistic traces are very faint and can hardly be detected. See इंसासूल S'1. 98. V. S'. , सातुर्सूति N. S'. 1 &c.

† There is frequent reference to Vedāntic doctrines and to their source, the Vedas, in the Śatakas; for the latter see N. S. S1. 63, 65, 71, &c. and for the former V. S. कर्मनिर्भूत्यान्ति 100, कर्मनिर्भूत्यक्षमः 90, अथ 70, 71, Mis. 9; दे ब्रह्मणि 101 &; निर्विकल्पे स मात्रो &c.

transmigration prevailed from the earliest times it was but natural that the conception of fate should have exerted its influence on moral poetry. And there is no wonder that Bhartrhari's mind, like all Indian minds, leaned toward fatalism. But his fatalism, like that of other writers, is not a fatalism of inaction—one that will paralyse all effort on the part of man. Side by side with fatalistic verses in the Śatakas there are a number of others which impress the necessity of industry. Bh. exhorts his readers to put forth strenuous exertions and to persevere in their work till it is accomplished.

THE TEACHINGS OF THE ŚATAKAS.

It has been already stated that Bhartrhari was not a Buddhist. He speaks of the Vedas with the deepest respect, and makes frequent references to the chief Vedāntin doctrines. He speaks of being absorbed in Brahma as the highest bliss. He refers to the method of attaining this blissful position as being the eradication of Karma, and the annihilation of infatuation by means of real knowledge. These are the chief doctrines of Vedāntism, and Bhartrhari therefore must be considered to be a follower of the Vedānta system of philosophy. Here and there he refers to Yoga, to the ten incarnations, to the Ganges, and to the sacred regions of the Himalayas also. In the Nītiśataka Bhartrhari inculcates certain principles intended to guide men in their daily life. First and foremost of these is Self-respect.* He points out the value of independence and asks his readers not to lose self-respect in the midst of even overwhelming difficulties and trials in sloks couched in very impressive language. Another virtue to which the poet draws attention is Perseverance. Men of firm minds, says he, carry to a successful issue whatever they undertake. A third virtue which he holds up for our admiration and imitation is Benevolence or service of our fellow-men. This lofty virtue he inculcates in verses which are at once beautiful and instructive. Again Bh. inspires in our

* The students find out the references.

hearts admiration and love for the sublime virtue of moral courage. He assigns to character the highest place among human virtues as carrying with it a number of blessings. In the Vairágya Śataka the poet inculcates the principle of renunciation. He tells us to undermine desire, in verses which hold out the greed of worldly men to ridicule and the arrogance of the rich to contempt. He exhorts his readers to turn from worldly pleasures which give not lasting happiness but often disappoint, and to seek mental calm in the solitude of the forest. There, with all desires gone, his mind resting on God who is the only controller of the universe, and happy like a king an ascetic can attain final beatitude and get happiness which alone is permanent by being absorbed in the great Almighty. The poet often draws a glowing picture of the perfect happiness which men who have renounced the world enjoy.

LITERARY ESTIMATE OF THE ŚATAKAS.

Mr. Dutt says*—“The reader will appreciate the opinion of Prof Lassen that it is the terse and epigrammatic character of Bhartrhari’s short poems which makes them conspicuous among the productions of the Indian muse; and the perfect art with which they are composed makes them worthy of being ranked among the master-pieces of Indian genius.” The style is on the whole simple, but sometimes the meaning is obscure owing to an attempt at brevity at the sacrifice of perspicuity. Some of the shorter verses are written in a particularly graceful and forcible style which had endeared them to the general reader and assigned them a place on the tip of every tongue conversant with Sanskrit. The longer metres are on the whole free from long and perplexing compounds. In some cases there is one line, generally the last, which contains rather a long compound. This however serves to give the style greater dignity which a tame ending could not do. True, there is not melody in the lines, but their artless and simple diction corresponds well with the subject, which, in both the Śatakas embodied in this little volume, is moral and religious.

* History of Civilisation in ancient India, vol. II, p. 294.

instruction. The Slokas in both the Śatakas are embellished with figures of speech which are natural and of the simpler sort. To impress a principle on the mind of the reader, Bharṭṛhari generally puts forth a wealth of illustration, often drawn from nature, which is but seldom equalled; and his delineation of character is so varied, and so striking and his observation of natural phenomena so close that we must believe that he was a minute observer of the world. This minute observation, it may be presumed, has enabled him to discharge his self-imposed task of a didactic poet with so much success, as is attested by the high popularity which he enjoys, and the unique position which he holds in the history of Sanskr̥t literature.

PREFACE.

TO

THE SECOND EDITION. (1902)

In the preparation of this Second Edition of the Nīti and Vairāgya Śatakas sufficient care has been taken to revise the Notes and Translation as critically and minutely as was possible. Much valuable help was derived from Mr. K. M. Joglekar's Edition of the Śatakas for which I feel greatly thankful to him.

Third Edition—1910

M. R. KALE.

FOURTH EDITION.

In revising the text of the Śatakas for this edition I had the advantage of consulting two more Mas. and the Nir. Ed. with the com. of R'amschandrabudhendra. By the light of these the slokas in the two Śatakas have been rearranged under different heads. Such an arrangement of the slokas might have been the work of later editors or writers as some think, but it has at least this advantage—viz. all that the poet wishes to say on a particular theme is brought together instead of being scattered pell-mell here and there and can thus be better understood. The Sans. com. has been amplified some useful matter being added. The notes and translation also have been carefully revised.

25th, July 1918.

M. R. K.

CONTENTS.

The Śatakas treat of the following themes:—

NITIŚATAKA.

- I Introductory—Salutation to Brahma.
2—14 अज्ञनिन्दा or Ignorance censured.
15—28 विद्यपद्मति or Learning praised.
29—38 मानशौर्यप० or Self-respect and fortitude praised.
39—51 अर्थप० or wealth and what relates to it.
52—61 दुर्जनप० or wickedness described.
62—69 सुननप० The conduct of the virtuous extolled.
70—79 परोपकारपद्माति or the ways of the benevolent.
80—89 धैर्यप० or Courage described.
90—96 हैवप्रशंसा or The power of Fate described.
99—106 कर्मप०—the working of the power of Karman.

Miscellaneous. 1—15

VAIRAGYASATAKA.

I Salutation to Śiva.

- 2—11 त्रृष्णादूषणं or desire condemned.
12—21 विषयपरित्यागविडम्बना—The pursuit of pleasures a mere mockery. They should be abandoned.
22—31 याच्चादैन्य the misery of beggary.
32—41 भोगास्थैर्यप०—The impermanency of sensual pleasures.
42—51 कालमहिमा—The power of time described.
52—61 यतिनृपतिसंवादः—a conversation between a Yati (one who has renounced the world) and a king.
62—71 मनःसंबोधनप०—An address to the mind.
72—81 नित्यानित्यवस्तुविचारः—distinction of the real from the unreal.
82—91 शिवार्चनप०—or the way to worship god Śiva.
82—101 अवधूतचर्य—or the life of one quite disattached to the world.

Miscellaneous. 1—14

॥ श्रीः ॥

अथ श्रीमद्भर्तृहरिविरचितं

नीतिशतकम् ।

योनादिरप्यनुजिघृभुरपत्यहेतो-
स्तीवं तपो विद्धतं मुनिमत्रिसंज्ञम् ॥
त्रेष्वा विभज्य निजरूपमगात्स्वयं तं
भूयात्सदा स भगवान्भजकार्तिहारी ॥
कृतं यद्भर्तृहरिणा सुभाषितशतत्रयम् ।
टीकां वालहितां तस्य विद्धामि यथामति ॥
दत्तात्रेयं नमस्कृत्य परं कारुणिकं गुरुम् ।
तत्रसादबलादत्र प्रहृतो ह न धीगुणात् ॥

अथ तत्रभवान्त्रूपश्रेष्ठः श्रीभर्तृहरिः कविः सदाचारस्य नीतिज्ञानपूर्वकत्वात्-
तिशतकं विषयोपभोगस्य परिणामविरसत्वादौराग्यं प्रति हेतुतया शंगारशतकमुत्प-
न्नाया वैराग्यवुद्देश्यद्विकरणाय वैराग्यशतकं च अज्ञानोपहतात्मजिघृक्षया रित्यचित्प-
षुरादौ नीतिशतकमारभमाणो मङ्गलादीनि...हि शास्त्राणि प्रथन्ते वीरमुख्याभ्यायुष्म-
तुख्यकाणि च भवन्ति अध्येतारथं प्रवक्षारे भवन्ति परिसमाप्तिकामो मङ्गलमाचरे-
दित्यादिवचनानुरोधात् प्रारिप्तिताविघ्नपरिसमाप्तिसंप्रदायाविच्छेदादिफलकामो ब्रह्म-
स्त्रेष्ठेवतानमस्कारात्मकं मङ्गलमुपनिवाप्नाति ॥

दिक्कालाद्यनवच्छिन्नानन्तचिन्मात्रमूर्तये ।

स्वानुभूत्येकमानांय नमः शान्ताय तेजसे ॥ १ ॥

दिग्गिति—दिग्दिशा । कालो भूतभविष्यद्वृत्तमानलक्षणः । दिक्कच कालव्य
दिक्कालौ तावादी येषां ते दिक्कालादयः । आदिशन्देन गुणादयो ग्राह्याः ।
दिक्कालादिभिरनवच्छिन्नमपरिमितम् । न विद्यते अन्तो यस्य तदनन्तम् । चिदेव

१ दिक्कालानवच्छिन्नाय चिन्मात्रानन्तमूर्तये । २ भूत्यै । ३ साराय । ४० पा०

चिन्मात्रं मूर्तिर्थस्य तचिन्मात्रमूर्ति केवलं ज्ञानस्वरूपम् । दिक्षालालाद्यनवच्छिन्नं च तदनन्तं च चिन्मात्रमूर्ति च तस्मै । तथा च श्रुतिः—सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म इति । स्वस्यानुभूतिः स्वानुभूतिरेव एकं मुख्यं मानं ब्रह्मणः परिनिष्ठितरूपत्वात्तदवगमे प्रमाणं यस्य तस्मै । एके मुख्यान्यकेवलाः । इत्यमरः । शान्ताय । निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरज्ञनमिति श्रुतेः । तेजसे परस्मै ज्योतिषे ब्रह्मणे नमः । तदेवा ज्योतिषां ज्योतिः (उपासते) इति श्रुतेः । नमःस्वस्तीद्यादिना चतुर्थी । उर्त्तं च पञ्चदश्यां—देशकालान्यवस्तूनां कल्पितलालाच मायया । न देशादिकृतोन्तोस्ति ब्रह्मानन्तं स्फुटं तथा ॥ इति ॥

अस्मिङ्गतीन्द्रियाणां चबलप्रकृतिकलाददृष्टिदोषाद्वा न कदाचित् कस्य-चित्कस्याथद्वा क्वचित्प्राप्तिः स्थिरातो नरेण तथा वर्तितव्यं यथा मदनवशगो न भवेदिति दर्शयन्नाह—

यां चिन्तयामि सततं यति सा विरक्ता
साप्यन्यमिच्छुति जनं स जनोऽन्यसक्तः ।

अस्मत्कृते च परिशुद्ध्यति काच्चिद्कन्या
धिक्तां च तं च मदनं च इमां च मां च ॥ ३ ॥

कस्यापि निर्विण्णस्य विषयिण उक्तिरियम् । यां सततं सर्वकालं मम प्राण-प्रियेति चिन्तयामि सा वस्तुतो मयि विरक्ता विरतानुरागा । अन्यं जनसुप-पतिम् । अन्यस्यां सक्तः अन्यसक्तः । सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंखद्रावः इति पूर्वपदस्य पुंखद्रावः । परिशुद्ध्यति उत्ताम्यति । परिशुद्ध्यतीति पाठे मामुद्दिश्य संतोषमेतीत्यर्थः । अतः तां मत्यियां धिक् । धिक्षाबद्योगे द्वितीया । तस्या अभीष्टं जनं च धिक् । सर्वमिदं मदनकृतमिति तमपि धिक् । इमां पुंश्वलीं च धिक् । अहमपि ब्रह्मिकाररमणीयतया ब्रियैवं वश्चित् इति मामपि धिक् । स्पष्टम-न्यत् । च इमामित्यत्र-संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः । नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते ॥ इति न सन्धिः कृतः । आलंकारिकाणां मते त्वत्र विसन्धिदोषः । वसन्ततिलका वृत्तम् । अत्रेयं किंवदन्ती श्रूयते—केनापि योगिना । ब्राह्मणेनेति क्वचित् । जरामृत्युराहित्यप्रापकं फलं भर्तृहरये दत्तम् । राजा तदात्मप्रियायै दत्तवान् । सा चान्यमनस्कः तदात्मनो जाराय दत्तवती ।

तेनापि तत्कस्यैचित्स्वप्रणयिन्यै दत्तम् । तयापि सर्वेषां पालको नृप एव
जरामरणराहित्यर्थहतीति कृत्वा तत्सुना राज्ञे दत्तम् । तदृश्य परमं वैराग्यमापन्नो
भर्तुहरिवर्णं जिगमिषुरिदं शतकत्रयं रचयामासेति । एवं सत्यप्येतस्मिन्द्वातकं *
नार्हति स्थानमेतत्पद्यम् । नीतिशास्त्रवित्कविः स्वयमेव स्वगृहच्छद्धमेवं सुद्धी-
कुर्यादित्यपि न सम्भवतीत्यलं प्रासंगिकेन ॥

अधुना व्यवहारस्वरूपवैविध्यपरिज्ञानार्थं विषयं दशाधा विभज्यादौ अङ्गपद्धतिं
वर्णयितुमारम्भते—

अह्नः सुखमाराध्यः सुखतरमाराध्यते विशेषज्ञः ।

ज्ञानलवदुर्विदग्धं ब्रह्मोपि नरं न रजयति ॥ ३ ॥

जानातीति ज्ञः । न ज्ञः अज्ञः । अह्नानोऽजातशङ्कः विवेकविकलो वा शिष्टोक्तं
शृणोत्याचरति च अतः । सुखमनायासेन आराध्यः समाधातुं शक्यः । विशेषं
जानातीति विशेषज्ञः । आतोनुपसर्गेकः इति कप्रत्ययः । सुखतरं युक्तायुक्तस्य
तत्कालज्ञानादत्यन्तमनायासेन आराध्यते । किन्त्वतो विलक्षणः ज्ञानस्य लेन
दुर्विदग्धो दुश्करुस्तं । ज्ञानलेशमात्रेणात्मानं पण्डितमानिनम् । ब्रह्मा सर्वशक्तिमा-
नपि । का कथेतरेषामिति भावः । न रजयति रजयितुं शक्नोति । युक्तिसह-
स्रेणापि तन्मनःसमाधानस्य दुःसम्पादत्वादितिभावः । अत्र रजनसम्बन्धे-
प्यसम्बन्धाभिधानादतिशयोक्तिरुद्धारः । वृत्तमार्याभेदः । तलक्षणम् । यस्याः
प्रथमे पादे द्वादशमात्रास्तथा तृतीयेषि । अष्टादश द्वितीये चतुर्थेष्ठे पञ्चदश
सार्या ॥ इति ॥

अथ प्रतिनिविष्टमूर्खचित्तस्य दुराराध्यतासेवाह द्वाम्याम्—

प्रसद्य मणिमुद्धरेन्मकरवक्त्रवंष्टान्तरा-

त्समुद्रमपि सैन्तरेत्प्रचलदूर्भिमालाकुलम् ।

भुजङ्गमपि कोपितं शिरसि पुष्पवद्धारये-

न तु प्रतिनिविष्टमूर्खं जनचित्तमाराधयेत् ॥ ४ ॥

मकरो जलजन्तुभेदः । तस्य वक्त्रं तस्य दंडे तयोरन्तरान्मध्यात् । प्रसाद
हठान्मणिमुद्धरेत् । उद्धर्मशक्यमपीत्यर्थः । अत्रोत्तरास्मिन्यदो च सर्वत्र शक्यार्थे
विधिलिङ् । नर इति शेषः । उर्मीणां माल्य ऊँ लाः प्रचलन्त्यक्ष ता उर्मि-

*न चेदमुपलभ्यते केषु चित्पुराणपुस्तकेषु ॥१३॥पापि तं नरम् २ देवाङ्गुरात्, इलं घयेत्

मालात्रं प्रचलदूर्मिमालास्ताभिः । प्रचलन्तश्च तेषां मालभिरिति
वा । आकुलस्तम् दुस्तरमपीत्यर्थः । संतरेत् वाहुभ्यां वा पुवसाधनेन वा ।
कोपितं कोपोस्य संजातः तं सज्जातकोपम् । तारकादेराकृतिगणत्वादितच् यद्वा
कोपं प्रापितम् । पुष्पेण तुल्यं पुष्पवत्पुष्पुख्वजमिव । तेन तुल्यं कियाचेद्वितः
इति वतिप्रत्ययः । किंतु प्रतिनिविष्टं सति असति वा वस्तुनि जाताभिनि-
वेशम् । दुराग्रहाविष्टमित्यर्थः मूर्खजनस्य चित्तम् । प्रतिनिविष्टश्वासौ मूर्खजनश्च
तस्य चित्तमिति वा । नाराधयेत् । सर्वेषां साधनानां प्रतिहतत्वात् । अत्र
मण्डुद्वरणाद्यसम्बन्धेष्ये तत्सम्बन्धाभिधानादतिशयोक्तिरलंकारः । पृथ्वी वृत्तम् ॥

अयुना घटितघटनमपि संभवेत् तु मूर्खचित्ताराधनमित्याह—

लभेत् सिकतासु तैलमपि यत्नतः पीडय-

न्निपेच्च मृगतृष्णिकासु सलिलं पिपासार्दितः ।

कदाचिदपि पर्यटक्षाशाविषाणमासादये-

न तु प्रतिनिविष्टमूर्खजनचित्तमाराधयेत् ॥ ५ ॥

यत्नतः प्रयासात् । पञ्चम्यास्तसिः । पीडयन्नद्रुतयन्नादिना । सिकतासु वालु-
कासु । तैलं तिलस्य तत्सदृशस्य वा विकारः । विकारार्थे अण् । लभेत् लब्ध्युं शक्तु-
यात् । कथिदिति शेषः । पातुमिच्छा पिपासा । पा पाने इत्यस्माद्वातोः सञ्चन्ता-
त्ख्यामप्रत्यये दाप् । तथा अर्दितः पीडितः । मृगाणां तृष्णाऽस्यां मृगतृष्णा ॥
सा एव मृगतृष्णिका । अत्र स्वार्थे कप्रत्यये प्रत्ययस्थात्कार्यवैस्यात् इदाप्यसुप्तः
इतीकारः । केवलं जलभ्रमदायिनीष्वपि । मृगतृष्णिकासु मरीचिकासु । सलिलं
जलम् । कदाचिदनुकूलवेलायां पर्यटन् तत्र तत्र भूप्रदेशे चरन् । शशस्य
शृङ्गमपि आसादयितुं लब्ध्युं शक्तुयात् । पूर्ववदतिशयोक्त्यलङ्कारः । वृत्तं
पृथ्वी । अत्र प्रथमद्वितीयचतुर्थपादेषु सिकतासु तैलमित्यादौ अष्टमवर्णे इष्टस्य
विच्छेदस्याभावाद् यतिश्रृण्नामा दोषः । तदुक्तं विद्यानाथेन । यत्र स्थाने
यतिश्रृण्नामाद्यतिभ्रष्टमुच्यते । अत्र केचित् सिकतानां सुतैलं सिकतासु तैलभेदं
मृगतृष्णिकासु सलिलमित्येकं पदं वाञ्छन्ति । वृत्तं पृथ्वी ॥

अथाज्ञानोपहतानां खलानां मधुरवचनैरजुनयने प्रयत्नोत्यन्तं हास्यास्पद-
भेदेत्याह—

व्यालं वाणमृणालतन्तुभिरसौ रोदुं समुज्जृम्भते

छेत्तुं वज्रमणीशिशीषकुसुमप्रान्तेन संनद्यते ।

माधुर्यं मधुविन्दुना रचयितुं क्षाराम्बुधेरीहते

नेतुं वैञ्च्छति यः खलातपथि सतां सूक्तैः सुधास्यन्विभिः ॥६॥

असौ नरः व्यालं दुष्टगजम् । व्यालो दुष्टगजे सर्पे इति विश्वमेदिन्यौ ।
 वालं च तन्मृणालं विसं तस्य तनुभिः । रोदुं नियन्तुमुज्जृम्भते । कृतोत्साहो
 भवति । वज्रो हीरकः मणिः वज्रमणिस्तम् । तीक्ष्णलोहेनानलेख्यमपीत्यर्थः ।
 शिशीषकुसुमं सर्वेषु कुसुमेषु ग्रदिष्ठं तस्य प्रान्तेन । प्रकृष्टोन्तः प्रान्तस्तेन । छेत्तुं
 संश्लिष्टे बद्धपरिकरो भवति । क्षारखासावम्बुधिव्य तस्य । मधुरातीति मधुरं
 मधुरस्य भावो माधुर्यं तत् । ईहते वाञ्छति । क इत्याकांक्षायामाह—यः सुव
 स्यन्दन्ते तच्छीलैः अमृतस्याविभिः सूक्तैः प्रियभाषणैः । स्पष्टमन्यत् । मूर्खं यः
 प्रतिनेतुभित्यादिपाठे प्रतिनेतुमनुनेतुभित्यर्थः । अलंकारो मालानिर्दर्शना । न
 चायं दृष्टान्तः । वाक्यमेदेन प्रतिविम्बकारणाक्षेपे तस्योत्थानात् । अत्र तु वा-
 क्यार्थे वाक्यार्थसमारोपाद्वाक्यस्तैकवाक्यतायां तदभाव इत्यलंकारसर्वस्वकारः ।
 शार्दूलविकीडितं वृत्तम् ॥

स्वायत्तमेकान्तगुणं विधात्रा विनिर्मितं छादनमज्जातायाः ।

विशेषतः सर्वविदां समाजे विभूषणं मौनमपण्डितानाम् ॥ ७ ॥

स्वस्यायतं स्वायतं स्वाधीनं न त्वन्यापेक्षम् । एक एवान्तो यस्य स एकान्तः ।
 एकान्तो गुणो यस्य तत् । एतादग्र अहतायाः । छायतेऽनेति छादनम् ।
 करणाधिकरणयोश्च (पा. ३. ३. ११७) इति करणे ल्युट् । विधात्रा निर्मितम् ।
 कि तदित्यपेक्षायामाह—मौनमिति । कथंभूतं विशेषतः सर्वं विदन्तीति
 सर्वविदस्तेषां समाजे । अपण्डितानां भूषणम् । पण्डा सदसद्विवेकवृद्धिः ।
 पण्डा एषां सज्जाता इति पण्डिताः । तदस्य सज्जातमिति तारकादिभ्य इतर्ज् ।
 (पा. ५. २. ३६) इति इतच्चत्ययः । न पण्डिता अपण्डितास्तेषाम् । अतः
 सर्वत्र विशेषतः पण्डितसमासु अङ्गमैनमाश्रित्य वर्तितव्यमिति भावः । उपजा-
 तिच्छङ्कदः ॥

१ भेनुम्, २ मूर्खं, मूर्खान्यः प्रतिनेतुभित्य वलात्मूकैः; ३० पा० ३ हितं.

अथात्प्रज्ञेन दृष्टेन न भाव्यं सति विशेषज्ञाने दर्पः सद्य एवापेहाते इति
दर्शयितुं कस्यचिदनुभवमाह ॥

यदा किंचिज्ञोहं द्विषे इव मदान्धः समभवं

तदा सर्वज्ञोस्मीत्यभवद्वलितं मम मनः ।

यदा किंचित्किंचिद्बुधजनसकाशाद्वगतं

तदा मूर्खोस्मीति ज्वरं इव मदो मे व्यपगतः ॥ ८ ॥

मदेन अन्धः मदान्धः । योग्यायोग्यविचारशून्यः इत्यर्थः । यतस्तदा परमार्थं-
तोल्पज्ञोपि सर्वज्ञोस्मीति कृतमते: मम मनोवलिसं गर्वितमभवत् । बुधजनः
पण्डितो भिषमरथ । प्रतिदिनमत्पालं ज्ञानं भेषजं च । तदाहं बस्तुतो मूर्खं इति
लब्धप्रतीतेः मम मदः व्यपगतः सुतरां निर्गतः । मदस्य ज्वरवत्सर्वाङ्गविकारका-
रित्वात्तत्साम्यम् । आचार्यवान्पुरुषो वेद इति शास्त्राद्वारोर्यथाविद्युपलब्धं ज्ञानमेव
विनयादिहेतु इति भावः । शिखरिणीवृत्तम् ॥

अथ स्वल्पलाभतुष्टस्य नीचस्य धृष्टाप्रकारमाह श्वद्यान्तेन—

कुमिकुलचितं लालाङ्गुलं विगन्धि जुगुप्सितं

निरुपमर्सं प्रीत्या खादन्नरास्थि निरामिषम् ।

सुरपतिमपि श्वा पार्श्वस्थं विलोक्य न शङ्कते

न हि गणयति क्षुद्रो जन्तुः परिग्रहफल्गुताम् ॥ ९ ॥

कुमीणां कुलैः समौहैः चितं व्याप्तम् । विगन्धि विश्वगन्धि । विशब्दस्य पूति-
पर्यायत्वे ‘गन्धस्येदुत्पूति...’ (५. ४. १३५) इत्यादिना इकारान्तादेशः ।
यद्वा वि विरुद्धः गन्धो विगन्धः सोस्यास्तीति विगन्धि । जुगुप्सितं उद्गेगकरं
निरामिषं निर्मासं नरास्थि । लालया सूणिकया क्षिङ्गमाद्रम् । निरुपमो रसो यस्मि-
न्कर्मणि तथ्यथा तथा । रसप्रीत्येति पाठे प्रीतिः रसप्रीतिः । निर्गता उपमा
यस्याः सा निरुपमा । निरुपमा या रसप्रीतिः तथा । खादन् पार्श्वस्थं
निकटस्थमिन्द्रमपि विलोक्य न शङ्कते लज्जते । तत्कर्म न जहाति । परिग्रहस्य
स्वीकृतवस्तुनः फल्गुतां तुच्छत्वं न गणयति, मनसि करोतीत्यर्थः । अद्वाप्रस्तुत-
श्वशृतकथनात्प्रस्तुतमूर्खर्जनवृत्तेः प्रतीत्या अप्रस्तुतप्रशंसालङ्घारः । अर्थान्तर-
न्यासक्षेत्रमयोः सङ्करः । हरिणीवृत्तम् ॥

शिरः शार्वं स्वर्गात्पशुपतिशिरस्तः क्षितिधरं
महीधादुक्षादवनिमवनैश्चापि जलाधिम् ।

अँधोधो गङ्गेयं पदमुपगता स्तोकमथवा

विवेकभ्रष्टानां भवति विनिपातः शतमुखः ॥ १० ॥

इयं गङ्गा स्वर्गात् शर्वस्य शिवस्येदं शार्वं शिरः उपगता । पश्चात् जीवानां पतिः पशुपतिः ईश्वरस्तस्य शिरस्तस्मात् । क्षितिधरं हिमाचलम् । महीं धरतीति महीध्रः । मूलविमुजत्वादित्वात्कप्रत्ययः उत्तुक्षादुन्नतात् । एवमियं गङ्गा अधोधो गच्छन्ती स्तोकमल्यं नीचमित्यर्थः । पदमुपगता । अथवा विवेकभ्रष्टानां सदसाद्विचरच्युतानाम् । शतमुखो बहुप्रकारः । पुरा किल भगीरथो नाम राजा पितुरश्वमेधीयाश्वान्वेषणक्रमेण पातालमुपगतान् अयमेवाश्वापहारीति कृतावस्कन्दनेन महीर्षिणा कपिलेन हुक्षारमात्रेण दग्धान् सगरसुतान् आत्मनः प्रपितामहान् सुरलोकाद्वाया अवतरणं कारयित्वा तस्या जलेनोददीधरदिति कथात्राञ्च सन्येया । अत्रैकस्या गङ्गाया अनेकस्मिन्नाधारेवास्थितेः पर्यायाख्योलंकारः । चतुर्थपादेर्थान्तरन्यासव्य । शिखरिणीवृत्तम् ॥

शक्यो वारयितुं जलेन हुतभुक्छत्रेण सूर्यातपो
नागेन्द्रो निशिताङ्कुशेन समैदौ दण्डेन गोगर्दभौ ।

व्याधिर्भेष्वर्जसंग्रहैश्च विविष्वर्मन्त्रप्रयोगैर्विषं

सर्वस्यौषधमस्ति शास्त्रेविहितं भूर्खर्स्य नास्त्यौषधम् ॥ ११ ॥

हुतं भुनक्तीति हुतभुग्यिति व्युत्पत्त्या वैदिकाभिपरोप्ययं शब्दोत्र लौकिकाभिपरः । निशितश्वासौ अङ्कुशव्य तेन । भेषजमौषधम् । संग्रहेणति पाठे यथावद्यह्येण । मन्त्राश्व प्रयोगाथ तैः । तदुक्तम्-तच्छान्तिरैषवैर्दनैर्जपहेमसुरार्चनैः । शार्दूलविकीर्णितं हृतम् ॥

साहित्यसङ्कीर्तकलाविहीनः साक्षात्पशुः पुच्छविषाणहीनः ।

तृणं न खादन्नापि जीवमानस्तद्वाग्धेयं परमं पश्चानाम् ॥ १२ ॥

साहित्यं च सङ्कीर्तं च कलाश्च ताभिर्विहीनः । गीर्तं वायं नर्तनं च त्रिभिः सङ्कीर्तमुच्यते । यद्वा संगीतस्य कला संगीतकला । साहित्यं च संगीतकला च

? पतति शिरस्तत्त्वं, पतति शिरसोऽऽ॒ अधो-अथो-गङ्गा सेयं. ३ समदौ...
गौर्गंदमः पृथिवीसंभ्रहणविधिना. ५० विदितं.

ताभ्यां विहीनः । विषाणं शूङ्गं । जीवमानः जीवतीति तच्छीलः । ताच्छीत्यवयो-
वचनशक्तिषु चानश् । वृत्तमुपजातिः । अलङ्कारो रूपकभेदः ॥

येषां न विद्या न तपो न दानं ह्यानं न शीलं न गुणो न धर्मः ।
ते मर्त्यलोके भुवि भारभूता मनुष्यरूपेण सृगाश्चरान्ति ॥ १३ ॥

विदन्त्यनया इति विद्या भीमांसादिः । तपः कृच्छ्रादि कर्म च इत्यमरः ।
भारा भूताः भारभूताः । सुप्तुपेति समासः । मर्त्यलोके चरन्ति । उपजा-
तिश्छन्दः ॥

वरं पर्वतदुर्गेषु भ्रान्तं वनचरैः सह ।

न मूर्खं जनसंपर्कः सुरेन्द्रभवनेष्वपि ॥ १४ ॥

पर्वाण्यस्य सन्तीति पर्वतः । दुःखेन गम्यतेत्र इति दुर्गम् । सुदूरोरधिकरणे इति
उप्रत्ययः । भ्रान्तं भ्रमणम् । वने चरन्तीति वनचराः तैः सह । अनुष्टुप् छंदः ।

अथ विद्वत्पद्धतिमारभते-

शास्त्रोपस्कृतशब्दसुन्दरगिरः शिष्यप्रदेयागमा

विख्याताः कवयो वैसन्ति विषये यस्य प्रभोर्निर्धनाः ।
तज्जाड्यं वसुधाधिपस्य कवयो ह्यर्थं विनापीश्वराः

कुत्स्याः स्युः कुपरीक्षका न मणयो यैरर्थतः पातिताः ॥ १५ ॥

शास्त्रेण व्याकरणादिना उपस्कृता अलंकृताः शब्दास्तैः सुन्दरा गीः वाणी येषां
ते । शिष्यभ्यः प्रदेया व्याख्यानरूपेण दातुं योग्या आगमाः शास्त्राणि येषां ते ।
आगमः शास्त्र आयतौ इति विश्वः । अत एव विख्याताः कवयः पण्डिताः ।
विद्वांस इत्यर्थः । धीरो मनीषी ज्ञः प्राज्ञः संख्यावान्यपिदितः कविः । इत्यमरः ।
यस्य विषये देशे निर्धना वसन्ति तस्य नृपस्य तज्जाड्यं मान्यं गुणप्रहणापदुत्ख-
मित्यर्थः । ईश्वराः समर्थाः । सर्वत्र पूर्यत्वात् । यैः रत्नपरीक्षानाभिष्ठैः मणयः
अर्थतो मूल्यतः पातिताः । बहुमूल्या अपि अत्यमूल्यत्वेन निर्दिष्टास्ते कुपरीक्षकाः
कुसिताः परीक्षकाः कुत्स्या निन्द्याः स्युः । न तु मणयः । शार्दूलविकीडितं वृत्तम् ॥

अथ विद्याधनैः का स्पर्धा ते हि नम्रत्वेन गौरवेण च बहु माननीया इति
प्रतिपादयन् नृपान् संबोधयति—

१ गहन. २ संसर्गः ३ शिष्योपदेशागमाः ४ भवन्ति.

हर्तुर्याति न गोचरं किमपि शं पुष्णाति यत्सर्वदा

त्र्यथिभ्यः प्रतिपाद्यमानमनिशं प्राप्नोति वृद्धिं पराम् ।

कल्पान्तेष्वपि न प्रयाति निधनं विद्याल्यमन्तर्धनं

येषां तान्प्राते मानमुज्ज्ञातन्त्रूपाः कस्तैः सह स्पर्धते ॥ १६ ॥

यद्विद्याल्यमन्तर्धनं हर्तुः चौरस्य गोचरं न याति प्रसिद्धधनवश्यनविषयं न भवति । यत्सर्वदा किमपि अनिर्वाच्यं शं कल्याणं पुष्णाति तनुते । न त्वितरवद् आये दुःखं व्यये दुःखमिति दुःखाय भवति । अर्थिभ्योनिशं । न तु काले काले । प्रतिपाद्यमानं दीयमानं परामुक्तृष्टां वृद्धिं प्राप्नोति । न त्वितरवद् क्षयम् । यत्कल्पान्तेष्वपि निधनं नाशं न प्रयाति । एताद्यग् विद्यावनं येषां तान् प्रति मानमहङ्कारं त्यजत । कः तैः सह स्पर्धते । न कोपीत्यर्थः । अत्रोपमानाद्यसिद्धधनादुपमेयस्य विद्याधनस्याधिक्यप्रतिपादनाद्यतिरेकालङ्कारः । वृत्तं पूर्वोक्तम् ।

अयुना उक्तमेव विशदीकुर्वन्नाह—

अधिगतपरमार्थान्पण्डितान्मावमस्था-

स्तृणमिव लघुलक्ष्मीनैव तान्संस्रुणद्धि ।

अभिनवमद्लेखाश्यामगण्डस्थलानां

न भवति विसतन्तुर्वारणं वारणानाम् ॥ १७ ॥

हे नृप । परमथासौ अर्थव्य परमार्थः तत्वार्थः । अधिगतः परमार्थो यैस्तान् पण्डितान् विदुषः मावमस्थाः । मावमानय । यतः लघु निःसारं तृणमिव लक्ष्मीस्तान्नैव संस्रुणद्धि । रोद्धुं न शक्नोति । यद्वा लघुवासौ लक्ष्मीश्च लघुलक्ष्मीरिति समस्तं पदम् । विज्ञातमहातत्वा विद्वांसौ लक्ष्मीं तृणमिव गणयन्तीत्यर्थः । अभिनवो यो मदो दानं तस्य लेखा तया स्वामानि गण्डस्थलानि येषां तेषां वारणानां विसतन्तुर्वारणं निरोधको न भवति । मालिनी वृत्तम् ।

ब्रह्मापि विद्यग्नैदग्ध्यकीर्त्यपहरणेऽसमर्थः का कथेतरेषामिति दृष्टान्तमुखेनाह—

अम्भोजिनीवननिवासविलासैमेव

हंसस्य हन्ति नितरां कुपितो विधाता ।

न त्वस्य दुग्धजलभेदविधौ प्रसिद्धां

वैदग्ध्यकीर्तिमपहर्तुमसौ समर्थः ॥ १८ ॥

१ वृद्धिं परां गच्छति. २ भवतु. ३ विहार.

नितरामत्यन्तं कुपितो विधाता हृसस्य । अम्भोजिनीनां वनमभ्योजिनीवनं
तत्र निवास एव विलासस्तमपहन्ति । न त्वसौ अस्य हृसस्य दुग्धं च जलं च
दुग्धजले तयोर्मेंदविधौ भेदविषये प्रसिद्धां । वैदग्ध्येन जनिता कीर्तिः वैदग्ध्यकीर्तिं-
स्तामपहन्तुं समर्थः । एवं कुपितो राजा विदुषः स्वविषयाद्विवासयेत्केवलं
न तु तेषामनेकविद्यापरिशिल्नोत्पन्नचातुरीकीर्तिहरणे प्रभवेदिति भावः ।
वसन्ततिलका छन्दः ॥

केयूरा ने विभूषयन्ति पुरुषं हारा न चन्द्रोज्जवला
न स्नानं न विलेपनं न कुसुमं नालंकृता मुर्धजाः ।
वाण्येका समलंकरोति पुरुषं या संस्कृता धार्यते
क्षीयन्ते खेलु भूषणानि सततं वाग्भूषणं भूषणम् ॥ १९ ॥

के बाहुशिखरे यौतीति केयूरः । केयूरा अङ्गदाः पुरुषं न विभूषयन्ति
चन्द्रवदुज्जवला हाराः मुक्ताहारा अपि न । संस्कृता व्याकरणशुद्धाद्यलंकृता ।
क्षीयन्ते कालगत्या नश्यन्ति । सततं नित्यमनपायि इत्यर्थः । शार्दूलविकीडितं वृत्तम् ॥

विद्या नाम नरस्य रूपमधिकं प्रच्छलज्जगुसं धनं
विद्या भोगकरी यशःसुखकरी विद्या गुरुणां गुरुः ।
विद्या बन्धुजनो विदेशगमने विद्या परां देवता
विद्या राजसु पूजिता न तु धनं विद्याविहीनः पशुः ॥ २० ॥

रूपं स्वाभाविकमाकारसौष्ठवम् तदुकं भावप्रकाशे-अवेष्यरोप्यविक्षेप्यबन्ध-
नीयैरभूषितम् । यद्यूषितमिवाभाति तदूपमिति कथ्यते ॥ इति । विद्या नाम ।
नाम प्राकाश्ये अभ्युपगमे वा । अधिकं श्रेष्ठम् । उक्तलक्षणादधिकं लोक-
रजकत्वात् । प्रच्छलं यथा तथा गुसं रक्षितं धनम् । भोगान्करोतीति
भोगकरी । यशश्च सुखश्च यशःसुखे ते करोतीति । उभयत्र कृजो हेतुताच्छीत्या-
चुलोम्येषु (३. २. २०) इति टः टित्वान्हीप् च । गुरुणामुपदेशृणामपि
उपदेशृत्वाद्गुरुः यद्वा श्रेष्ठानामपि श्रेष्ठा । यद्वा गृणाति हितमुपदिशतीति व्युत्प-
गुरुहिततमा । अत्र विद्याया रूपधनाद्याकरेण बहुधा निरूपणान्मालारूपकमलं-
कारः । वृत्तं पूर्वोक्तम् ॥

१ अणि न भू० २ न्तेप्रिलभू० ३ परं देवतम्, ४ पूज्यते न हि.

क्षान्तिश्वेत्कवचेन किं किमरिभिः क्रोधोस्ति चेद्देहिनां

ज्ञातिश्वेदनलेन किं यदि सुहृदिव्यौषधैः किं फलम् ।

किं सर्पयदि दुर्जनाः किमु धनैर्विद्यानवद्या यदि

ब्रीडा चेत्किमु भूषणैः सुकविता यद्यस्ति राज्येन किम् ॥ ३१॥

देहिनां नराणां क्षान्तिश्वेत्कवचेन वर्मणा किम् । फलमिति सर्वत्रानुषङ्गः । न किंचित् । क्रोधश्चित्तक्षोभः । तस्यैवान्तर्दृहकरित्वात्किमरिभिः । स्वहन्मित्रम् । सुहृद्दृहदौ मित्रामित्रयोः (१. ४. १५०) इति निपातनात्साधुः । औषधैः किम् । तस्यैव सर्वसन्तापहरत्वादिति भावः । न अवद्या अनवद्या निर्दृष्टा । प्रशस्तेत्यर्थः । अवद्यपण्य (पा. ३. १. १०१) इत्यादिना निपातनात्साधुः । किमु धनैः । तस्या एव सर्वाभिलिप्तिसम्पादनहेतुत्वादिति भावः । ब्रीडा लज्जा चेत् । तस्या एव सर्वभूषणग्रेसरत्वादिति भावः । सुकविता सर्वत्रेषु पाण्डित्यम् । तस्या एव सर्वलोकवशीकरणत्वात् ॥

अथ विदुषां गुणवर्णनद्वारा लोकस्थितिहेतुतामाह—

दाक्षिण्यं स्वजेन दया परज्जेने शाठ्यं सदा दुर्जने

प्रीतिः साधुजने नयो वृपजने विद्वज्जनेप्यार्जवम्

शौर्यं शत्रुजने क्षमा गुरुजने नौरीजने धूर्तता

ये चैवं पुरुषाः कलासु कुशलास्तेष्वेव लोकस्थितिः ॥ २२ ॥

स्वजने बन्धुवर्गे । जातावेकवचनम् । एवमुत्तरत्रापि । दाक्षिण्यं छन्दानुवर्तनम् । दक्षिणः सरलोदारपरङ्गन्दानुवर्तिषु इति शाश्वतः । शठस्य भावो शाश्वतं कापव्यम् । अन्यथा वज्रयेरन् । वृपजने राजसु विषये नयो नीत्याचरणम् । अन्यथा कोपप्रसङ्गः । अज्ञोर्माव आर्जवं सरलता । अन्यथा निषिद्धेयुः । क्षमासहिष्णुत्वम् । धूर्तता प्रागल्म्यम् । अन्यथा वशं नयेयुः । लोकस्थितिः लोकव्यवस्था नीत्याचरणं वा ॥

धुना सत्सङ्गतेः सर्वप्रकारकं श्रेयस्करत्वमाह—

जाठ्यं धियो हरति सिञ्चति वाचि सत्यं

मानोच्चार्तिं दिशाति पापमपाकरोति ।

चेतः प्रसाद्यति दिक्षु तनोति कीर्ति

सत्संगतिः कथय कीं न करोति पुंसाम् ॥ २३ ॥

सत्सङ्गतिः पुंसां किं न करोतीति कथय । अपि तु सर्वमेव श्रेयो वितरति ।

धियः बुद्धेर्जाड्यं मान्यं हरति । मानस्य उत्तिः आधिक्यापादानं तद्विशति करोति । अपाकरोति नाशयति । वृत्तं वसन्ततिलका ॥

सम्प्रत्येषां लोकोत्तरं महिमातिशयं वर्णयति—

जयन्ति ते सुकृतिनो रससिद्धाः कवीश्वराः ।

नास्ति येषां यशः काये जरामरणं भयम् ॥ २४ ॥

शोभनं कृतं सुकृतं तदेषामस्तीति सुकृतिनः । कृतं काव्यनिर्मितिः । पक्षे र-ससाधनं च । सिद्धः रसः शृङ्गारादिः पक्षे पारदः येषां ते रससिद्धाः । यद्वा ब्रह्म-वेदिनः । रसो वै सः इतिश्रुतेः । वाहिताम्न्यादिषु (२. २. ३७) इति निष्ठा-याः परनिपातः । यद्वा रसे सिद्धाः । ते प्रसिद्धाः कविश्वराः कविकुलधुर्णिणाः पण्डितोत्तमा वा । पक्षे सिद्धपारदाः येषां यश एव कायः तत्र । पारदोपि शरा-रमजरामरं कुरुते इति रसक्रियोवेदिनः । श्लेषालङ्कारः ॥

सूनुः सञ्चरितः सती प्रियतमा स्वामी प्रसादोन्मुखः

स्थिरधं मित्रं मवन्नकः परिजनो निष्क्रेशलेशं मनः ।

आकारो रुचिरः स्थिरश्च विभवो विद्यावदातं मुखं

तुष्टे विष्टपहारिणीष्टदहरौ संप्राप्यते देहिना ॥ २५ ॥

सद चरितं यस्यासौ । उद्गतं मुखं यस्यासौ उन्मुखः । प्रसादस्योन्मुखः प्र-सादोन्मुखः । अवश्वकः अप्रतारणाशीलः । निःशेषेण गतः रागद्वेषादिजन्यस्य संसारोत्पन्नस्य वा क्लेशस्य लेशो यस्मात् तत्तथा । विद्यया अवदातं शुद्धं भास्वरं वा मुखम् । एतत्सर्वं विष्टपं जगद् हरति आकर्षतीति तच्छीलः तस्मिन् । इष्टं ददातीति तस्मिन् । हरौ इ० । शार्दूलविं वृत्तम् ॥

प्राणाघातान्निवृत्तिः परधनहरणे संयमः सत्यवाक्यं

काले शक्त्या प्रदानं युवतिजनकथा मूकभावः परेषाम् ।

त्रुण्णास्त्रोतोविभङ्गो गुरुषु च विनयः सर्वभूतानुकम्पा

सामान्यः सर्वशास्त्रेष्वनुपहतविधिः श्रेयसामेष पन्थाः ॥ २६ ॥

प्राणानामाधातस्तस्माद् । संयमः मनसो नियमनम् । युवतीनां जनः युवति--
जनः । परेषां युवतिजनस्य कथाः तासु मृकभावः । तुष्णायाः स्रोतः प्रवाहः तस्य
विभङ्गः । न उपहतः अनुपहतः अनुपहतः विधिर्यस्य । स्वग्धरावृत्तम् ॥

प्रारम्भयते न खलु विघ्नभयेन नीचैः

प्रारम्भ विघ्नविहता विरमन्ति मध्याः ।

विघ्नैः पुनः पुनररपि प्रतिहन्यमानाः ।

प्रारब्धमुत्तमजना न परित्यजन्ति ॥ २७ ॥

नीचैः क्षुद्रैः । ये विघ्नभयान्न किमप्यारभते ते नीचा इत्यर्थः । स्पष्टमन्यतः ।
वसन्ततिलका वृत्तम् ॥

इदानीं सतामनन्यसाधारणं वृत्तमाह—

प्रिया न्याया वृत्तिर्मलिनमसुभङ्गेष्यसुकरं

त्वसन्तो नाभ्यर्थ्याः सुहृदपि न याच्यः कृशधनः ।

विषयूचैः स्थेयं पदमनुविधेयं च महतां

सतां केनोद्दिष्टं विषममसिधाराब्रतमिदम् ॥ २८ ॥

न्यायादनपेता न्याय्या । धर्मपर्यर्थन्यायादनपेते (४. ४. ९२) इति यत् ।
वृत्तिर्वर्तनम् । मलिनं पापं कर्म । असूनां भङ्गः असुभङ्गः तस्मिन् । प्राणसङ्कटेषि
न कुर्विरित्यर्थः । स्थेयं स्थितिः । असेधारा इवासिधारायां चक्रमणमिव वा
ब्रतमसिधाराब्रतम् । तदुक्तम्—यत्रैकशयनस्थापि प्रमदा नोपमुज्यते । असिधाराब्रतं
नाम वदन्ति सुनिपुङ्गवाः । उद्दिष्टमुपदिष्टम् । सन्तो निसर्गादेवैवेशीला इत्यर्थः ।
शिखरिणी वृत्तम् ।

अथ मानशोर्यपद्धतिः—

क्षुत्क्षामोपि जराकृशोपि दियिलप्रायोपि केष्टां दशा-

मापञ्चोपि विषज्जीघितिरपि प्राणेषु नश्यत्स्वपि ।

मर्त्तेभेन्द्रविभिज्जकुम्भकवेलभ्रासैकबद्धस्पृहः ।

किं जीर्णं तृणमन्ति मानमहतामप्येसरः केसरी ॥ २९ ॥

क्षुधा क्षामः क्षीणः क्षुत्क्षामः । क्षायो मः इति मत्वम् । जरवा कृशः जरा-
कृशोपि । शियिलप्रायः बाहुत्येन विलथाङ्गोपि । प्रायो बाहुत्यतुत्ययोः इति
मेदिनी । कष्टां कठिनामवस्थां प्राप्तेषि । विषज्जा दीघितिः तेजः यस्य । नष्ट-

१ सहखलगुणितैरपि इन्य०, २ प्राणो०, ३ दानम्, ४ डन्मन्तेष०, ५ विशित०

कान्तिरपीत्यर्थः । इभेषु इन्द्र इव इभेन्द्रः । मत्तश्वासौ इभेन्द्रव्यं मत्ते० । विभिन्नौ च तौ कुम्भौ च विभिं० । मत्तेभेन्द्रस्य विभिन्नकुम्भौ तयोः कवलः । पिशितेति पाठे तत्र यत्प्राशितं मांसं । तस्य ग्रासः मत्ते० ग्रासः । स एव एकस्तस्मिन्बद्धा स्युहा येन सः । तथा च मानेन महान्त उत्तरास्तेषाम् । अत्रे सरतीत्यप्रसरः । पुरोग्रतोग्रेषु सर्वेः (३. २. १८) इति टप्रत्ययः । स केसरी शुष्कतृणमाति किम् । नैवातीत्यर्थः । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः शार्दूलविकीडितं वृत्तम् ।

अथ सर्वेषां सत्त्वानुरूपैव प्रश्नितिरित्याह—

स्वलेपस्त्रायुवसांवशेषमलिनं निर्मासमप्यस्थिकं

श्वा लब्ध्वा परितोषमेति न तु तत्तस्य क्षुधाशान्तये ।

सिंहो जम्बुकमङ्गमागतमपि त्यक्त्वा निहन्ति द्विषं

सर्वः कृच्छ्रगतोपि वाञ्छति जनः सत्वानुरूपं फलम् ॥ ३० ॥

स्वल्पः स्नायवश्व वसा भेदव्य स्नायुवसं तस्य अवशेषस्तेन मालिनम् । अल्पं कुसितं वास्थि अस्थिकम् । हिनस्तीति सिंहः । पृष्ठोदरादिः । तदुक्तं सिंहो वर्णं विपर्ययात् । कृच्छ्रगतः कृच्छ्रं गतः सङ्कटावस्थां ग्रासः । सत्वानुरूपं स्वशक्त्य-
नुगुणं स्वमनउत्तरात्यनुरूपं वा फलं वाञ्छति । वृत्तं पूर्वोक्तम् ॥

सम्प्रति नीचानीचजनयोश्चाप्रकारमाह—

लाङ्गूलचालनमधश्चरणावपांतं

भूमौ निपत्य वदनोदरदर्शनं च ।

श्वा पिण्डदस्य कुरुते गजपुङ्गवस्तु

धीरं विलोकयति चादुशतैश्च भुङ्गेः ॥ ३१ ॥

चरणयोरवपातः । चरणावपातः । पुमान्गौः पुङ्गवः । विशेषणसमासः । गोरत-
द्वितिलङ्कि [५-४-९२] इति समासान्तदृश् । गजपुङ्गवः गजश्रेष्ठः । स्युरुत्तरपदे
व्याघ्रपुङ्गवर्षभकुजराः । सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थगोचराः ॥ इत्यमरः ।
चादुशतैः अनैकप्रियोक्तिभिः । अनुनयवाक्यैरित्यर्थः । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥

परिवर्तिनि संसारे मृतः को वा न जायते ।

स जातो येन जातेन याति वंशः समुच्चतिम् ॥ ३२ ॥

परिवर्तिनि धर्माधर्मवशात्परिवर्तमाने । को वा मृतः सन् न जायते उत्पन्नो

१ स्वल्पम्, २ वर्णसंक, ३ अस्थि मोः, ४ न पुनरुत्तरस्यात्, ५ घातं,

भवति । यद्वा को वा न मृतः को वा न जायते । सर्वोंप्रयुत्पयते त्रियते च । तथा च भगवद्वचनं-जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च । इति । स एव परमार्थतो जात इत्यर्थः-

अथ मानोन्नतस्य वर्तनकममाह—

कुसुमस्तबकस्येव द्रेयी वृत्तिर्मनस्त्विनः ।

मूर्धिं वा सर्वलोकस्य विशीर्येतं वनेऽथवा ॥ ३३ ॥

प्रशस्तं मनोऽस्यास्तीति मनस्वी तस्य । द्रेयी द्विप्रकारा वृत्तिः । मूर्धि अत्र इत्यर्थः । सर्वेषामग्रणीर्भवति । अन्यथा मानाद्वन् एव जीर्णो भवतीत्यर्थः । उपमालंकारः ॥

अधुना तेजोविशिष्टस्येवोत्कृष्टामाह—

सन्त्यन्येपि बृहस्पतिप्रभृतयः संभाविताः पञ्चवा-

स्तान्प्रत्येष विशेषविक्रमसुची राहुर्न वैरायते ।

द्वावेव ग्रसते दिनेश्वरनिशाप्राणेश्वरौ भास्वरौ

आतः पर्वणि पश्य दानवपतिः शीर्षावशेषीकृतः ॥ ३४ ॥

अन्ये वस्यमाणा दिवाकरनिशाकराभ्यामित्यर्थः । सम्भाविता बहुमताः । पश्च वा षड् वा पञ्चवाः । संख्याव्यया—(२. २. २५) इत्यादिना बहु-
त्रीहिः । बहुत्रीहौ संख्येये डजबहुगणात् (५. ४. ७३) इति समासान्तो
द्वच्यत्ययः । विशेषेषु तेजोगरिषेषु विक्रमे रुचिर्यस्य सः । वैरायते कलहैं
करोति । शब्दवैरकलहाभ्रकमेघेभ्यः करणे (३. १. १७) इति क्यद् ।
अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घिः (७. ४. २५) इति दीर्घिः । किंतु हे आतरित्यादरे ।
स पूर्वोक्तः । शीर्षमवशेषो यस्य स शीर्षावशेषः । शीर्षा० अशीर्षावशेषः ।
आशी० षः शीर्षावशेषः सम्पद्यमानः कृतः शीर्षा० कृतः । शीर्षावशेषाकृतिरितिपाठे
शीर्षमेवावशेषो यस्यास्तादशी आकृतिर्यस्येत्यर्थः । शिरोमात्रावशिष्टोपीत्यर्थः ।
दानवपतिः राहुः । पर्वणि दर्शे पूर्णिमायां च सूर्ये निशापति च ग्रसते ।
यतस्तौ भास्वरौ । अङ्गवैकल्ययुक्तोपि महान्महत्कार्यं कर्तुमेव व्यवस्थीत्यर्थः ।
शार्दूलविकीर्तिं वृत्तम् ॥

१ द्वे गती स्तो मनस्त्विनाम् । मनीषिणः २ शीर्यते वन एव वा । ३ भासुरी । ४ धान्तः ।
५ शीर्षावशेषाकृतिः ।

अथ महतां चरित्रमाहात्म्यमाह—

वहति भुवनश्रेणीं शेषः फणाफलकस्थितां

कमठपतिना मध्ये पृष्ठं सदा स चं धार्यते ।

तमपि कुरुते क्रोडाधीनं पयोधिर्नादरा-

दहह महतां निःसीमानश्चरित्रविभूतयः ॥ ३२ ॥

फणः सहस्रसंख्याका एव फलकं । विस्तीर्णफणामण्डलभित्यर्थः । तत्र स्थिताम् । भुवनानां चतुर्दशानां श्रेणीं पंक्तिम् । कमठपतिना आदिकूर्मेण पृष्ठस्य मध्ये मध्ये पृष्ठम् । पारे मध्ये षष्ठ्या वा इत्यब्ययीभावः । धार्यते उद्धते । पयोधिः तमपि अनादरादनायासेनैव क्रोडे अधि इति क्रोडाधीनस्तम् । न ना क्रोडं भुजान्तरम् । इत्यमरः । करोति । पयोधिः प्रलयार्णवः क्रोड आदिवराहस्तदधीनमिति केचित् । अहहेत्याश्रये । अहहेत्यहुते खेदे इत्यमरः । अत्र पूर्वपूर्वस्योत्तरं प्रति उत्कर्षावहत्वान्मालादीपकमलेकारः । अर्थान्तरन्यासस्थ । हरिणीकृत्तम् ॥

मानशौर्यवता पुरुषेण प्राणव्ययेनापि स्वमाहात्म्यमेव रक्षणीयं न तु जीवितहेतोः कश्चिच्छरणं गन्तव्य इत्याह—

वरं पक्षच्छेदः समदमधवन्मुक्तकुलिश-

प्रहारैरुद्धच्छद्धहलहेनोद्धारगुरुभिः ।

तुषाराद्रेः सूनोरहह पितरि क्लेशविवशे

न चासौ संपातः पयसि पयसां पैत्युरुचितः ॥ ३६ ॥

तुषाराद्रेः हिमाचलस्य सूनोः मैनाकस्य । उद्गच्छन् यो बहलः दहनस्य उद्धारो निःसरणं तेन गुरुभिः दुःसहैः । मदेन सहितः समदः यो मधवांस्तेन विमुक्तस्य कुलिशस्य वज्रस्य प्रहारैः । पक्षच्छेदः वरम् । न तु पितरि क्लेशेन पक्षच्छेदजनितदुःखेन विवशे विहले सति । असौ सम्पात उचितः योग्यः । अत्रोद्धारशब्दस्य गौणत्वान्न प्राम्यतादोषः । प्रलयुत सौन्दर्योतिशयं पुण्याति । तदुक्तं दण्डिना-निष्ठशूतोद्वीर्णवान्तादि गौणवृत्तिव्यपाश्रयम् । अतिसुन्दरमन्यत्र प्राम्यकक्षां विगाहते ॥ इति । पुरा किल-हिरण्याक्षमायया लव्यपक्षाणां स्वस्थानं विहाय लोकोपद्रवाय प्रवृत्तानां पर्वतानां कोपवशात्पक्षच्छेदोयत इन्द्रे मैनाकः समुद्रमध्ये निलीयातिष्ठदिति पौराणिकी कथात्रानुसंधेया ॥

मानी पुरुषः परकृतं निकारं न सहेतेति सदृष्टान्तमाह—

यदचेतनोपि पादैः स्थृष्टः प्रज्वलाति सवितुरिनकान्तः ।

तत्तेजस्वी पुरुषः परकृतनिकृतिं कथं सहते ॥ ३७ ॥

यद्यस्मात्कारणात् । अविद्यमाना चेतना यस्यासौ अचेतनः निर्जबोपि । इन-
कान्तः सूर्यकान्तः । सवितुः पादैः मयूरैः । चरणतलैश्च । स्यृष्टः आक्रान्तः ।
ताडितथेति घन्यते । प्रज्वलति तेज उद्दिरति । कोपोद्दीपत्वं भवतीति गम्यते ।
तत्स्मात्कारणात् । पेरणान्येन शत्रुणा वा कृतां निकृतिं निकारम् । न कथंचिद-
पि सहते इत्यर्थः ॥

वयस्तेजसो न हेतुरिति विनिगमयति—

सिंहः शिशुरपि निपतति मदमलिनकपोलभित्तिषु गजेषु ।

प्रकृतिरियं सत्त्ववतां न खलु वयस्तेजसो हेतुः ॥ ३८ ॥

कपोला भित्तय इव कपोलभित्तयः । भित्तिशब्दः प्राशस्त्यार्थं । मदेन दानवा-
रिणा मलिनाः कपोलभित्तयो येषां तेषु । प्रकृतिः स्वभावः । सत्त्ववतां बलशा-
लिनाम् । न खल्विति—कालिदासोप्याह—तेजसां हि न वयः समीक्ष्यते इति ॥

अथार्थपद्धतिः । तत्रादार्थसंग्रहैकपराणां मतमभिसंधायाह—

जातिर्यातु रसातलं गुणगणस्तस्याप्यधो गच्छेतु

शीलं शैलतटात्पतत्वभिजनः संदृश्यतां वाह्निना ।

शौर्यं वैरिणि वज्रमाशु निपतत्वर्थोस्तु नः केवलं

यैनैकेन विना गुणास्तृणलवप्रायाः समस्ता इमे ॥ ३९ ॥

जातिर्ब्रह्मणत्वादिः रसातलं पृथ्वीतलं यातु । नश्यतु इत्यर्थः । शीलं सदृश्यते
पत्तु विशीर्णं भवतु । अभिजनो वंशः । कुलीनतेति यावत् । वैरिणि सत्या
पराभूतौ संक्षोभकारित्वाच्छत्रुभूते । वयं केवलमर्थमेव साधयाम इत्यर्थः ।
नतु उक्तगुणानां प्रध्वंसेनापि किमित्यर्थलाभं इयते इति चेत् येनेति । तुणल-
वप्रायास्तृणलवतुल्याः । तद्वाग्वव इत्यर्थः । तदुक्तं रामायणे—धनर्मर्जय काकुस्थ
धनमूलमिदं जगत् । अन्तरं नाभिजानामि निर्धनस्य मृतस्य च ॥ इति ॥

१ विकृतिम्. २ गच्छतात्. ३ अमी.

तानीन्द्रियाणि सकलानि तदेव कर्मे

सा बुद्धिरप्रतिहता वचनं तदेव ।

अर्थोष्मणा विरहितः पुरुषः स एव

त्वन्यः क्षणेन भवतीति विचित्रमेतत् ॥ ४० ॥

सकलानि अक्षतानि इन्द्रियाणि तानि यथा पूर्वमवस्थितान्येव । अप्रतिहतां
केनाप्यशेनाहीना बुद्धिः सैव । पुरुषेषि स एव । अर्थस्योष्मा अर्थोष्मा तेन
विरहितः क्षणेनान्यो भवतीति एतद् विचित्रमित्यन्वयः । वसन्ततिलका वृत्तम् ।

अधुनार्थनिष्ठा एव सर्वे गुणा इत्याह—

यस्यास्ति वित्तं स नरः कुलीनः

स पण्डितः स श्रुतवान्गुणङ्गः

स एव वक्ता स च दर्शनीयः

सर्वे गुणाः काञ्चनमाश्रयन्ते ॥ ४१ ॥

कुले जातः कुलीनः । अभिजनवान् । कुलास्त्वः इति खप्रत्ययः । श्रुतं
श्रवणं । । नरुसके भावे चक्षः । तदस्यास्तीति श्रुतवान् ज्ञानसंपदः । आश्रयन्ते ।
उक्तगुणराहित्येषीत्यर्थः । काञ्चलिङ्गमलंकारः । वृत्तमुपजातिः । अस्य समानार्थः
ख्लोकः—यस्यार्थास्तस्य मित्राणि यस्यार्थास्तस्य वान्धवाः । यस्यार्थाः स पुमाँ-
ख्लोके यस्यार्थाः स च पण्डितः ॥ अपरत्थ-ब्रह्महापि नरः पूज्यो यस्यास्ति विपुलं
धनम् । शशिनस्तुल्यवंशोपि निर्धनः परिभूयते ॥

अथार्थादेविनाशप्रकारमाह—

द्वौर्मन्त्र्यान्वृपतिर्विनश्यति यतिः सङ्कात्सुतो लालना-

द्विप्रोनध्ययनात्कुलं कुतनयाच्छीलं खलोपासनात् ।

हीर्मिद्यादनवेक्षणादपि कृषिः स्नेहः प्रवासाश्रया-

न्मैत्री चाप्रणयात्समृद्धिरनयाच्यागं प्रमादाद्वनम् ॥ ४२ ॥

दुष्टे मन्त्रः वाहूण्यचिन्तालक्षयः यस्य स दुर्मन्त्रः । दुष्टा मन्त्रिणो यस्य
इति वा तस्य भावो दैर्मन्त्रं । तस्माद् । विनश्यति । पैर राज्याद्यपहरणात् ।
तदुक्त—दुर्मन्त्री राज्यनाशायेति । यतिः सङ्कात् । तस्य कामकोधादिहेतुत्वात् ।

सङ्कात्संजायते कामः कामात्कोषोभिजायते । इत्यादिगीतावचनात् । लाल्नात्
यत उक्तम्—लाल्नाद्वाहवो दोषास्ताडनाद्वाहवो गुणः । तस्मात्पुत्रं च शिष्यं च
ताडयेत् तु लाल्येत् ॥ अनध्ययनायतो विप्रलं विद्यानिबन्धनम् । तदुक्तं—
जन्मना ब्राह्मणो हेयः संस्कौरैर्द्विज उच्यते । विद्यया याति विप्रलं त्रिभिः
ओत्रिभ उच्यते ॥ इति । कुत्सितस्तनयः कुतनयः । तदुक्तं—कौटराम्तर्भवो
वाहिस्तरमेकं दहिष्यति । कुपुत्रस्तु कुले जातः स्वकुलं नाशयेत्परम् ॥ मध्यानमध्य-
सेवनात् । अनवेक्षणादपरामर्शनात् । अप्रणयादननुरागप्रदर्शनात् । अनयादनी-
त्याथयणेन । त्यागे व्यये प्रमादादनवधानतया । शार्दूलविं छन्दः ।

दानं भोगो नाशस्तिस्त्रो गतयो भवंति वित्तस्य ।

यो न ददाति न भुक्ते तस्य तृतीया गतिर्भवति ॥ ४३ ॥

दानं पात्रै व्ययः । नाशो दानधर्मायभावे चौरादिनापहरणम् । न ददाति
वित्तमिति शेषः । तृतीया नाशलक्षणा । अतो धनाव्येन दानभोगपरेण भाव्य-
मित्यर्थः ॥

अथ दानशौण्डस्य धनराहित्यमपि शोभावहमित्याहृ—

माणिः शाणोळीढः समरविजयी हेतिनिहतो

मदक्षीणो नागः शरदि सारिदाश्यानपुलिना ।

कलाशोषश्चन्द्रः सुरतमृदिता बालवनिता

तनिञ्चा शोभन्ते गलितविभवाश्यार्थिषु जनाः ॥ ४४ ॥

शाणः शब्दनिशातनसाधनोपलविशेषः । तस्मिन्नुडीढः । तत्र घर्षणेनो-
त्तेजित इत्यर्थः । हेतिः शब्दम् । हेतिभिर्निहतः क्षतः । मेदेन दानस्ववेन
नागो गजः । आश्यानमीषच्छुक्कम् । संयोगादेरातो घातोर्यज्वतः (८-२-४३)
इति निष्ठानत्वम् । पुञ्जिं यस्याः सा । कलाशोषः षोडशाशमात्रावशिष्टः ।
कला तु षोडशो भागः इत्यमरः । स च देवतादिभिः पातशेषत्वाच्छोभते ।
तदुक्तं कालिदासेन-पर्याङ्गीतस्य मुरैर्हिमांशोः कलाक्षयः शाष्ठ्यतरो हि षुद्देः ।
मृदिता छलितेत्यर्थः । बालवनिता मुखाङ्गना । गलितः व्ययं प्रापितः विभवो
येषाम् । तनिञ्चा कार्येन । पृथ्वादित्वादिमभित् । अत्र प्रस्तुतानां जनाभाम-

१ हेतिदलितः २ सरितः इयानुलिना ३ लक्ष्मा ४ व्ययार्थिषु जनः ५ तृयाः ६ चरा-

प्रस्तुतानां च मप्यादीनां शोभारूपधर्मस्य सकृदुपादानादैपक्षमलङ्घारः ।
शिखरिणी वृत्तम् ॥

इदानीं नृणां धनाभावतत्सद्गावावस्थाकृतमाचरणभेदं निर्दिशति—

परिक्षीणः कश्चित्स्वहयाति यवानां प्रसृतये

स पश्चात्संपूर्णः कल्यति धरित्रीं तृणसमाम् ।

अतश्चानैकोन्त्याद्गुरुलघुतयार्थेषु धनिना-

मवस्था वस्तुनि प्रथयति च संकोचयति च ॥ ४५ ॥

कश्चिद्दिनिकः परिक्षीणोऽतिकिञ्चनतां गतः सन् । प्रसृतिः निकुञ्जः पाणिः ।
यवानां प्रसृतिर्लक्षणया प्रसृतिमात्रयवास्तेभ्य इत्यर्थः । स्वहयति । स्वहेरी-
पितः (१-४-३६) इति संप्रदानत्वाच्चतुर्था । स पश्चात्सुदैवात्संपूर्णः धनसं-
पद्मः सन् । तुणेन समां कल्यति मनुते । धनमदेन सर्वे जगत्तृणमिव गणयती-
त्यर्थः । अतः अर्थेषु यवधरित्यादिषु पदार्थेषु विषये गुरुलघुतया महत्वाल्पत्व-
भावेन । न एकान्तमनेकान्तं तस्य भावोनेकान्त्यं व्याभिचारः । तस्मात् ।
गुरुणि गुरुत्वमेव लघुत्वमेवेति नियमाभावात् । धनिनामवस्था वस्तुनि
प्रथयति क्षीणावस्था यवादि लब्धपि वस्तु गुरुकरोति । संकोचयति च । सं-
पद्मावस्था गुरुपि वस्तु लघूकरोतीत्यर्थः । अतस्तत्त्ववेदिना पुरुषेण सर्वदा सम-
बुद्धिना भवितव्यमित्यर्थः । वृत्तं पूर्वोक्तम् ।

अथ राजानं संबोधयन्नर्थसाधनोपायमुपदिशति—

राजन्दुघुक्षसि यदि क्षितिर्वेनुमेतां

तेनाद्य वत्समिव लोकमसुं पुषाण ।

तर्सिंमश्च सम्यग्निशं परिपोष्यमाणे

नानाफलं फलति कल्पलतेव भूमिः ॥ ४६ ॥

क्षितिर्वेनुरिवेत्युपमितसमासः । न तु क्षितिरेव वेनुरिति रूपकम् । वत्समि-
वेत्युपमालिङ्गात् । तां दुधुक्षसि यदि दोग्धुमिच्छसि चेत् । दुहेः सन्नन्तातिसच्च
वत्सं तर्णेकमिव । परिषोष्यमाणि परिषाल्यमाने इत्यर्थः । नानाफलं धनधान्या-
दिकम् । फलति निष्पादयति । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥

आहुना प्रसङ्गतो राजनीतेः स्वरूपवैविष्यमाह—

सत्याऽनुता च परुषा प्रियवाऽविनी च

हिंसा दयालुरपि चार्थपरा वदान्या ॥

नित्यव्यया प्रचुरनित्यधनागमा च

वाराङ्गेनेव चृपनीतिरनेकरूपा ॥ ४७ ॥

सत्या सत्यपरा । कदाचित्कार्यानुरोधादसत्या अनूताशया । परुषा कठोर-
भाषणी । कदाचित्स्वेष्टसिद्धिहेतोर्मधुरभाषणी च । हिंसा धातुका । शरार्थां-
तुको हिंसः इत्यमरः । नमिकम्बिप (३-२-१५७) इत्यादिना रपत्ययः ।
दयालुः कारुणिका । स्थृहिण्डि (३-२-१५८) इत्यादिनालुच्छ्रात्ययः । अर्थः
परो यस्याः सा । धनसंग्रहपरेत्यर्थः । वदान्या दानशौण्डा । नित्यं व्ययो
यस्यां यस्याश्च । प्रचुरो बहुलो नित्यं धनागमो यस्यां यस्याश्च । वाराङ्गना वेश्या ।
अनेकरूपा बहुप्रकारा । अत्र श्रवणमात्रेणाभासमानो विरोधो वाराङ्गेनेत्यु-
पमयाङ्गाङ्गिभावेन सङ्कीर्त्यते । वसं० वृत्तम् ॥

अथ नृपाश्रयफलमाह—

आज्ञा कोर्तिः पालनं ब्रौह्मणानां दानं भोगो मित्रसंरक्षणं च ।
‘येषामेते षड्गुणा न प्रवृत्ताः कोर्थस्तेषां पार्थिवोपाश्रयेण ॥ ४८ ॥

आज्ञा अप्रतिहतशासनत्वमित्यर्थः । पार्थिवस्योपाश्रयेण कोर्थः । त कोर्पीत्यर्थः ।
यद्वा हे पार्थिव उपाश्रयेण तवेत्यथादिति योज्यम् । केचिद् येषां राङ्गां एते गुणा
न प्रवृत्तास्तेषामुपाश्रयेण हे पार्थिव इत्यादि योज्यनिति शालिनीवृत्तम् ॥

अथार्थास्तिकामेन कार्पण्यं न गन्तव्यं लाभालाभौ देवाधीनौ हीत्याह—

यद्वात्रा निजभालपट्टलिखितं स्तोकं महद्वा धने

तत्प्राप्नोति मरुस्थलेषि निर्तरां भेरौ ततो नाभिकम् ।

तद्वीरो भव वित्तवत्सु कृपणां वृत्तिं वृथा मा कृथाः

कूपे पश्य पयोनिधावपि घटो गृह्णाति तुल्यं जलम् ॥ ४९ ॥

निजभालमेव पट्टस्तस्मिन् लिखितम् । स्तोकमल्पम् । मरुस्थलेषि उषरभूमा

वपि नितरा साकल्येन । मेरुः कनकाचलस्तत्रापि । कृष्णां दीनाम् । मा कृथा
मा कुरु । अधिकवनप्रासेरसंभवादिति भावः । कृजो लुडि थास् । तनादित्वेषि
सिचो नित्यलोपाविधानात्र सिच् । न माडयोगे इति अटप्रतिषेधः । अत्र दृष्टान्तमाह
कृप इति । शार्दूल० वृत्तम् ॥

त्वमेव चातकाधारोसीति केषां न गोचरः ।

किमम्भोदवरास्माकं कार्पण्योर्किं प्रतीक्षसे ॥ ५० ॥

चातकानामाधारः । इति एवंरूपेण । गोचरः ज्ञातः । कार्पण्यस्योक्तिः ताम् ।
एवं हे दातुवरास्माकं दीनोक्तिमन्तरेणैवापदं धनत्यागेनापहर्तुमर्हसीति कंचिद्विनिकं
प्रत्युक्तिः । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः ।

इदानीं सर्वोपि श्रीमान्दाता न भवत्यतः सर्वस्य पुरतो दीनं वचो न
वर्णाव्यमित्याह—

रे रे चातक सावधानमनसा मित्र क्षणं श्रूयता-

मम्भोदा वह्यो हि सन्ति गगने सर्वेषि नैताहशाः ।

केचिद्वृष्टिभिराद्र्यन्ति वसुधा गर्जन्ति केचिद्वृथा

यं यं पश्यासि तस्य तस्य पुरतो मा ब्रूहि दीनं वचः ॥ ५१ ॥

अवधानेन सहितं सावधानं सावधानं च तन्मनश्च तेन । एतादशाः—ये कार्पण्योक्ति
प्रतीक्षेरन् । यद्वा ये दातारो न भवन्ति । अलङ्कारः पूर्वोक्तः । शार्दूल० वृत्तम् ॥

अथ दुर्जनपद्धतिः—

अथ धनसम्पन्नोपि दुर्जनोऽनभ्युपगम्य एवेति मनसि कुर्वन्नर्थपद्धतेनन्तरे
दुर्जनपद्धतिं निरूपयति—

अकरुणत्वमकारणविग्रहः ।

परधने परयोषिति च स्मृहा ॥

सुजनबन्धुजनेष्वसहिष्णुता

प्रकृतिसिद्धमिदं हि दुरात्मनाम् ॥ ५२ ॥

अविद्यमानं कारणं यस्यासौ अकारणः । अकारणश्चासौ विप्रहश्च अकारण-
विग्रहः निष्कारणकलहः । परस्य योषित तस्याम् । असहिष्णुता असहनशी-
ख्यम् । प्रकृतिसिद्धं स्वभावेत्पन्नम् । द्रुतविलम्बितं वृत्तम् ॥

१ चातकाधार इति, २ ऋक्तिः प्रतीक्षयते, ३ एके, ४ धरणीम्, ५ चैके,

विद्या॥दिगुणधम्पत्रोपि दुर्जनस्त्याजयः किम् वक्तव्यं गुणविहीन इति सद्यान्तमाह—

दुर्जनः परिहर्तव्यो विद्येया भूषितोपि सन् ।

मणिनालंकृतः सर्पः किमसौ न भयंकरः ॥ ५३ ॥

असौ भयंकरो न किम् । अपि तु भयंकर एवातो दूतस्त्याज्य इत्यर्थः ॥
दृष्टान्तालङ्कारः ॥

अथ दुर्जनस्य पौरोभावयं प्रदर्शयति—

जाग्र्यं हीमति गण्यते ब्रतरुचौ दम्भः शुचौ कैतवं
श्वरे निर्घृणता मुनौ विमतिता वैन्यं प्रियालापिनि ।

तेजस्विन्यवलिप्तता मुखरता वक्तव्यशक्तिः स्थिरे

तत्को नाम गुणो भवेत्स गुणिनां यो दुर्जनैर्नाङ्कितः ॥ ५४ ॥

हीमति लज्जागुणयुक्ते । गण्यते दुर्जनैरित्यर्थाद् । न तु विनयशालीनत्वम् ।
ब्रते रुचिर्यस्य । दम्भो न तु धर्मपरायणत्वम् । शुचौ शुद्धचिते । कितवस्य भावः
कैतवं शाश्वयम् । मुनिर्मननशीलः । यद्वा वाचयंमो मुनिः इत्यमरः । अथवा
दुखेष्वनुद्विमनाः सुखेषु विगतस्पृहः । वीतरागभयकोधः स्थिरधीर्मुनिरुच्यते ॥
इत्युक्तलक्षणः । तस्मिन् विमतिता बुद्धिराहित्यम् । न तु परमात्मानुसंधानपरं
त्वम् । तेजः पराक्रमस्तद्विति अवलिप्तता दृसत्वम् । निन्दितं मुखमस्य
मुखरस्तस्य भावो मुखरता । दुर्मुखे मुखराकद्मुखौ इत्यमरः ‘स्तमुखकुञ्जेभ्य
उपसंख्यानम्’ । इति ऋत्यर्थः । न तु वाग्मित्वम् । तस्मात्कारणात् ।
नाङ्कितो न दूषितः । न कोपीत्यर्थः । शार्दूल० वृत्तम् ॥

अतुना गुणवग्युणानां प्रधानतमानाह—

लोभश्चेदगुणेन किं पिशुनता यद्यस्ति किं पातकैः

सत्यं चेत्तपसा च किं शुचि मनो यद्यस्ति तीर्थेन किम् ।

सौजन्यं यदि किं निर्जैः स्वमहिमा यद्यस्ति किं मण्डनैः

साद्विद्या यदि किं धनैरपयशो यद्यस्ति किं मृत्युना ॥ ५५ ॥

अगुणेन दुर्गुणेन किम् । न किमपीत्यर्थः । तस्य सर्वदुर्गुणानां मूलत्वात् । तदुक्तं

१ विद्यालंकृतः २ भूषितः ३ शुचौ ४ ऋजौ आजंवे ५ वक्तव्यशक्तिस्थिरे ६ सुग्र-
णिताम् ७ दुर्जनानां मतः ८ वलेन म० ९ जनैः ।

लोभमूलानि पापानीति । उक्तं च भागवते—यशो यशस्मिनां शुद्धं श्लाघ्या ये गुणिनां
गुणाः । लोभः स्वल्पोपि तान्हन्ति विश्वं स्पर्मिवेष्टितम् ॥ पिण्डुनता दीर्जन्यम् ।
सत्यं चेदिति । यतः सत्यमैव परो धर्मः । तथा च श्रुतिः—सत्ये सर्वे प्रतिष्ठितं
तस्मात्सत्यं परमं वदन्ति । इति । मौनात्सत्यं विशिष्यते इति मनुरपि । शुचि
मन इति । मनःशुद्धताया मोक्षहेतुत्वात् । स्मर्यते च—यः स्वात्मतीर्थं भजते
विनिष्क्रियः स सर्ववित्सर्वगतोऽमृतो भवेत् ॥ इति । किं मृत्युनेति । तदुक्तं
भगवद्वीतायां—संभावितस्य चाकीर्तिरणादतिरिच्यते । इति । शार्दूल० वृत्तम् ॥

कदा कान्युद्गेगकारीणीत्याह—

शशी दिवसधूसरो गलितयौवना कामिनी
सरो विगतवारिजं मुखमनक्षरं स्वाकृतेः ।
प्रभुर्धनपरायणः सततदुर्गतः सज्जनो
नृपाङ्गणगतः खलो मनासि सत शल्यानि मे ॥ ५६ ॥

दिवसे धूसर उपहृततेजाः शशी । अविद्यमानान्यक्षराणि शाळज्ञानं यस्मिन् ।
सुशोभना आकृतिर्यस्य तस्य । धनमेव परं अयनं यस्य धनलुभ्य इत्यर्थः ।
शल्यानि शत्यवदुःसहदुःखकारीणीत्यर्थः । समुच्चयालङ्कारः । तत्सिद्धिहेतावैकस्मि-
न्यत्रान्यत्तकरं भवेत् । समुच्चयोसौ इति लक्षणात् । पृथ्वीवृत्तम् ॥

अथात्यन्तकोधनशीलानां नृणामनुग्रहस्यास्थैर्यं सदृशान्तमाह—

न कश्चिच्चण्डकोपानामात्मीयो नाम भूभुजाम् ।
होतारमैषि जुह्नानं सृष्टौ दहाति पावकः ॥ ५७ ॥

च्छण्डः कोपो येषाम् । आत्मीय आत्मीयत्वेन परिगृहीत इत्यर्थः । जुह्नानं जुहोति
तच्छीलस्तम् । हविर्दीनेनोपचरन्तमिति यावत् । हु दानादनयोः इति धातोस्ता-
च्छील्ये चानश । अत ईशो राजा सावधानेनाश्रणीय इति भावः । वृत्तमानुषुभम् ॥

अथ क्रमप्राप्तं सेवाया दुष्करत्वमाह—

मौनान्मूकः प्रवचनपदुश्चादुल्लो जल्पको वा
धृष्टः पाश्वे भवेति च वसन्द्वूरतोप्यप्रगल्भः ।

१ दुर्गतिः २ जुह्नतमापि ३ वातुलः, वाचकः ४ वसति च तदा; दूरतश्चा.

क्षान्त्या भीरुर्यदि न सहते प्रायशो नाभिजातः
सेवाधर्मः परमगहनो योगिनामप्यगम्यः ॥ ५८ ॥

मौनात् मौनं धारयति चेन्मूक इत्युच्यते । सेवक इति शेषः । प्रवचने पटुः
चेत् चाढुलः चाढुकारः । जल्पतीति जल्पः । पचाद्यन् । स्वार्थं कः । यद्वा
कुत्सितो जल्पः जल्पकः । धृष्टो निर्भाकः । अप्रगल्भोऽप्रौढः । न सहते परिमवा-
दिकमिति शेषः । अभिजातः कुलीनः । योगिनां त्रिकालज्ञानिनामपि । किमुता-
न्येषाम् । अगम्यो ज्ञातुमशक्यः । अत्र सेवाधर्मस्य योनिगम्यत्वेष्यगम्यत्वोक्ते:
सम्बन्धेऽसम्बन्धरूपातिशयोक्तिः । मन्दकान्ता वृत्तम् ॥

अतिनीचः सर्वथा त्याज्य इत्याह—

उद्ग्रासिताखिलखलस्य विशृङ्खलस्य
प्राग्जातिविस्मृतानिजाधमकर्मवृत्तेः ।
दैवादवात्प्रविभवस्य गुणद्विषोस्य
नीचस्य गोचरगतैः सुखमास्यते कैः ॥ ५९ ॥

उद्ग्रासिताः प्रकाशिता अखिलाः खला येन तस्य । विगता शुंखला विधि-
निषेधरूपा यस्य तस्य । स्वैरवृत्तेरित्यर्थः । प्राग्जाता पश्चात् विस्मृता प्राग्जात-
विस्मृता । कर्मभिर्द्युतिः कर्मवृत्तिः । प्राग्जातविस्मृता निजा अधमा कर्मवृत्तिर्येन ।
० विस्तृतेति पाठे प्राग्जातानि पश्चाद्विस्तृतानि निजाधमकर्माणि तत्र वृत्तिर्यस्य ।
अवासो विभवो येन तस्य । गुणान्देशीति गुणद्विद् तस्य । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥

दुर्जनसुजनमैत्रीप्रकारं निर्दिशति—

आरम्भगुर्वी क्षयिणी क्रमेण
लघ्वी पुरा वृद्धिमती च पश्चात् ।
दिनस्य पूर्वार्धपरार्धभिन्ना
छायेव मैत्री खलसज्जनानाम् ॥ ६० ॥

आरम्भे गुर्वी गुरुः । वृद्धेत्यर्थः । लघ्वी हस्ता । एवं खलस्य मैत्री प्रथमं
गुर्वी पश्चात्क्षयिणी भवति सुजनस्य तु तद्विपरीता । यथासंख्यसंकीणोपमार्ल-
कारः । वृत्तमुपजातिः ।

१ प्रीत्तिशाढ़, प्रागेव. २ विस्तृत. ३ आप्यते.

अधुना दुर्जनाना॒ निष्कारणैरित्वं प्रतिपादयन्नुपसंहरति—

मृगमीनसज्जनानां तृणजलसंतोषविहितवृत्तीनाम् ।

लुब्धकधीवरपिशुना॒ निष्कारणैरिणो जगति ॥ ६१ ॥

संतोषो॒ दैववशाद्यद् लभ्यते॒ तेन मनःसंतुष्टिः । ० संतोषैर्विहिता॒ शृत्येषाम्
लुब्धको॒ व्याधः । धीवरो॒ दाशः । पिशुनः॒ खलः । निष्कारणैरिणः॒ निष्का-
रणैरिणः । यथासंख्यालङ्कारः ।

अथ सुजनपद्धतिः—

तत्रादावादरात्मुजनात्रमस्करोति—

वाऽछासज्जनसंगमे॒ परगुणे॒ प्रीतिर्गुरौ॒ नम्रता॒

विद्यायां॒ व्यसनं॒ स्वयोषिति॒ रतिर्लोकापवादाङ्गयम् ।

भक्तिः॒ शूलिनि॒ शक्तिरात्मदमने॒ संसर्गमुक्तिः॒ खले॒

एते॒ येषु॒ वसन्ति॒ निर्मलगुणास्तेभ्यो॒ नरेभ्यो॒ नमः ॥ ६२ ॥

सज्जनसंगमे॒ तस्य॒ सर्वत्रयोहेतुत्वादिति॒ भावः । तदुक्तं-अघीषं॒ प्राचीनं॒ प्रश-
मयति॒ पुष्पं॒ वित्तुते॒ प्रसूते॒ सद्बुद्धिं॒ नवनवकलाः॒ पल्लवयति॒ । हरत्यज्ञानान्धं॒
दिशति॒ च॒ परब्रह्मपदवां॒ सतां॒ सङ्घः॒ वल्पदुम॒ इव॒ न किं॒ किं॒ वित्तुते॒ ॥ कविना-
प्युक्तं॒ सत्संगतिः॒ कथय॒ किं॒ न करोति॒ पुंसामिति॒ । गुरौ॒ तस्य॒ पूज्यत्वात्॒ ।
व्यसनमासक्तिः॒ । लोकापवादात्—लोकापवादो॒ वल्पवानिति॒ सत्यवती॒ श्रुतिः॒
इत्यादिवचनात्॒ । खले—दुर्जनं॒ दूरतस्त्यजेत्॒ । दुर्जनः॒ परिहृत्व्यः॒ इत्यादिवचन-
जातात्॒ । शार्दूल०० वृत्तम् ॥

अथ महात्मनां॒ निसर्गसिद्धगुणान्॒ वर्णयति—

विपदि॒ धैर्यमथाभ्युदये॒ क्षमा॒

सदासि॒ वाक्पदुता॒ युधि॒ विक्रमः॒ ।

यशसि॒ चाभिरतिव्यसनं॒ श्रूतौ॒

प्रकृतिसिद्धमिदं॒ हि॒ महात्मनाम् ॥ ६३ ॥

धैर्यं॒ 'मनसो॒ निर्विकारत्वं॒ धैर्यं॒ सत्स्वपि॒ हेतुषु॒'॒ इत्युक्तलक्षणम् । वाक्पदुता॒
वाक्वातुर्यम् । इदं-नपुंसकमनपुंसकेन॒ इत्यादिना॒ नपुंसकैकेशः॒ । महात्मनां॒
महानुभावानाम् । प्रकृत्या॒ स्वभावतः॒ सिद्धम् । दृतविलम्बितं॒ वृत्तम् ॥

१ संगती॒ २ गुणिणो॒ ३ चक्रिणि॒ ४ यत्र॒ ५ तेष्वेव॒ लोकस्थितिः॒ तैरेव॒
भूर्भूषिता॒ ६ चाभिरुचिः॒ ७ श्रुते॒

अथैषामन्यदुःसाध्यं सदाचारप्रकारमाह—

प्रदानं प्रच्छक्षं गृहसुपगते संभ्रमविधिः
प्रियं कृत्वा मौनं सदसि कथनं नाप्युपकृतेः ।

अनुत्सेको लक्ष्म्यां निरभिभवसाराः परकथाः

सतां केनोद्दिष्टं विषममसिधाराव्रतमिदम् ॥ ६४ ॥

प्रच्छक्षं न तु प्रकाशम् । संभ्रमस्यादरस्य विधिः विधानम् । संभ्रमः साध्यसे-
पि स्यात्संवेगादरयोरपि । इति मोदिनी । यद्वा संभ्रमेण त्वया अभ्युत्थानाभिवा-
दनादिकातिथ्यकिया । कथनं न । न दत्वापरिकीर्तयेऽदिति मतुस्मरणादिति-
भावः । उपकृतेः परोपकारस्य । कथनं चापीति पाठे पैरयोपकृतिस्तस्या
इत्यर्थः । अनुत्सेको गर्वराहित्यम् । विनयवृत्तिरित्यर्थः । निर्गतोभिभवः तिर-
स्किया यस्मात्तादृशः सारः यासां यासु वा ताः । समुच्चयालंकारः । शिख-
रिणी वृत्तम् ॥

अथ महात्मनां प्रसिद्धावेलक्षणां मण्डनसामग्रीमाह—

करे श्लाघ्यस्त्यागः शिरसि गुरुपादप्रणायेता
मुखे सत्या वाणी विजयिभुजयोर्वर्यमैतुलम् ।

हृदि स्वच्छां वृत्तिः श्रुतमधिगतं च अवणयो-
र्विनाप्यैश्वर्येण प्रकृतिमहतां मण्डनमिदम् ॥ ६५ ॥

श्लाघ्यः प्रशस्तः । गुरुपादयोः प्रणायेता न ब्रता । सादरं न मस्कृतिरित्यर्थः ।
विजयेते इति तच्छौलौ भुजौ तयोरतुलं निश्चमं वर्यम् । विजयि जयनशील-
मिति पृथग्वा पदं वीर्यांवशेषणम् । स्वच्छा निर्मला निष्पापेति यावत् । अधिगतं श्रुतं
शास्त्रम् । विनापि असत्यवैश्वर्येण । शिखरिणी वृत्तम् ॥

अथ संपदापदोः मुजनानां मनोवृत्तिं वर्णयति —

संपत्सु महतां चिन्तं भवत्युत्पलकोमलम् ॥

आपत्सु च महाशैलशिलासंघातकर्कशम् ॥ ६६ ॥

उत्पलवत्कोमलम् । महाश्वासां शैलश्व तस्य शिलानां संघातस्तद्रुकर्कशं कठि-
णम् । शैलशिलावदैर्याधिंसेनाभेदमित्यर्थः । उपमालंकारः ।

१ चाप्युपकृतेः २ लक्ष्म्या ३ पाँडुषमहो ४ स्वस्था-

अथाधममध्यमोत्तमगुणावास्त्रिकारमाह—

संतपाथसि संस्थितस्य पयसो नामापि न श्रूयते

मुक्ताकारतया तदेव नलिनीपत्रस्थितं राँजते ।

स्वात्यां सागरशुक्तिमध्यपतितं सङ्नमौक्तिकं जायते

प्रायेणाधममध्यमोत्तमगुणः संसर्गतो जायते ॥ ६७ ॥

संतप्तं च तदयो लोहं तस्मिन् । नामापि न ज्ञायते अत्यन्तस्तत्त्वाद् ।
सागरे याः शुक्तयस्तासां मध्ये पतितम् । मौक्तिकं—मुक्तैव मौक्तिकम् । विनया-
दित्वात्स्वार्थे ठह् । अधमश्च मध्यमश्च उत्तमश्च तादशो गुणो यस्य सः । पाठान्तरे
निकृष्टसाधारणोत्कृष्टाश्रवणां वृत्तयो व्यापारा एवंविद्या नामाश्रवणादिरूपा भवन्ति ।
अतो नीचाश्रयो न कर्तव्यः कर्तव्यो महदाश्रयः । इति भावः । शार्दूल० वृत्तम् ॥

अथ पुष्यकृदेव लभेत सत्पुत्रादिकमित्याह ताळक्षणपूर्वम्—

प्रीणाति यः सुचरितैः पितरं स पुत्रो

यद्भृत्येव हितमिच्छति तत्कलब्रम् ।

तन्मित्रमापदि सुखे च संमकियं य-

देतव्यं जगति पुण्यकृतो लभन्ते ॥ ६८ ॥

सुचरितैः सत्कृत्यैः । ऐहिकपरमार्थसाधनभूतैरिति यावत् । तदुक्तम्—जीव-
तोर्बाक्यकरणात्प्रत्यवृद्धं भूरिभोजनात् । गयायां पिण्डानेन त्रिभिः पुत्रस्य पुत्रता ॥
इति । यद्भृत्येव हितमिच्छति तदित्यन्वयः । यद्वा यद्भृत्येव हितमिच्छति तदेव
कलत्रमिति योज्यम् । पतिभक्तिपरा साध्वी शान्ता सानन्तिभाषिणी । इति पति-
ब्रताधर्मलाद् । समा क्रिया यस्य तत् । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥

अथ सतामसाधारणमहिमातिशयेनाशेषजनवन्दनीयत्वमाह—

नम्रत्येनोच्चमन्तः परगुणकथैः स्वान्गुणान्ल्यापयन्तः

स्वार्थान्संपादयन्तो वितपृथुंतरारम्भयत्नाः परार्थे ।

क्षान्त्यैवाक्षेपरूपक्षाक्षरमुखरमुखान्दुर्मुखान्दूषयन्तः

सन्तः साश्र्वर्यचर्या जगति बहुमताः कस्य नाभ्यर्चनीयाः ॥ ६९ ॥

१ ज्ञायते २ दृश्यते ३ अन्तः साऽ ४ कृष्णोऽ ५ तन्मोऽ ६० चमजुषामेवंविधा
वृत्तयः ७ संवासतः ८ यः प्रीणेत् ९ यदेकरूपम् १० इषुमहा; बहुतरा ११ दूष-
यन्तः समन्तात् दुर्जनान्दुखयन्तः

उभ्रमन्तः उभ्रतिं प्राप्नुवन्तः । परेषां गुणास्तेषां कथनैर्वर्णनैः । ख्यापयन्तः प्रकटयन्तः । न त्वात्मल्लाधया । अतिशयेन पृथवः पृथुतराः । आरम्भन्ते इति आरम्भाः कार्याणि । पृथुतराश्च ते आरम्भाश्च पृथु० म्भाः । विततः पृथुतरारम्भेषु यलो यैर्येषां वा ते तथा । विततौ पृथुतरावारम्भयत्नौ येषां ते इति केचित् । आक्षेपस्य निन्दाया आक्षेपेण वा यानि ख्क्षाप्यक्षराणि तैर्मुखराणि वाचालानि मुखानि येषां तान् । आश्वर्येण सहिता साश्वर्या साश्वर्यी चर्या आचरणं येषां ते । नाभ्यर्चनीया इति काकुः । सर्वेषामेव पूजनीया इत्यर्थः । खगधरा वृत्तम् ।

अथ परोपकारपद्धतिः—

अथ क्रमप्राप्तां परोपकारपद्धतिं वर्णयति—

भवन्ति नम्रास्तरवः फलोद्भूमै-

नैवाम्बुभैर्भूरिविलम्बिनो घनाः ।

अनुद्धंताः सत्पुरुषाः समृद्धिभिः

स्वभाव एवैष परोपकारिणाम् ॥ ७० ॥

फलोद्भूमैस्तप्तनफलभारैः । नम्रा अवनताः । तदुक्तं—परोपकाराय फलन्ति वृक्षाः । इति । नवानि च तान्यम्बूनि तैः । भूरिविलम्बिनो दूरावलम्बिनः । अनुद्धता विनयवन्तः । प्रतिवस्त्वपमालंकारोर्थान्तरन्यासश्च । वंशस्थं वृत्तम् ॥

अथतेषां प्रधानमण्डनसम्पत्तिमाह—

ओत्रं श्रुतेनैव न कुण्डलेन दानेन पाणिर्न तु कङ्कणेन ।

विभाति कायः करुणापराणां परोपकारैर्न तु चन्दनेन ॥ ७१ ॥

श्रुतं वेदधर्मशास्त्रादिश्रवणं । कुण्डलं सुवर्णरत्नमयं कर्णभूषणं तेन । परिसंख्यालंकारः । उपजातिश्छन्दः ।

अथ सन्मित्रलक्षणमाह—

पापाज्जिवारयति योजयते हिताय

गुह्यां च गृहति गुणान्प्रकटीकरोति ।

आपद्रूतं च न जहाति ददाति काले

सन्मित्रलक्षणमिदं प्रवदन्ति सन्तः ॥ ७२ ॥

पापादुष्कर्मप्रवृत्तेनिवारयति धर्माचरणोपदेशेनेति शेषः । वारणार्थानामीप्सितः

१ ०भूमि, दूर. २ अनर्थिताः ३ कुलानाम्.

(१. ४. २७) इति पद्मी । हिताय सत्कर्माच्छ्रणाय प्रवतयति । गुणं गोप्यम् ।
आपदं गत आपद्रतस्तम् । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥

अबुना सतां स्वभावत एव परहिते प्रवृत्तिरित्याह-

पद्माकरं दिनकरो विकचीकरोति
चन्द्रो विकाशयति कैरवचक्वालम् ।
नाभ्यर्थितो जलधरोपि जलं ददाति
सन्तः स्वयं परंहितेषु कृताभियोगाः ॥ ७३ ॥

दिनं दिवसं करोतीति दिनकरः सूर्यः । कृष्णो हेतुताच्छीत्यानुलोम्येषु
(३. २. २०) इति टप्रत्ययः । न अभ्यर्थितो याचितः अनभ्यर्थितः । सन्नपि ।
पद्मानामाकरः पद्मसमूहस्तम् । विकचं प्रकुलं करोति । प्रफुल्लोत्कुलसंफुलव्याको-
चविकचस्मुद्याः । इत्यमरः । कैरवचक्वालं कुमुदखण्डम् । सिते कुमुदकैरवौ इत्य-
मरः । विहितः । अभितो योगः अभियोग उत्साहपूर्वको यत्नः यैस्ते । अर्थान्त-
रन्यासालं । वसन्त० वृत्तम् ॥

अथ पुरुषाणामुत्तमादिप्रकारमाह—

ऐते सत्पुरुषाः परार्थघटकाः स्वार्थं परित्यज्य ये
सामान्यास्तु परार्थमुद्यमभृतः स्वार्थाविरोधेन ये ।
तेऽमी मानवराक्षसाः परहितं स्वार्थाय निघन्ति ये

ये तु द्वन्द्वान्ति निरर्थकं परहितं ते के न जानीमहे ॥ ७४ ॥

परेषामर्थः प्रयोजनं तद्वटनशीलाः । अर्थोभिघर्येवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु ।
इत्यमरः । ये परार्थं परकार्यनिर्वाहार्थमुद्यमभृत उद्योगभाजः । ते मध्यमा इत्यर्थः ।
मानवा राक्षसा इव मानवराक्षसाः । तद्वल्कूराचारा इत्यर्थः । निरर्थकं प्रयोजन-
मन्तरेणैव । शार्वूल० वृत्तम् ॥

अथ नीरक्षीरदृष्टन्तेन सन्मैत्री वर्णयति—

क्षीरेणात्मगतोद्वकाय हि गुणा दत्ताः पुरा तेऽखिलाः
क्षीरे तापमवेक्ष्य तेन प्रयसा स्वार्त्मा कृशानौ हुतः ।

१. पि जलदः सलिलम् २. पराहिते सुकृताभियोगाः ३. एक. ४ स्वार्थान् ५ मानुष०-
६. सकला दत्ता निजा ये गुणाः ७. क्षीरेन्ताप, ८ द्वात्मा.

गन्तुं पावकमुन्मनस्तदभवद् द्वष्टा तु मित्रापदं

युक्तं तेन जलेन शाम्यति सतां मैत्री पुनस्त्वीद्वशी ॥ ७५ ॥

आत्मानं गतमात्मगतं यदुद्कं तस्मै । गुणाः माधुर्यधावल्यादयः । उद्गतं मनो
यस्य तदुन्मन उद्युक्तमित्यर्थः । उत्क उन्मना इति निपातनात्साधुः । ईद्वशी
अन्योन्यव्यसनासहनशीलेत्यर्थः । अत्र स्वभावसिद्धस्य क्षीरनीरव्यवहारस्य पर-
स्परसंतापदर्शनहेतुक्तेनोत्प्रेक्षणात्क्रियानिमित्तक्रियास्वरूपोत्प्रेक्षा । सा चोक्तार्था-
न्तरन्यासनिर्व्युदेत्यनयोर्विजातीयसंकरः । इति रामचन्द्रद्वयेन्द्रः । शार्कूल० वृत्तम् ॥

इतः स्वपिति केशवः कुलमितस्तदीयद्विषा-

मितश्च शरणार्थिनः शिखरिणां गणाः शोरते ।

इतोपि वडवानलः सह समस्तसंवर्तकै-

रहो वितमूर्जितं भरसहं च सिन्धोर्वपुः * ॥ ७६ ॥

इत एकास्मिन्प्रदेशे इत्यर्थः । स्वपिति योगानुसंधानपरः शेते । रुदादिभ्यः
सार्वधातुके (६-२-७६) इतीडागमः । तस्य केशवस्येमे तदीयाः । त्यदादि-
त्वाद्वद्वद्वच्छः । तदीया द्विषो राक्षसाः तेषाम् । इतोन्यस्मिन्प्रदेशे । वडवानलो
वाडवानिः । और्वस्तु वाडवो वडवानल इत्यमरः । संवर्तकाः प्रलयकालशर्धिणो
मेघविशेषास्तैः सह । अहो इत्याश्र्वर्ये । केशवशयनाधारतया विततं विस्तृतं वड-
वानलाश्रयमपि वर्धिण्युतयोर्जितं पर्वतभारोद्वहनाद्वरसहं च । अतोऽप्रमेयानुभा-
ववत्तया विस्मयावहमित्यर्थः । पृथ्वी वृत्तम् ॥

अथ सतां चेष्टितं वर्णयन् सदाचारं प्रदर्शयति—

तृष्णां छिन्धि भज क्षमां जहि मदं पापे रतिं मा कृथाः

सत्यं ब्रूद्यनुयाहि साधुपदवीं सेवस्व विद्वज्जनम् ।

मान्यान्मानय विद्विषोप्यनुनय प्रच्छौदय स्वान्गुणा-

न्कीति पालय दुखिते कुरु दयामेतत्सतां लक्षणम् ॥ ७७ ॥

छिन्धि वैराग्यशब्देणेति भावः सति क्रोधादिकारणे चित्तस्य निराकुलत्वं क्षमा
ताम् । सेवस्व बुद्धिविकासार्थमिति भावः तदुक्तं-यस्तु पर्यटते देशान्यस्तु
सेवेत पण्डितान् । तस्य विस्तारिता बुद्धिस्तैलविनिदुरिवाम्भसि ॥ मान्यान्पूज्या-

१ र्थिनाम्. २ विभवमूर्जितम्. * अस्मात्परं जातः क्रमः स एकः इत्यादि पर्यं पठते
कैवल्यतद्वारान्यशतकपरिशिष्टे द्रष्टव्यम्. ३ प्रख्यापय प्रथयम्. ४ चेष्टितम्.

न्मानय पूजय । अन्यथा महती हानिः स्यात् । उक्तं च । अपूजया यत्र पूज्यन्ते
पूज्याथैवावभानिताः । अयशो महदाप्रोति धनाद्धर्माच्च हीयते ॥ प्रख्यापय प्रश्रय-
भितिपाठे गुर्वादिषु नम्रत्वं प्रकटयेत्यर्थः । दुःखमस्य संजातमसौ दुःखितस्तस्मिन् ।
तारकादिवादितच् । शार्दूल० वृत्तम् ॥

एवंविधाः सन्तो विरला इति निगमयति—

मनसि वचासि काये पुण्यपीयूषपूर्णा-
स्त्रिभुवनसुपकारश्रेणिभिः प्रीणयन्तः ।
परगुणपरमाणून्पर्वतीकृत्य नित्यं
निजहृदि विकसन्तः सन्ति सन्तः कियन्तः ॥ ७८ ॥

पुण्यमेव पीयूषममृतं तेन पूर्णाः । पुण्यकर्माचरणनिरता इत्यर्थः पीयूषममृतं
सुधा । इत्यमरः । त्रयाणां भुवनानां समाहारः त्रिभुवनं लक्षणया तत्त्विवासिजन-
स्तम् । उपकारपरमराभिः संतोषयन्तः । परेषां गुणपरमाणूनत्यल्पगुणानित्यर्थः ।
न पर्वताः अपर्वताः अपर्वताः पर्वताः सम्पद्यन्ते तथा कृत्वा पर्वतीकृत्य । अमूततद्वावे
च्छिः ऊर्वादिच्छिडाच्छ्व (१-४-६१) इति गतिसंज्ञायां कुगतिप्रादयः । इति
समाप्तः विकसन्तः सन्तुष्यन्तः कियन्तः कितिपये विरला एवेत्यर्थः । मालिनी वृत्तम् ॥

अथ मलयवर्णनेन महान्तः प्राकृतमप्युत्तमं पदं प्रापयन्तीत्याह—

किं तेन हेमगिरिणा रजताद्रिणा वा
यत्राश्रिताश्च तरवस्तरवस्त एव ।
मन्यामहे मलयमेव यदाश्रयेण ।
कङ्कोलनिम्बकुटजां अपि चन्दनानि ॥ ७९ ॥

हेमगिरिमेहस्तेन । रजताद्रिणा कैलासेन । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥

रत्नैर्महाँहस्तुतुषुर्न देवा
न भेजिरे भीमविषेण भीतिम् ।
सुधां विना न प्रयुरुर्विरामं
न निश्चितार्थाद्विरमन्ति धीराः ॥ ८० ॥

१ पुरयन्तः २ कुटजान्यपि ३ महार्घेः

अथ धैर्यपद्मतिः—

रत्नः कौसुभादिभिः । यद्वा जातौ जातौ यदुकृष्टं तद्रत्नमिति कथ्यते । इति वच् नादैरावतोचैःश्रवःकल्पवृक्षादिभिः श्रेष्ठस्तुभिः । तुतुषुः । मन्थनसमये इति शेषः । भीमविषेण कालकूटाख्येन । विरामं मथनादिति शेषः । निश्चयार्थात्रप्रतिज्ञातार्थात् । न विरमन्ति इष्टफलप्रासिं यावत्प्रयतन्ते इत्यर्थः । जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानम् । इति पञ्चमी । व्याङ्गप्रभियो रमः । इति परस्मैपदम् । अर्थान्तरन्यासोलंकारः । कृतमुपजातिः ॥

अथाध्यवसायपरः सुखदुःखे विगणन्य कार्यं साधयत्येवेत्याह—

क्वचिज्ज्ञमीशायी क्वचिदपि च पर्यक्षायनः

क्वचिच्छाकाहारी क्वचिदपि च शाल्योदनरुचिः ।

क्वचित्कन्थाधारी क्वचिदपि च दिव्याम्बरधरो

मनस्वी कार्यार्थी गणयति न दुःखं न च सुखम् ॥ ८१ ॥

भूमौ शेते इति भूमीशायी । पर्येके मष्टके हंसतूलदितल्पयुक्ते शयनं यस्य तथा । शाकाहारी नीरसान्नसेवीत्यर्थः । शाल्योदने रुचिर्यस्य । मिष्टान्नभोजीत्यर्थः कन्था जीर्णवल्लखण्डनिर्मितं प्रावरणविशेषं धारयतीति तच्छीलः । सर्वत्र ताच्छीलेऽग्निः । दिव्यं च तदम्बरं च तस्य धरः । प्रशस्तं मनोस्यातीति मनस्वी धीरः । प्रशंसायां विनिः । कार्यार्थी कार्यमर्थयते तच्छीलः । यद्वा स्वकार्यसिद्धयभिलाषी । अर्थोस्यास्तीत्यर्थी । कार्येणार्थी कार्यार्थी । कृदृहत्तेस्तदितृत्तिर्वलीयसीति महाभाष्यात् । न गणयतीति—सुखदुःखे समे कृत्वा स्वकर्मसाधनतत्परो भवतीत्यर्थः शिखरिणी वृत्तम् ॥

अथ शीलमेव प्रधानं भूषणमित्याह—

ऐश्वर्यस्य विभूषणं सुजनता शौर्यस्य वाक्संयमो

ज्ञानस्योपशमः श्रुतस्य विनयो वित्तस्य पात्रे त्ययः ।

अक्रोधस्तपसः क्षमा प्रभवितुर्धर्मस्य निवर्याजंता

सर्वेषामपि सर्वकारणभिदं शीलं परं भूषणम् ॥ ८२ ॥

वाक्संयमः न तु असम्पद्वलापः । उपशमो विषयेच्छानिगृहिः शान्तिर्वा ।

१ पृथ्वीशास्यः; भूमी शार्दा-शास्या; भूमिः शास्या. २ शयनम्. ३ निष्कामता.

अक्रोधः समाहृतचित्तत्वम् । प्रसज्यप्रतिषेधेषि नवसमासः क्वचिदिष्टः । निर्व्याजता
निष्कापटथम् । शार्दूल० वृत्तम् ॥

धीरा न्यायमार्गत्कदापि न चलन्तीत्याह—

निन्दन्तु नीतिनिपुणा यदि वा रत्नवन्तु
लक्ष्मीः समाविशतु गच्छतु वा यथेष्टम् ।

अद्यैव वा मरणमस्तु युगान्तरे वा

न्याय्यात्पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः ॥ ८३ ॥

नीतौ नये निपुणाः । न्याय्यान्यायादनपेतात् । धीराः धैर्यशालिनो मनस्विनः ।

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥

अधुना धीरस्य धैर्यगुणो न कदाचिदपाक्रियते इति सदृष्टान्तमाह—

कदर्थितस्यापि हि धैर्यवृत्ते-

न शक्यते धैर्यगुणः प्रमार्दुम् ।

अधोमुखस्यापि कृतस्य वह्ने-

नाधः शिखा याति कदाचिदेव ॥ ८४ ॥

कुत्सितोर्थः कदर्थः । कोः कस्तत्पुरुषेऽचि । इति कुशब्दस्य कदादेशः । कद-
र्थकृतः कदर्थितो न्यकृतस्तस्य । धैर्येण युक्तिर्यस्य तस्य । धैर्यमेव गुणः धैर्यगुणः
प्रमार्दु निराकर्तु न शक्यते । तत्र दृष्टान्तः अधोमुखस्येति । वृत्तमुपजातिः ॥

संप्रति को धीर इत्याकांक्षायामाह—

कान्ताकटाक्षविशिखा न लुनैन्ति यस्य

चित्तं न निर्दहति कोपकृशानुतापः

कर्षन्ति भूरिविषयाश्च न लोभपाशै-

लोकत्रयं जयति कृत्स्नमिदं स धीरः ॥ ८५ ॥

यस्य चित्तं कान्तायाः कटाक्षा अपाङ्गवीक्षितानि एव विशिखा बाणा न लुन-
न्ति । भिन्दन्तीत्यर्थः । केव एव कृशानुरग्निस्तस्य तापः न निर्दहति । भूरयो
विषया लोभा एव पाशास्तैः न कर्षन्ति स्वायत्तं कुर्वन्तीत्यर्थः । जयति स्वाधी-
न्तां नयति । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥

१ दुर्देविनाशी न हि शंकनीयः २ तनूनपातः ३ खनन्ति ४ तर्षन्ति

पातितोपि कराक्षातैरुत्पत्त्येव कन्दुकः ।

प्रायेण सांघुवृत्तानामस्थायिन्यो विपत्तयः ॥ ८६ ॥

सांघु वृत्तं येषां तेषां सदाचरणानां धैर्यशालिनाम् । अस्थायिन्यः न तिष्ठन्ति तच्छालाः ॥

वरं मरणं न तु शीलहानिरित्याह—

वरं तुङ्गाच्छृङ्गादुरुशिखरिणः क्वापि विष्मे

पतित्वायां कायः कठिनष्टदांतर्विदलितः ।

वरं न्यस्तो हस्तः फणिपतिमुखे तीव्रदशने

वरं वह्नौ पातस्तदपि न कृतः शीलविलयः ॥ ८७ ॥

गुरोर्वृहतः शिखरिणः पर्वतस्य तुङ्गादुन्नातात् शृङ्गात् शिखरात्कापि विष्मे विकटे पदित्वा कठिनाथं ता हृषदथ तासामन्तर्विदलितः शीर्णो वरम् । तथा च तीव्रा विपानलोग्रा दशना यस्य तस्मिन् । शीलवीलयः सदृश्तश्रंशो न वरमीषदपि प्रियः । देवादूते वरः श्रेष्ठे त्रिपु क्लीवं मनाविप्रये । इत्यमरः । अतः शीलं प्राणान्तेष्वि न त्याज्यमिति भावः । शिखरिणी वृत्तम् ॥

ननु एवं शीलरक्षणे को लाभ इत्याकांक्षायामाह—

वन्हिहस्तस्य जलायते जलनिधिः कुल्यायंते तत्क्षणा-

न्मेरुःस्वल्पशिलायते मृगपतिः सद्यःकुरङ्गायते ।

व्यालो माल्यगुणायते विषरसः पीयूषवर्षायते

यस्याङ्गेस्विललोकवल्लभतमं शीलं समुन्मीलति ॥ ८८ ॥

यस्य पुरुषेष्याङ्गे अखिललोकानां वल्लभतममिष्टतमं शीलं समुल्लसति तस्य । वह्निः दाहशीलोपि जलाधते जलवदाचरति । शीर्णो भवतीत्यर्थः । कर्तुः क्यद्दृ सलोपथ (३-१-११) इत्याचारायं क्यद्दृ । अकृत्स्नावधातुकयोरिति दीर्घः । एवं सर्वत्र । जलनिधिर्दुस्तरोपि अल्पनदीवद्वति । कुल्याल्वा कृत्रिमा सरित् इत्यनः । मेरुदुरारोहेष्वि । व्यालः सर्पस्तीव्रविषभीयणोपि । माल्यगुणः पुष्पस्कृ । य इवाचरति । पीयूषस्यामृतस्य वर्णो वर्षणं तद्वदाचरति । अत्र हृजर्थादीपम्यप्रतीतेष्वमालंकारः । शार्दूलव० वृत्तम् ॥

१ हि सुवृत्तानाम् २ अङ्गोत्संगात् ३ मुलिने ४ दन्ते ५ तांश्च ६ कूरायते

धीराणां न कदा चिदपि संतापो जायते इत्याह—

छिञ्चोपि रोहति तरुः क्षीणो प्युपचीयते पुनश्चन्द्रः ।

इति विमृशन्तः सन्तः संतप्यन्ते न विप्लुता लोके ॥ ८९ ॥*

क्षीणः कृष्णपक्षे क्रमशः कलाहीनोपि उपचीयते वर्धते । लोके इति विमृशन्तो विचारयन्तः सन्तः विप्लुता आपदभिमूता अपि । आर्या छन्दः ॥

अथ दैवपद्धतिः—

नेता यस्य बृहस्पतिः प्रहरणं वर्जं सुराः सैनिकाः

स्वर्गो दुर्गमनुग्रहः खलुँ हरेरैरावतो वारणः ।

इत्यैश्वर्यबलान्वितोपि बलौभिज्ञः परैः संगरे

तद्रुचक्तं ननुँ दैवमेव शरणं धिरिधग्वृथा पौरुषम् ॥ ९० ॥

बृहतां वाचां पतिः बृहस्पतिः । (श्लो. ३४ द्रष्टव्यः ।) । हरे: सर्वदेवाधी-

शस्य । न तु कस्यचिक्षुद्देवस्य । बलस्यभिदिन्द्रः । भग्नः पराजितः । तत्स्मात् ।

पौरुषं पुरुषस्य कर्म । हायनान्तयुवादिभ्योऽण् । इत्यण् । पुरुषकारं धिरिधक् ।

नित्यवीप्सयोरित्याभीक्ष्ये द्विषक्तिः । यतः वृथा व्यर्थं तत् । शार्दूलविं० वृत्तम् ॥

अधुना नराणां वृद्धिक्षययोर्दैवमेव कारणमित्याह—

नम्नाशस्य करण्डपीडितैतनो म्लानेन्द्रियस्य क्षुधा

कृत्वा खुर्विवरं स्वयं निपतितो नक्तं मुखे भोगिनः ।

तृप्तस्तत्पिशितेन सत्वरमसौ तेनैव यातः पथा

लोकाँः पश्यत दैवमेव हि वृणां वृद्धौ क्षये कारणम् ॥ ९१ ॥

नक्तं रात्री आख्युर्षूषकः विवरं विलं । करण्डे इत्यर्थः । कृत्वा । भग्ना मुर्किं

प्रति आशा यस्य तस्य । करण्डे पीडिता प्रसरणाभावात्तनुर्यस्य । क्षुधा दुम्-

क्षया म्लानानि इन्द्रियाणि यस्य । तस्य भोगिनः सर्पस्य मुखे पतितः । असौ

सप्तस्तस्याखोः पिशितेन मासेन तृप्तस्तेनैव पथा विलद्वारेण । पश्यते ति-अतो

हानौ वृद्धौ वा शोक आनन्दो वा न कार्यं इत्यर्थः । शार्दूल० वृत्तम् ॥

एवं सत्यपि धीभितोयोगः कर्तव्य एवेत्याह—

कार्यायत्तं फलं पुंसां बुद्धिः कर्मानुसारिणी ।

तथापि सुधिया भावयं सुविचार्यैव कुर्वता ॥ ९२ ॥

१ चन्द्रः क्षीणोपि वर्धते पुनः, २ ते विषदा, ३ किल, ४ मघवा, ५ वरमेव दैवशा०.

६ पिण्डित, ७ स्वस्थस्तिष्ठत, ८ परं, * अस्मात्परमयं श्लोकः पुस्तकान्तरे—

अपेक्षन्ते न पात्राणि न स्नेहं न दशान्तरम् । सदालोकहिता रक्ता रक्तदीपा इवोत्तमाः ॥

कर्मायतं कर्माधीनम् । अधीनो निन्न आयतः इत्यमरः । सुविचार्य कुर्वता
उद्योगपरेणैव भाव्यम् । अनुष्टुप् छन्दः ॥

दुर्भाग्यस्य न कापि सुखप्राप्तिरित्याह—

खल्वाटो दिवसेश्वरस्य किरणैः संतापितो मस्तके
वाऽछन्देशमनातपं विधिवैशान्तालस्य मूलं गतः ।

तत्राप्यस्य महाफलेन पतता भवते सशब्दे शिरः

प्रायो गच्छति यत्र भाग्यरहितस्तत्रैव यान्त्यापदः ॥ ९३ ॥

खल्वाटो लुप्तलोमशिरस्कः । दिवसेश्वरस्य सूर्यस्य । अनातपं सच्छायम् ।
विधिवशात् दुर्देवात् । सशब्दं शब्देन सहितं यथा तथा भम्म । शार्दूल० वृत्तम् ॥

अतो दैवमेव बलवदिति मम मतिरित्याह—

शशिदिवाकरयोर्ग्रहपीडनं

गजभुजंगमैयोरपि वन्धनम् ।

मतिमतां च विलोक्य दरिद्रतां

विधिरहो बलवानिति मे मतिः ॥ ९४ ॥

अहेण राहुणा । मतिमतां प्रशस्तवुद्दिमताम् । द्रुतविलम्बितं वृत्तम् ॥

विधिरपि कदाचित्त्र सम्यक् चेष्टत इत्याह—

सृजति तावदशेषगुणाकरं पुरुषरत्नमलंकरणं भुवः ।

तदपि तत्क्षणभङ्गि करोति चेदहह कष्टमपिष्ठितता विधेः ॥ ९५ ॥

नास्ति शेषो येषां ते अशेषाः । अशेषात् ते गुणास्तेषामाकरम् । पुरुषरत्नं
नरश्चेष्ट सृजति तावन्निर्माति खलु । तत्क्षणभङ्गि तत्क्षणविनाशि । अपष्ठितता
मौख्यम् । वृत्तं द्रुतविं ॥

दैवयोगो न केनापि लंघनीय इत्याह—

अयमसृतनिधानं नायकोप्योषधीनां

शतभिषगनुयातः शम्भुमूर्धोवतंसः ।

विरहयति न चैन राजयक्षमा शशाङ्कं

हतविधिपरिपाकः केन वा लङ्घनीयः ॥ ९६ ॥

१ ०पिते मस्तके, २ द्रुतगातिः, ३ प्याज़, ४ दैवहतकः, ५ तत्रापदां भाजनम्, ६ भुजं-
गविहंगमब० शाशि० इति पादयोर्वर्त्यासेन पाठः ।

अथ दृश्यमानः चन्द्रः । अमृतस्य निधानं निधिरपि । ओषधीनां संजीवन्यादीनां नायकोपि । शतभिषक्तु शततारकानक्षत्रपुडस्तेन । पक्षे शतं भिषजो वैद्यास्तैः । न केवलमेतत्—शम्भोः सर्वलोकसुखकरस्य शंकरस्य मूर्च्छः अवतंसः शिरोभूषणम् । राजा चासौ यक्षमा च । अत्र बाहटः—अनेकरोगानुगतो वहुरोगपुरोगमः । राजयक्षमा क्षयोऽशेषरोगराङ्गिति च स्मृतः ॥ न विरहयति न त्यजति । हतविधेः दैवहतकस्य । केन वा लंघनीयो न केनापीत्यर्थः । मालिनीवृत्तम् ।

अथ सर्वत्र लाभालाभादौ दैवमेव प्रमाणमित्याह—

दैवेन प्रभुणा स्वयं जगति यद्यस्य प्रमाणीकृतं
तत्स्योपनमेन्मनागपि महानैवाश्रयः कारणम् ।
सर्वाशापरिपूरके जलधरे वर्षत्यपि प्रत्यहं

सूक्ष्मा एव पतन्ति चातकमुखे द्वित्राः पयोचिन्दवः ९७

प्रभुणा समर्थेन । यस्य प्रमाणकृतं भागत्वेन निर्दिष्टं तत्स्योपनमेत । महानाश्रयो मनागीषदपि नेव कारणम् । अत्र दृष्टान्तः—सर्वेषामाशा मनोरथास्तासां परिपूरके । यद्वा सर्वार्थ ता आशा दिशार्थ तासां पूरके सकलदिवदेशव्यापके । मेषे अहन्यहनि प्रत्यहं । अव्ययं विभक्ति इत्यादिनाव्ययीभागः । ननुसंकादन्यतरस्यामिति समासान्तः । वर्षत्यपि सूक्ष्मा अल्पाः । द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः । संख्ययाव्ययासन्न इत्यादिना वहुत्रीहिः । वहुत्रीही संख्येये डज-बहुगणादिति डच्चप्रत्ययः । शार्दूलविं वृत्तम् ॥

न कोपि विधिनियोगमन्यथा कर्तुं समर्थ इत्याह—

पञ्च नैव यदा करीरविटपे दोषो वसन्तस्य किं

नोलूकोप्यवलोकते यदि दिवा सूर्यस्य किं दूषणम् ॥

धारा नैव पतन्ति चातकमुखे मेघस्य किं दूषणम्

यत्पुर्वं विधिना ललाटलिखितं तन्मार्जितुं कः क्षमः ॥ ९८

करीरो वृक्षविशेषः । उद्धकोपि धूकथ नावलोकते पदार्थान्प्रश्यति । स्पष्टमन्यत् । शार्दूल० वृत्तम् ॥

अथ कर्मपद्धतिः—

अथ दैवपद्धतेरनन्तरं दैवस्यापि कर्माधीनत्वात्कर्मपद्धतिं निरूपयति । तत्रादैव
कर्मणो बलीयस्त्वं वर्णयति—

नमस्यामो देवाच्चनु हृतविवेस्तेषि वशगा
विधिर्वन्द्यः सोपि प्रतिनियतकर्मकफलदः ।

फलं कर्मायत्तं किमेभरगणैः किं च विधिना
नमस्तत्कर्मभ्यो विधिरपि न येभ्यः प्रभवति ॥ ९९ ॥

देवाः सर्वसमर्था इतीन्द्रादीन्नमस्यामोभिवादयमहे चेत् । ननु तेषि विधि-
हृतकस्य वशं गच्छन्तीति वशगा तद्धीना इत्यर्थः । एवं चेद्विधिर्वन्द्योस्तु ।
नैवमपि यतः सोपि प्रतिनियतं यत्कर्मफलं तदेवैकं ददातीति तथा । स्वात-
न्त्रयैष फलदानेऽसमर्थ इत्यर्थः । एवं फलं कर्मायत्तं चेत् देवगणैः किमित्यादि-
न किमपीत्यर्थः । तत्स्वात् । न प्रभवति प्रबलो भवति । अत्र पूर्वं पूर्वस्योत्तरो-
त्तरं प्रत्युत्कर्षहेतुत्वान्मालादीपकमल्कारः । शिखारिणी वृत्तम् ॥

अथ कर्मणां सकलनियन्त्रूत्वं विशिताणि—

ब्रह्मा येन कुलालवन्नियमितो ब्रह्माण्डभाण्डोदरे
विष्णुर्येन दशावतारगहने क्षितो महासंकटे ।

रुद्रो येन कपालपाणि पुटके भिक्षाटनं काँरितः

सूर्यो भ्राम्यति नित्यमेव गगने तस्मै नमः कर्मणे ॥ १०० ॥

येन ब्रह्मा ब्रह्माण्डमेव भङ्गं तस्योदरे । कुलालेन तुल्यं कुलालवन्नियमितः
सुष्ठुनिर्माणकर्मणीत्यर्थः । येन विष्णुः महान्ति संकटानि यस्मिंस्तादशे । दश
अवतारा एव गहनं तत्र । यद्वा दशभिरवतारैर्गहनं यन्महासंकटं तस्मिन् ।
क्षितः । येन रुद्रः कपालेन युक्तं पाणिपुटकं यद्वा कपालं ब्रह्मशिर एव पाणि-
पुटकं तस्मिन् । या भिक्षा तदर्थमठनम् । स्पष्टमन्यत् । शार्दूलविं वृत्तम् ॥

पूर्वजन्मनि कृतमवदातं कर्मेव फलदभित्याह—

नैवाकृतिः फलति नैव कुलं न शीलं
विद्यापि नैव न च यत्नकृतापि सेवा ।

भागयनि पूर्वतपसा खलु संचितानि
काले फलन्ति पुरुषस्य यथैव वृक्षाः ॥ १०१ ॥

१ यदि किममर्हः । २ सेवते.

आकृतिः शरीरसौष्ठवम् । फलति इष्टफलं ददाति । यत्नेन कृता यत्कृता । पूर्वमाचरितं यत्तपो तेन । काले तत्तक्षर्मपरिपाकसमये । वृक्षा यथा वृक्षा इव । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥

महासंकटप्रतितस्यापि पूर्वपुष्यमेव शरणं भवतीत्याह—
वने रणे शब्दजलाश्निमध्ये महार्जवे पर्वतमस्तके वा
सुप्तं प्रमत्तं विषमस्थितं वा रक्षन्ति पुण्यानि पुरा कृतानि ॥ १०२ ॥

शत्रवच्च जलं च अभिष्ठ तेषां मध्ये । विषमे निम्नोन्नतभूमिभागे संकटे वा स्थितम् । वृत्तमुपजातिः ॥

अधुना सर्वत्रयोदैत्युत्तावसर्वकर्ता भगवतीं सक्रियामेवाराधयेत्युपदिशति—
या साधूंश्च खलान्करोति विदुषो मूर्खान्निहतान्द्वेषिणः

प्रत्यक्षं कुरुते परोक्षमसृतं हालाहलं तत्क्षणात् ।
तामाराधय सक्रियां भगवतीं भोक्तुं फलं वाचित्तुं

हे साधो व्यसनैर्गुणेषु विपुलेष्वास्थां वृथा मा कृथाः ॥ १०३ ॥

या सक्रिया खलान्साधूनकरोति । मूर्खान् विदुषः प्रज्ञान् । द्वेषिणः शत्रून्
हितान् करोति । परोक्षमतीन्द्रियमपि वस्तु प्रत्यक्षमिन्द्रियगोचरं करोतीति योज्यम् ।
हे साधो तां भगवतीं सर्वसमर्थीं सक्रियामाराधय । विपुलेषु गुणेषु व्यसनैरभिनिवेशो-
नास्थां फलप्राप्तेः मा कुरु । व्यसनैर्विपुलेष्वापद्मूर्खिष्ठेषु गुणेषु इति कोचित् ।
शर्वदलविं वृत्तम् ॥

संपदापदौ शुभाशुभकर्मयते इत्याह—

शुभ्रं सद्य सविभ्रमा युवतयः—श्वेतातपत्रोजज्वला

लक्ष्मीरित्यनुभूयते चिरमनुस्यूते शुभे कर्मणि ।

विचित्तज्ञे नितरामनङ्गकलहकीडानुटत्तन्तुकं

मुक्ताजालमिव प्रयाति झाटिति भ्रश्यद्विशो दृश्यताम् ॥ १०४ ॥

शुभे कर्मणि चिरमनुस्यूते संलग्ने । विवु तन्तुसंताने इति धातोः कर्तरि कः ।
द्वोः शङ्खनुनासिके च इत्यूठि यणादेशः । शुभ्रं सद्य सुधालिप्सहर्म्यादि । विश्रमेण
सहिताः सविभ्रमाः सविलासाः । श्वेतं च तदातपत्रं च तेजोजज्वला लक्ष्मीः ।
इत्येतत्सर्वमनुभूयते । शुभकर्मणि विचित्तज्ञे फलदानेनावसने सर्वमेतद् अनङ्ग-

१ स्थिरमिव स्फीत.

कलहो रतिरणं स एव क्रीडा तस्यां त्रुट्यन्तस्तन्तवो यस्य तन्मुक्ताजालं मौक्कि-
कहार इव शठिति द्राक् भ्रश्यद् गलभितरां दिशः प्रयाति । दृश्यतामवलोक्य-
ताम् । यद्वा दिशः अदृश्यतामिति पदच्छेदः । दिशः भ्रश्यद्विक्षु गलदृश्यतां
प्रयाति । केन्चिद्विशोदृश्यतामित्येकं पदमिच्छन्ति । उपमालंकारः । शार्दूल-
वृत्तम् ॥

अतः कर्म कुर्वता नरेण परिणामं विचार्यैव तत्कर्त्तयमित्याह—

गुणवदनगुणवद्वा कुर्वता कार्यमांदो
परिणतिरवधार्या यत्नतः पण्डितंन ।

अतिरभसकृतानां कर्मणामाविपत्ते-

भवति हृदयदाही शल्यतुल्यो विपाकः ॥ १०५ ॥

गुणवद्वृण्युक्तम् । आदौ कार्यममे । परिणितिः अवधार्या परिपाकोनुसं-
धातव्यः । अन्यथा अतिरभसेनातिवरया । अत्यन्तमविचारेणत्यर्थः । कृतानां
कर्मणाम् । गुणवत्तामपीति शेषः । विपाक आविपत्तेर्मणकालं यावत् । शल्येन
बाणाग्रेण तुल्यः हृदयं दहतीति तच्छीलो मनःसंतापकारीत्यर्थः । भवति । अतः
सुविचार्यैव कार्यमारवदव्यमिति भावः । मालिनी वृत्तम् ॥

इमां कर्मभूमिं प्राप्य यः सत्कर्म नानुतिष्ठति स मन्दभाग्य एव इत्याह—

स्थाल्यां वैदूर्यमयां पचति तिलखलीं चौन्दनैरिन्धनौदैः
सौवर्णीर्लङ्घलाग्रैर्धिलिखति वसुधामकसूलस्य हेतोः ।

छित्त्वा कर्पूरखण्डान्वृतिमिह कुरुते कोद्रवाणां समन्ता-
त्प्राप्येमां कर्मभूमिं न चरति मनुजो यस्तपो मन्दभाग्यः ॥ १०६ ॥

यः मन्दभाग्यो मनुज इमां कर्मभूमिं कर्मानुशानयोग्यं मर्येलोकं प्राप्य
सर्वश्रेयोहेतु तपो न चरति सः । विदूरात्रभवतीति वैदूर्यं मणिविशेषः । वैदूर्य-
चालवालजम् इत्यमरः विदूराऽच्यः (४-३-८४) इति च्यप्रत्ययः । वैदूर्य-
प्रनुरा वैदूर्यविकारो वा वैदूर्यमयी । प्राचुर्ये विकारार्थे वा मयद् । तस्यां
स्थाल्यां तिलखलीं निस्तैलतिलपिण्डिकां पचति । अथवा अर्कमूलार्थं सुवर्ण-
विकरैः सुवर्णनिर्भितैः लाङ्घलाग्रैः हलमुखैः । विलिखति कर्वति । कोद्रवाणां

१ सगुणमपगुणं वा. २ जातम्. ३ वैदूर. ४ कणान्-खलं. ५ मिन्धनैश्चन्दनार्थः.
६ तुलस्य.

कोरदूषकाख्यशस्यविशेषाणां हरिक इति भाषायां । समन्ताद् । कोरदूषस्तु
कोद्रवः इत्यमरः । वृत्तिमावरणम् । असम्भवद्वस्तुसम्बन्धवाक्यार्थवृत्तिनिर्दर्शना-
भेदोलंकारः । सम्भरावृत्तम् ॥

नरो यान्कांथित्वयलान्विश्वातु कर्मवशाद्वयमेव भवतीत्याह—

मज्जत्वम्भसि यातु मेरुशिखरं शत्रुद्वयत्वाहवे
वाणिज्यं कृषिसेवनांदि सकला विद्याः कला शिक्षताम् ।
आकाशं विपुलं प्रयातु खगवत्कृत्वा प्रयत्नं परं
नाभाव्यं भवतीह कर्मवशातो भाव्यस्य नाशः कुतः ॥ १०७ ॥

आहवे युद्धे । वणिजः कर्म वाणिज्यं क्रयविक्रयादि । कलाथतुष्ठिम् ।
विपुलं सुविस्तर्णिम् । इह भाग्यवशतः कर्मानुरोधादभाव्यमभावि न भवति ।
यदभावि न तद्वावि भावि चेन्न तदन्यथा इति न्यायाद् । शार्दूलविं वृत्तम् ॥ किं
वहुना प्रकृष्टपृष्ठवतः सर्वमेवानुकूलत्वेन परिणमतीति निगमयन्नुपसंइरति—

भीमं वनं भवति तस्य पुरे प्रधानं
सर्वो जनः सुजनतासुपथाति तस्यै ।

कृत्वा च भूर्भवति सक्षिधिरत्नं पूर्णा
यस्यास्ति पूर्वसुकृतं विपुलं नरस्य ॥ १०८ ॥

यस्य नरस्य विपुलं पूर्वजन्मनि कृतं पुण्यमस्ति तस्य भीमं धोरं वनं प्रधानं
सर्वोपभोगक्षममित्यर्थः । पुरं भवति । कृत्वा सर्वा । सन्त उत्तमाथ ते
निधयश्च तैः रत्नैः मणिभि उत्कृष्टशस्तुभिर्वा पूर्णा । अतः श्रेयोर्थिता विपुलः पुण्य-
संचयः कार्यं इत्यर्थः । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥

इति श्रीभर्तृहरिविरचितं नीतिशतकं संपूर्णम् ॥

विविधविषयकाः श्लोकाः ।

आलस्यं हि मनुष्याणां शरीरस्थो महोन्निरपुः ।

नास्त्युद्यमसमो बन्धुः कृत्वां यं नावसीदति ॥ १ ॥

उद्यमेन समः । अवसीदति नाशमेति ।

को लाभो गुणिसंगमः किमसुखं प्राहोत्तरैः संगतिः

का हानिः समयच्युतिर्निपुणता का धर्मतत्त्वे रतिः ।

कः शूरो विजितेन्द्रियः प्रियतमा कानुव्रता किं धनं

विद्या किं सुखमप्रवासगमनं राज्यं किमाहाफलम् ॥ २ ॥

गुणिपुरुषाणां संगमः । प्राङ्मन्त्र्य इतरैः मूर्खैरित्यर्थः । समयस्य यस्मिन्काले
यदवश्यं कर्तव्यं तस्य कालस्थ च्युतिः अतिशाहनम् । विजितानि इन्द्रियाणि येन
सः । इन्द्रियाणां दुर्जयत्वात् । भर्तुः अनुरोध एव ब्रतं यस्याः सा अथवा पत्युः
अनु अनुकूलं ब्रतमाचरणं कर्म वा यस्याः सा । अप्रवासगमनं प्रवासगमनाभावः ।
प्रवासस्य वियोगदुःखादिना छेशकरत्वात् । आज्ञा एकं कलं यस्य । शार्दूलविं
शृत्तम् ॥

मालतीकुसुमस्येव द्वे गती ह मनौस्त्वनः ।

मूर्ध्नि वा सर्वलोकस्य शीर्यते वन एव वा । ३ ॥

मालस्या जातिलतायाः कुमुमं पुष्णं तस्य इव । (श्लो. ३३ द्रष्टव्यः ।)

अप्रियवच्चनदरिद्रैः प्रियवच्चनाढ्यैः स्वदारपरितुष्टैः ।

परपरिवादनिवृत्तैः क्वचित्क्वचिन्मणिडता वसुधा ॥ ४ ॥

न प्रियाणि अप्रियाणि तानि च वचनानि तैः दरिद्राः हीनाः तैः । प्रियवच्चनैः
आद्याः पूर्णाः तैः । स्वदारैः परितुष्टाः तैः । परेषां परिवादः निन्दा तस्य सका-
शात् निवृत्ताः तैः ॥

एकेनापि हि शूरेण पादाकान्तं महीतलम् ।

कियते भास्करेणव स्फारस्फुरिततेजसा ॥ ५ ॥

स्वपादेन आकान्तम् । पक्षे पादैः किरणैः । स्फारं विस्तीर्णं सुरितं देवीप्य-
मानं तेजः पराक्रमः पक्षे दीप्तिर्यस्य तेन ॥

१ महारिपुः २ कुर्वाणः ३ महात्मनः ४ स्फुरत्कारिततेजसा ।

लज्जागुणौघ जननीं जननीमिव स्वा-
मत्यन्तशुद्धहृदयामनुवर्तमानाम् ।

तेजस्विनः सुखमसूनपि संत्यजन्ति
सत्यब्रतव्यसनिनो न पुनः प्रतिज्ञाम् ॥ ६ ॥

लज्जा एव गुणस्तस्यौघः सततप्रवाहः । अथवा लज्जादयो ये गुणस्तेषामोघः ।

यद्वा लज्जाया ये गुणाः । तस्य जननीम् । अत्यन्तं शुद्धं हृदयं यस्यां यस्याथ । अनुवर्तमानां पाल्यतयानुबन्धिनीं पुत्रहितपरायणां च । सत्यमेव व्रतं तदेव तस्मिन्वा व्यसनं येषां ते । सुखं सुखेन । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥

अग्राह्यं हृदयं यथैव वदनं यद्वर्पणान्तर्गतं
भावः पर्वतसूक्ष्ममार्गविषमः खीणां न विज्ञायते ।

चिन्तं पुष्करपत्रतोयतरलं विद्वाङ्ग्रीषांसितं
नारी नाम विषाङ्गुरौरिव लता दोषैः समं वर्धिता ॥ ७ ॥

दर्पणान्तर्गतमादर्शे प्रतिफलितं वदनं यथा अग्राह्यं तथा खीणां हृदयमग्राह्यं
शातुमशक्यम् । तासां भावः हृदत आशयः । पर्वते यः सूक्ष्मः मार्गः तद्वत् विषमः
कठिणो दुर्ग्रीषो वा । पुष्करपत्रे यत्तोयं तद्वत्तरलं चब्रलम् । नामेति प्राकाश्ये ।
नारीणां दोषाः सहजा एवेति भावः ॥ शार्दूलविं वृत्तम् ॥

अभिसुखनिहृतस्य सतस्तिष्ठतु तावज्जयोथवा स्वर्गः ।

उभयबलस्ताधुवादः श्रवणसुखोसौ वतात्यर्थम् ॥ ८ ॥

युद्धे शत्रोः अभिसुखे निहृतस्य क्षतस्य । सतो वीरस्य । स्वर्गः—अन्नं मनुः—
आहवेषु मिथोन्योन्यं जिधांसन्तो महीक्षितः । युध्यमानाः परं शक्त्या स्वर्गं
यान्त्यपराङ्मुखाः ॥ इति । उभयपक्षे यद्वलं तस्य साधु साधु इति वादः ॥

इयत्येतस्मिन्वा निरवधिचमत्कृत्यतिशये
वराहो वा राहुः प्रभवति चमत्कारविषयः ।

महीमेको मसां यदयमवहृन्त सलिले

शिरः शोषः शत्रुं निगिलति परः संत्यजति च ॥ ९ ॥

इयतीदं परिमाणके । निर्गतः अवधिः यस्मात् स निरवधिः स चासौ च म-
क्षेत्रतिशयश्च तस्मिन् । प्रभवति प्रकर्षेण वर्तते । यथा स्मात्कारणादयं वराहः । परो
राहुः शिरः शेषो यस्य सः । काव्यलिङ्गं यथा संघव्यथालंकारौ । शिखरिणी वृत्तम् ॥

उदन्वच्छन्ना भूः स च निधिरपां योजनशतं
सदा पान्थः पूषा गगनपरिमाणं क्लयति ।

इति प्रायो भावाः स्फुरद्वधिसुद्रासु कुलिताः
सतां प्रज्ञोन्मेषः पुनरयमसीमा विजयते ॥ १० ॥

उदन्वता उदधिना छन्ना व्यासा । योजनानां शतम् । पन्थानं दित्यं गच्छ-
तीति पान्थः । ऋमनित्यर्थः । स्फुरन् योवधिः स एव सुद्रा तया सुकुलिताः
संकुचिताः । प्रज्ञाया उन्मेषः । अविद्यमाना सीमा यस्य सः । विजयते सर्वो-
त्कर्षेण वर्तते । व्यतिरेकालंकारः । वृत्तं पूर्वोक्तम् ॥

एको देवः केशवो वा शिवो वा
एकं मित्रं भूपतिर्वा यतिर्वा ।

एको वासः पत्तने वा वने वा
एका भार्या सुन्दरी वा दरी वा ॥ ११ ॥

एको देवोस्तु । स्पष्टमन्थत् । विकल्पालंकारः । तदुक्तं-विरोधे तुल्यबलयो-
र्विकल्पालंकृतिर्मता ॥ इति । शालिनी छन्दः ॥

कमठकुलाचलदिग्गजफणिपतिविधृतापि चलति वसुधेयम् ।

प्रतिपन्नममलमनसां न चलति पुंसां युगान्तेष्वि ॥ १२ ॥

कमठ आदिकूर्मेश्च कुलाचलाः—महेन्द्रो मलयः सहः शुक्रिमानृक्षपर्वतः ।
विन्थश्च पारियात्रश्च सैस्ते कुलपर्वताः ॥ इत्युक्तात्र दिग्गजात्र फणिपतिश्च तैः
विधृता । किंतु अमलमनसां विकल्पादिमलरहितत्वात् शुदान्तःकरणानाम् ।
प्रतिपन्नमङ्गीकृतम् व्यतिरेकालंकारः । वृत्तमार्या ॥

किं कूर्मस्य भरव्यथा न वपुषि क्षमां न क्षिपत्येष्वि यत्
किंवा नास्ति परिश्रमो दिनपतेरास्ते न यज्ञिश्वलः ।

किंत्वेङ्गीकृतमुत्सृजनस्वमैनसा श्लाघ्यो जनो लज्जते

निर्वाहः प्रतिपञ्चवस्तुषु सतामेतद्वि गोत्रव्रतम् ॥ १३ ॥

यदेष क्षमां पृथ्वीं न क्षिपति । प्रतिपञ्चवस्तुषु अङ्गीकृतकार्येषु । निर्वाहः
संपादनम् । गोत्रवतं कुलव्रतम् । अर्थान्तरन्यासः । शार्दूलविं वृत्तम् ॥

को न याति वशं लोके मुखे पिण्डेन पूरितः

मृदङ्गो मुखलेपेन करोति मधुरध्वनिम् ॥ १४ ॥

स्पष्टार्थोयम् ॥

क्षुद्राः सन्ति सहस्रशः स्वभरणव्यापारमात्रोद्यताः

स्वार्थो यस्य परार्थं एव सं पुमानेकः सतामग्रणीः

दुष्पूरोदरपूरणाय पिबति स्रोतःपर्ति वाडवो

जीमूतस्तु निदाघसंभृतजगत्संतापविच्छिन्नतये ॥ १५ ॥

स्वेषां भरणं स्वम् । तस्य व्यापारः स्वभरणव्यापारः । स एव स्वभरणव्यापार-
मात्रं तत्र उद्यताः । दुःखेन पूर्यते इति दुष्पूरं तस्य पूरणाय । स्रोतःपर्ति सा-
गरजलम् । जीमूतो मेघस्तु । निदाघेन उष्णोपगमेन संभृतः जनितः जगतः
संतापस्तस्य विच्छिन्नतये निर्वाणाय । सागरजलं पिबति । शार्दूलविं वृत्तम् ॥

दूरादर्थं घटयति नवं दूरातश्चापशब्दं

त्यक्त्वा भूयो भवति निरतः सत्सभारञ्जनेषु ।

मन्दं मन्दं रचयति पदं लोकचित्तानुवृत्त्या

कामं मन्त्री कविरिव सदा खेदभारेरमुक्तः ॥ १६ ॥

अर्थं द्रव्यजातं साध्यं वा पक्षे नवं चमत्कारजनकमर्थं वाक्यसंदर्भम् । अप-
शब्दं दुष्प्रभाषितम् । यद्वा चापशब्दं धनुषः ठंकारम् । पक्षे अपशब्दं व्याकरण-
शुद्धयादिरहितं शब्दम् । त्यक्त्वा घश्यतीति संदर्भः । पदं तन्त्रव्यवहारं पक्षे
सुसिङ्गतलक्षणम् । उपमालंकारः । मन्दाकान्ता वृत्तम् ॥

परिचरितव्याः सन्तो यद्यपि कथयन्ति नो सदुपदेशम् ।

यास्त्वेषां स्वैरकथास्ता एव भवन्ति शास्त्राणि ॥ १७ ॥

सन्तो यद्यपि सदुपदेशं न कथयेयुस्तथापि सेव्याः । यद्यतस्तेषां स्वैरालापा
एव शास्त्राणि सदस्त्रप्रशृतिकारीणि भवन्ति ॥

१ किंच, किंवा, २ कृपणवत्, ३ परमो नैकः.

प्रायः कन्दुकपातेनोत्पत्त्यार्थः पतन्नपि ।

तथा त्वनार्थः पतति मृत्तिपृष्ठपतनं यथा ॥ १८ ॥

कन्दुकपातेन कन्दुकवस्तुनरपि उत्पत्त्युभ्रतं पदं प्राप्नोति ।

यदि नाम दैवगत्या जगद्सरोजं कदाचिदपि जातम् ।

अवकरनिकरं विकिरिति तत्किं कृकवाकुरिव हंसः ॥ १९ ॥

यदि कदाचित् । असरोजमविद्यमानकमलम् । तत्थापि हंसः कृकवाकुः कु-
कट इव अवकरनिकरं धूल्यादिसूहम् । आर्या वृत्तम् ॥

यन्नागा मदवौरिभित्तकरटास्तिष्ठन्ति निद्रालसा

द्वारे हेमविभूषणाश्च तुरगा वलगन्ति यद्वर्पिताः ।

वीणावेणूमृदङ्गशङ्खपटहैः सुप्रस्तु यद्वाद्वयते

तत्सर्वं सुरलोकदेवसद्वशं धर्मस्य विस्फूर्जितम् ॥ २० ॥

यत् मदवारिणा भिन्नौ कर्टौ गण्डौ येषां तादशा नागा गजा द्वारे निद्रा-
लसाः तिष्ठन्ति । यत् दर्पिताः तुरगा द्वारे वलगन्ति नृत्यन्ति । सुरलोके ये देवा-
स्तेषां सुरलोकस्य देव इन्द्रः तस्य वा सदशम् । ऐश्वर्यमिति शेषः । विस्फूर्जितं
विलसितम् । उदात्तालंकारः । शार्दूलविं वृत्तम् ॥

रक्तत्वं कमलानां सत्पुरुषाणां परोपकारित्वम् ।

असतां च निर्दयत्वं स्वभावसिद्धं त्रिषु त्रितयम् ॥ २१ ॥

असतां खलानाम् । त्रयोऽवयवा अस्य त्रितयम् । संख्याया अवयवे तः पृ ।

वचोहि सत्यं परमं विभूषणं

लज्जा (गजा-) झनायाः कृशता कटौ च ।

द्विजस्य विद्यैव पुनरुत्था क्षमा

शीलं हि सर्वस्य नरस्य भूषणम् ॥ २२ ॥

गजाझनाया इति पाठे हस्तिनाख्यायाख्याः ।

प्रियसैखि वेषदण्डाधातैप्रपातपरम्परा-

परिच्छयच्छले चिन्ताचक्रे निधाय विधिः खलः ।

मृदमिव वलात्पिण्डीकृत्य प्रगल्भकुलालय-

ञ्जमयति भनो नो जानीमः किमत्र विधास्यति ॥ २३ ॥

१ भिन्नगण्डकरः २ सख ३ षड्ब्रात, प्रान्त, प्रपात-प्रताप ४ परिधिच्छले.

हे प्रियसखि । खलो विधिः विष्वेव दण्डः तस्याघाताः प्रपातास्तेषां परम्परायाः परिचयेन चलतीति तत्थोक्तं तस्मिन् । चिन्तैव चक्रं चिन्ता-चक्रं तस्मिन् । मनो निधाय मृदभिव मृत्तिकाभिव बलात्पिण्डीकृत्य प्रगल्भथासौ कुलालश्च तद्रूपं चतुरकुम्भकारवत् भ्रमयति भ्रमणं कारयति । अत्र स विधिः किं विद्यास्यति करिष्यतीति न जानीमः । हारिणी वृत्तम् ॥

विरम विरसायासादस्माहुरध्यवसायतो

विषदि महतां धैर्यधर्वसं यदीशितुमीहसे ।

अयि जडमते कल्पापाये व्यपेतनिजकमाः

कुलशिखरिणः क्षुद्रा नैते न वा जलराशयः ॥ २४ ॥

विरसात्कलाभवेनासुभगः आयासः यस्मिन् । दुरध्यवसायतः दुर्ब्यापारात् । यतः एते महान्तः व्यपेतनिजकमाः त्यक्तनिजकार्यपरिपाटयः अत एव क्षुद्राः कुलशिखरिण इयादि । कुलशिखरिवत् जलराशिवद्वा निजं महिमानं न जहत्येवेत्यर्थः व्यतिरेकालंकारः शिखरिणी वृत्तम् ॥

स्पृहयति भुजयोरन्तरमायतकरवालकररुहविदीर्णम् ।

विजयश्रीर्वाणां व्युत्पन्नप्रौढवनितेव ॥ २५ ॥

आयतः यः करवालः खङ्गः कररुह इव तेन विदीर्णम् । पक्षे आयतकर-सम्बन्धिनो ये वालकररुहाः कोमलनखाः यद्वा करवाल इव कररुहस्तैविदीर्णम् । व्युत्पन्ना शूङ्गारविषये लब्धप्रावीष्या प्रौढः प्रगल्भा च । वनिता सुन्दरस्ती ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

। अथ वैराग्यशतकम् ।

—००००००००००—

चूडोत्तंसितचारुचन्द्रकलिकाचञ्चित्खाभास्वरो
लीलादग्धविलोलकामशलभः श्रेयोदशामे स्फुरन् ।
अन्तःस्फूर्जदपारमोहतिमिरप्रागभारमुच्चाटयं-

श्रेतःसद्गनि योगिनां विजयते ज्ञानप्रदीपो हरः ॥ १ ॥

चूडायां केशपाश उत्तंसिता भूषणीकृता चारुः सुन्दरा या चन्द्रकला
तस्याः चञ्चन्ती स्फुरन्ती या शिखा किरणदीपिस्तया भास्वरः । लीलया अनायासेन
दग्धः विलोलः काम एव शलभः कीटविशेषः येन सः । श्रेयः शिवं एव दशा
वर्तिः । तस्याः अग्रे । अन्तःस्फूर्जन् अन्तःकरणे प्रसरन्यः अपारः मोहः स एव
तिमिरं तमः तस्य प्राप्तभारं संहतिमुच्चाटयन् विनाशयन् । ज्ञानरूपप्रदीपो हरः
योगिनां ध्यायिनां चेतःसद्गनि चेतोमन्दिरे विजयते सर्वोत्कर्षेण वर्तते । तेन तं
प्रणतोस्मीत्यर्थो लभ्यते । शार्दूलविकीडितं वृत्तम् ॥

आदौ सहृदयाभावात्सुभाषितस्यानवकाशात् निर्दिशति—

बोद्धारो मत्सरघस्ताः प्रभवः स्मयदूषिताः ।

ॐ बोधोपहताश्चान्ये जीर्णमङ्गे सुभाषितम् ॥ २ ॥

बोद्धारः सदसद्गुद्धकिहेतवो ज्ञानिनः । मत्सरेण अन्यशुभद्रवेण प्रस्ता व्याप्ताः ।
प्रभवः राजानो धनाद्या वा स्मयेन गर्वेण दूषिताः । अत एव श्रवणविमुखाः ।
अन्ये उक्तव्यतिरिक्ताः प्राकृता जना अज्ञानेनोपहताः सदसतोरन्तरं ज्ञातुमसमर्था
इत्यर्थः । अतः सुभाषितमङ्गे जीर्णं गुणग्रहीत्रभावादित्यर्थः । पादत्रयस्य चतुर्थपादं
प्रति हेतुत्वात्काव्यलिङ्गमर्लकारः । अनुष्टुप् छन्दः ॥

अथ तृष्णादूषणम् ।

विषयानुरागस्य तृष्णामूलत्वात्स्याथ वैराग्यप्रतिबन्धकत्वात्तामेवादौ दूषयति ।

उत्खातं निधिशङ्क्या क्षितितलं धमाता गिरेधातिवो

निस्तीर्णः सरितां पतिर्वृपतयो यत्नेन संतोषिताः ।

मन्त्राराधनतपरेण मनसा नीताः इमशाने निशोः

प्राप्तः काणवराटकोपि न मया तृष्णोऽधुंना मुञ्च माम् ॥ ३ ॥

निधेः निषेपस्य शंकया लभ्येतेत्याशया । धाताः सुवर्णभावं लप्स्यन्ते इति धिया
विशिष्टौषध्यादीनां योगेनामौ संस्कृताः । धातवः—सुवर्णहृष्यताम्राइमहरितालमनः-
शिलाः । गैरिकाजनकाश्मीरलोहसीसाथ हिंगुलाः । गन्धकाभ्रकमित्याद्या धातवो
गिरिसंभवाः ॥ इत्युक्ताः । निस्तीर्णो द्वीपान्तरे वाणिज्येन धनलाभः स्यादिति
हेतुनेतर्थ्यः । मन्त्राराधने मन्त्रदेवताप्रीत्यै तत्साधने तत्परेण । इमशाने तत्रस्थानां
भूतपिशाचादीनां निध्यादिदर्शनोन्मुखीकरणायेति भावः । काणवराटकः कपर्दिक-
शकलम् । कपर्दिक वराटकः इति हलायुधः । शार्दूलविंशत्तम् ॥

अर्भान्तं देशमनेकदुर्गविषमं प्राप्तं न किंचित्कलं

त्यक्त्या जातिकुलाभिमानमुचितं सेवा कृता निष्फला ।

भुक्तं मानविवर्जितं परगृहेष्वाशङ्क्या काकव-

नृष्णे जूँभसि पापकर्मनिरते नायापि संतुष्यसि ॥ ४ ॥

अनेकैः दुर्गैः पर्वतरुग्हहनादिभिर्विषमं दुःसंचारं । देशं भ्रान्तं देशे भ्रमणं कृतम् ।
'गत्यर्थी-' इति भावे चक्षः । देशशब्दः क्वचिन्नपुंसकलिंगः । उचितं योग्यम् ।
मानेन विवर्जितं यथा स्यात्तथा । आशंकया निष्कासनभयेन । काकेन तुल्यं काकवत् ।
हे पापकर्मणि निरते सक्ते पापाचरणाय प्रवर्तयित्रि इत्यर्थः । न संतुष्यसि ।
अतःपरं कस्यामापदि पातयितुमिच्छसीति भावः । वृत्तं पूर्ववत् ॥

खलोङ्गार्पाः सोढाः कथमपि तदाराधनपरै-

निगृह्यान्तर्बाष्पं हस्तिमपि शून्येन मनसा ।

कृतश्चिर्स्तम्भः प्रतिहतंधियामञ्जलिरपि

त्वमाशे मोघाशे किमपरमतो नर्तयसि माम् ॥ ५ ॥

खलानामुलापाः दुर्भाषितानि । तेषामाराधने सेवने पराः प्रसक्तास्तैरेवंभूत-
रस्माभिरिति शेषः । कथमपि महासंकटेन सोढा मर्हिताः । नैतदेव केवलं किंतु

१ क्षपाः २ संप्राप्तश्च वराटकोपि ३ सकामा भव ४ भ्रान्तवा ५ शील ६ दुर्मति,
वैरिण ७ विगुने ८ खलालापा ९ वितस्तम्भप्रतिः १० प्रहसित

अन्तर्बोधं निरुद्धय शूल्येन हास्यजनकभावशूल्येन मनसा ते हसन्तीति हसितमपि ।
तेषां खलानां हसितमपि कार्याकार्यविचारशूल्येन मनसा सोढमिति केषाचिद्व्याख्यानं
न सहृदयानां प्रीतिकरम् । चित्तस्तंभोन्तर्गतभावगुस्तः । अन्तर्वर्ता कोपि विकारो न
प्रकटीकृत इत्यर्थः । तथा प्रतिहता धीर्येषां तेषां जडविद्यामित्यर्थः । वित्तस्तम्भेति
पाठे वित्तेन यः स्तम्भो जडिमा तेन प्रतिहता विचारशूल्येत्यर्थः । धीर्येषाम् । प्रहसि-
तेति पाठे प्रहसिते परिहासे धीर्वृद्धिर्येषां तेषाम् । अजलिर्नमस्कारोपि कृतः । मौघा
निधकला आशा यस्याः सा । हे आशे इत्यं कृतपूर्वान्तर्नात्किमपरमन्यत् यतो हेतोः
मां नर्तयसि नृत्यकृत्ये योजयसि । शिखरिणी वृत्तम् ॥

अथ तृष्णाभिमूतैरनुचितमप्यस्माभिराचरितमित्याह—

अमीषां प्राणानां तुलितविसिनीपत्रपयसां
कृते किं नास्माभिर्विगलितविवेकैर्व्यवसितम् ।
यदोद्यानामध्ये द्रविणमदनिःसंज्ञमनसां
कृतं वीतिं ब्रीडैर्निजगुणकथापातकमपि ॥ ६ ॥

तुलितं तुलां प्रापितं विसिन्याः कमलिन्याः पत्रेषु यत्पयः तद्येषाम् । तद्रूतरलाना
प्राणानां कृते रक्षणार्थम् । अर्थे कृते शब्दौ द्वौ तादर्थेष्व्ययसंज्ञितौ । विगलितः
विवेकः येषां तैरस्माभिः ।

तृष्णाकुलैः क्लेशादिकं सोढं किंतु न किमपि फलं लब्धमित्याह—

क्षान्तं न क्षमया गृहोचितसुखं त्यक्तं न संतोषतः
सोऽदो दुःसहशीतवाततपनकृतेशो न तसं तपः ।
ध्यातं वित्तमहर्निशं नियमितप्राणैर्न शम्भोः पदं
तत्त्वत्कर्म कृतं यदेव मुनिभिस्तैस्तैः फलैर्वर्त्तिताः ॥ ७ ॥

परदत्तदुखादि क्षमया हेतुभूतया न सोढं किंतु भयहेतुनाऽशक्त्या वा । गृहोचितं
स्वाद्वन्नभार्यापुत्रसमागमादि सुखं संतोषतः हेतोः न त्यक्तं किंतु परतंत्रत्वादनिच्छया ।
दुःसहशीतादिक्लेशः सोढः किंतु तपो न तप्तम् । नियमितप्राणैः निरुद्धप्राणवृत्त्या

१ यदज्ञा० २ निःशंक ३ म्लान ४ कथाख्यानक ५ सोढा—क्लेशाः—तपनाः
क्लेशात् ६ वञ्चितम् ।

अहनिंशं सततं वित्तं ध्यातं न शंभोः पदम् । एवं च यद्यदेव मुनिभिः । ईश्वरमनना-
न्मुनिः । तैः क्षान्तिसुखत्यागादि कर्म कृतं तत्तदस्माभिरपि कृतम् । किंतु तत्तत्कर्म-
फलेन वर्यं वशिताः । मुनिभिः प्राप्यमाणं फलं न लब्धमिति भावः । विशेषोलंकारः ।
शार्दूलविकीर्णितं त्रृतम् ॥

अथ त्रिभिर्जागिंपि देहे तृष्णा न शाम्यत्येवेत्याह—

भोगा न भुक्ता वयमेव भुक्ता-
स्तपो न तपं वयमेव तपाः ।
कालो न यातो वयमेव याता-

स्त्रृष्णा न जीर्णा वयमेव जीर्णः ॥ ८ ॥

मुज्यन्ते इति भोगाः इन्द्रियार्थाः । वयमेव भुक्ताः सर्वभक्षकेण कालराक्षसेन
इति शेषः । तपाः आध्यात्मिकादितापत्रयेण । याता अकृतकार्या अनितमामव-
स्थामित्यर्थः । एतेन स्वजन्मवैकल्यं योतितम् । विषमोलंकारः । उपजातिरृतम् ॥

वलिभिर्मुखमाकान्तं पैलितैरहितं शिरः

गात्राणि शिथिलायन्ते तृष्णौका तरुणायते ॥ ९ ॥

वलिमिर्जरालथवर्मेखाभिः । आकान्तं व्याप्तम् । पलितैः शुश्रेष्ठैः । अंकितं
चिह्नितम् । गात्राणि इन्द्रियगोलकानि शिथिलीभवान्ति । किंतु एका तृष्णा तरु-
णायते । कर्तुः क्यद् सलोपथेति (३-१-११) क्यद् । अकृत्सार्वधातुकयो-
दीर्घः (७-४-२५) इति दीर्घः । देहेन्द्रियादिसामर्थ्येनाशेऽपि तृष्णा विरामः
कदाचिदपि न भवतीति मधितार्थः । अनुशृणु छन्दः ।

निवृत्ता भोगेच्छा पुरुषवहुमानो विगँलितः

समानाः स्वर्याताः सपादि सुहृदो जीवितसंमाः ।

शनैर्यष्टुशुत्यानं घनतिमिररुद्धे च नयने

अहो धृष्टः कायस्तदपि मरणापायचकितः ॥ १० ॥

भोगेच्छा विषयभोगेच्छा निवृत्ता । असामर्थ्यात् । न तु तृष्णाया निर्मलनात् ।
पुरुष इति भावप्रवानो निर्देशः । पौरुषोत्तम इत्यर्थः । बहुमानः गालितः तत्कारण-
पौरुषापायाद् । सुहृदः सखायः । प्रत्युपकारनिरपेक्ष उपकारकर्ता सुहृदिति भाष्य-

१ पलितेना. २ मानोपि. ३ तमाः. ४ यशु, अभ्यु. ५ मूढः, दुष्टः.

कृदादिभिः पूजैर्व्याघ्र्यातोर्यं । जीवितेन समाः समानाः स्वसमानवयसः सपदि
तत्कालं स्वर्याताः स्वर्गं गताः । परलोकवासिनः संहृत्ताः । न त्वं मन्दभाग्यः ।
शैनैः मन्दं मन्दं यष्टुत्यानं सहायभूतया यष्टथा उत्थानं । यन्सान्दं यत्तिमिरं
पाठलाख्यनेत्रोगविशेषः तेन रुद्धे ॥० स्वार्थप्रहणासमर्थे जाते । पञ्चम्या
अपक्षयलक्षणया भावविक्रियया आपादितत्वात् । तदपि ईदर्शी कष्टवस्थां
प्राप्नोऽपि कायः मरणरूपापायाच्चकितो भीतो भवति । कष्टतरावस्थया क्षिण्य-
मानोपि जन्मुने देहसंबन्ध ममत्वाभिमानं त्यजतीति भावः । अतिकष्टास्वप्य-
वस्थासु जीवितनिरपेक्षा न भवन्ति खलु प्राणिनां प्रवृत्तय इत्यनुरूपो भावः
कादम्बर्याम् । शिखरिणी वृत्तम् ॥

अथ तृष्णायाः प्राकृतजननदुस्तरत्वं योतयितुं तां महानदीत्वेन रूपयति—

आशा नाम नदी मनोरथजला तृष्णातरङ्गाकुला

रागग्राहवती वितर्कविहगा धैर्यद्वृमध्यसिनी ।

मोहावर्तसुदुस्तरातिगहना प्रोक्तुङ्गचिन्तातंटी

तस्याः पारगता विशुद्धमनसो नन्दन्ति योगीश्वराः ॥११॥

आशात्यायता तृष्णा । आशा तृष्णापि चायता । इत्यमरः । नामेति
प्राकाश्ये । मनोरथाः कामा एव जलानि यस्याम् । तृष्णास्तत्तदर्थप्रपत्याभिलाषा
एव तरङ्गस्तैराकुला । रागाः प्रीतिविशेषाः । ते एव प्राहा मकराः सन्त्यस्याम् ।
वितर्कीः संकल्पविकल्पात्मकवृत्तयो विहगाः पक्षिणो यस्याम् । धैर्यं धरिता एव
हुमस्तं धंसयतीति तथा । मोहा अङ्गानवृत्तय एव आवर्ताः तैः सुदुस्तरा ।
अत्यन्तदुर्खेन तरणं यस्याः सा । प्रोक्तुङ्गा प्रकर्णेणोक्तुङ्गोन्नता चिन्ता सैव तदी
यस्याः सा । विशुद्धं निर्मलं मनो येषाम् । योगोऽस्ति एषां ते योगिनः तेषामी-
श्वराः । एवंविधाया नद्याः पारगताः । ज्ञानश्वेतेति शेषः । सिद्धा निरतिशयान-
न्दभाजो भवन्ति । अन्ये कलुषितान्तःकरणा अस्यां निमज्जन्तः क्षिण्यन्त इति
तात्पर्यम् । अत्राविच्छिन्नप्रवाहूरुपत्वादाशाया नदीसाम्यम् । सर्वत्र संचलनसंप्रमत्वादि-
सादृश्यान्मनोरथानां जलत्वेनरूपणम् । उत्पत्तिविलयसातत्यात्तृष्णासु तरङ्गत्वारोपणम् ।
एवमन्यत्राप्यूह्यम् । समस्तवस्तुर्तिसावयवरूपकालंकारः । शार्दूलविं वृत्तम् ॥

अथ विषयपरित्यागविडम्बना—

आशानद्याः पारंगता निर्मलमनसो योगीश्वरा एव नन्दन्तीस्युक्तम् । तच्चान्तरेण विषयत्यागं न संभवतीत्यधुना विषयविडम्बनोच्यते—

न संसारोत्पन्नं चरितमनुपश्यामि कुशलं

विपाकः पुण्यानां जनयति भयं मे विमृशतः ।

महद्विद्धिः पुण्यौचैश्चिरपरिगृहीतो हि विषया

महान्तो जायन्ते व्यसनमिव दातुं विषयिणाम् ॥ ३२ ॥

संसारोत्पन्नं चरितं जीवयात्रायासुपन्नान् भावान् । सुखकरमपीति शेषः । अनुपश्यमि विचार्यं सुखपरिणामं न पश्यामि । कुत एतदित्याह विमृशतः परमार्थतः सुखोदकों वा नेति विचारयतः । मम भयमुत्पादयति । तत्र हेतुमाह महद्विद्धिः इति । महद्विद्धिः पुण्यसंब्रह्मलव्याह इति शेषः । विषयाः चिरपरिगृहीताः चिरं सेव्यत्वेनाङ्गीकृताः विषयिणाम् । न तु विवेकिनाम् । व्यसनं संसृतिरूपं दातुमिव । महान्तः स्फीता अधिकाधिकसुखदत्त्वात् । जायन्ते । अयं भावः । पुण्यपरिपाकस्य संपत्त्रासिद्धारा विषयोपभोगः फलम् । ते च विषया यथा यथा भुज्यन्ते तथा तथा पुण्यक्षयों भवति आपदूपत्वेन पर्यवस्थन्ति च । तदुक्तं श्रीहृषेण—
पूर्वपुण्यविभवव्ययलव्याः संपदो विपद एव विमृश्याः । अथ च यज्ञादिसत्कर्माणां विपाकः स्वर्गे विषयोपभोगः सोपि नियतकाल एव । ‘ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति’ इति स्मृतेः । एवमेते विषया आपाततः सुखोदकों इव विषयिणां न तु विवेकिनां भासमाना अन्ते तान् संसृतावेव पातयन्ति । इदमेव भयकारणम् । एवं चैहिकासुधिकभोगानामनिष्टानुबान्धित्वात्त्याग एव श्रेयान्तिभावः । शिखरिणी वृत्तम् ॥

विषया हि गमनशीला एवातः सर्वथा त्वक्तव्या इत्याह—

अवश्यं यातारश्चिरतरमुषित्वापि विषया

वियोगे को भेदस्त्वयजाति न जनो यत्स्वयममून् ।

ब्रजन्तः स्वातन्त्र्यादतुलपरितापाय मनसः:

स्वयं त्यक्ता ह्येते शामसुखमनन्तं विदधति ॥ ३३ ॥

विषयाः शब्दादयः । चिरतरं बहुकालमुषित्वापि स्थित्यापि । चिरपरिचयमनादृत्यापि । अवश्यं निश्चयेन यातारः गन्तारः । ते हि अनित्याः खलु इति

निथिते सति तेषां मनःपूर्वकत्यागे स्वयं गमने वा को भेदः । न कोपीति आक्षे-
पपूरणम् । यथतः हेतोः जनः स्वयमसून्न त्यजति । वियोगे स्वरूपतो भेदाभा-
वेपि फलतो भेदं दर्शयति । एते स्वातन्त्र्याद् ब्रजन्तो गच्छन्तो मनसोऽतुलप-
रितापाय भवन्ति । स्वयं त्यक्तास्तु तेषां बुद्धिपूर्वकहने अनन्तं निःसीमं शमसुखं
समाधानलक्षणं विदधति कुर्वन्ति । विषयाणां स्वतः वियोगे दुःखहेतुस्तेषामन-
र्थकरत्वालोचनेन बुद्धा हानं तु निरतिशयानन्ददायि तस्मात्पुरुषेण अवश्यं तेषां
हानं कर्तव्यमिति भावः । तदुक्तम्—यज्ञ कामसुखं लोके यज्ञ दिव्यं महत्सुखम् ।
तृणाशमतुखस्यैते नाहंतः वोडशीं कलाम् ॥ वृत्तं पूर्वोक्तम् ॥

क इमं दुष्करं विषयत्यागं कर्तुं समर्था इत्याकांक्षायामाह—

ब्रह्मज्ञानविवेकनिर्मलाधियः कुर्वन्त्यहो दुष्करं

यन्मुञ्चन्त्युपभोगभाँउज्यपि धनान्येकान्ततो निस्पृहाः ।

न प्राप्तानि पुरा न संप्रति न च प्राप्तौ दृढप्रत्ययो

वाऽछामात्रपरिग्रहाण्यपि परं त्यक्तुं न शक्ताँ वयम् ॥ १४ ॥

ब्रह्मज्ञानविवेकेन ब्रह्मविषयं ज्ञानं तस्माद्विवेकः तत्त्वविचारस्तेन निर्मला धीः येषाम् ।
शुद्धान्तःकरणाः । दुष्करं कुर्वन्ति । अहो इत्याश्वर्ये । किं तदित्याह । यद् उपभोग-
भाजि उपभोगवन्त्यपि धनानि मुच्छन्ति । एकान्ततः निथयेन निःस्पृहाः निर्गतेच्छाः ।
पुरा भूतकाले संप्रति वर्तमाने वा न प्राप्तानि न वा तेषां प्राप्तौ प्राप्तिविषये दृढप्रत्ययः
दृढविश्वासः । तथापि वाऽछामात्रं तेन परिग्रहो येषां तान्यपि वयं प्राकृता-
जनाः परं अत्यन्तं यथा स्यात्तथा त्यक्तुं न शक्ताः । अतस्तृष्णां विजित्य ब्रह्मज्ञानं
सम्पाद्य विषयत्यागोवद्यं कर्तव्य इत्यर्थः । शार्दूलविकीर्तिं वृत्तम् ॥

धन्यानां गिरिकैन्दरे निवसतां ज्योतिः परं ध्यायता-
मानन्दाश्रुजङ्गं पिबन्ति शकुना निःशङ्कमङ्गेशयाः ।

अस्माकं तु मनोरथोपरचितप्रासादवापीतट-

कीडाकाननकेलिकौतुकजुषामायुः पैरिक्षीयते ॥ १५ ॥

गिरिकिन्दरे पर्वतविवेरे । विजने इत्यर्थः । विविक्षसेवी लघाशी (गौ.
१८—५२) इति भगवद्वचनात् । परं ज्योतिः स्वप्रकाशं परं ब्रह्म ध्यायतां ध्या-

१ विवेकिनोमल. २ काञ्चनध०. ३ तानि क्षमाः. ४ कन्द्रोरेषु व. ५ कणात्. ६ मनोरथैः
परिचित. ७ प्ररं.

वैराम्यशतकम् ।

नेनानुभवतां धन्यानां कृतकृत्यानां पुश्वाणां आनन्दाशुजलं निःशंकं यथा स्यात्था
निर्भयं शकुनाः पक्षिणः तेषामङ्के उत्संगे शेरते इति तदङ्गेशयाः । अधिकणे
शेते: । इत्यच्चप्रत्ययः । पिबन्ति । तुशब्दः पक्षान्तरयोती । मनोरथेन उपरचितः यः
प्रासादः तस्य वाप्याः तटे यत् क्रीडार्थं काननं तत्र केल्याः कौतुकं जुषन्तीति
०कौतुकजुषः तेषाम् । यद्वा मनोरथोपरचितः प्रासादश्च वापीतटं च क्रीडाकाननं च
तेषु इत्यादि योज्यम् । अस्माकं पूर्वोक्तविपरीतवृत्तीनां तु आयुः आयुष्यं परिक्षीयते ।
पूर्वोक्तानां धन्यानां जीवितं सफलमस्माकं तु व्यर्थमित्यर्थः । शार्दूल० वृत्तम् ॥

भोगाभावेषि विषयत्यागे प्रशुत्तिर्न भवतीत्याह—

भिक्षाशनं तदपि नीरसमेकवारं

शाय्या च भूः परिजनो निजदेहमात्रम् ।

वस्त्रं सुजीर्णशतखण्डमयी च कन्था

हा हा तथापि विषयोऽन्न जहाति चेतः ॥ १६ ॥

भिक्षाशनं भैक्षभोजनं । तदपि नीरसं मधुरादिसवर्जितमेकवारं च । परिजनः
सेवकवर्गः स्वस्य देह एव स्वदेहमात्रं न तु तष्ठतिरिक्तः कश्चिद्दार्यापुत्रादिः । सुतरां
जीर्णानि शतं खण्डानि तेषां विकारः । तश्चिर्मितेत्यर्थः । तत्प्रचुरा वा । कन्था च
वस्त्रम् । हाहेति खेददर्शको निपातः । तथापि एवं वैराम्यहैतौ निकृशावस्थायामपि
पुरुषं विषिष्णन्ति पुरुषपशुं बप्रन्तीति विषयास्तान् । मोक्षे धीर्ने क्रियत इत्यर्थः ।
अत्र सत्स्वपि विषयपरित्यागकारणेषु तत्कलानुदयाद्विशेषोक्तिरलंकारः । वस-
न्ततिलका शू० ।

अथ विषयासकौ कामिन्याः प्रधानहेतुत्वात्दूपमेव दूषयति—

स्तनौ मांसयन्थी कनककलशावित्युपमितौ

मुखं श्लेष्मागारं तदपि च शशाङ्केन तुलितम् ।

स्तवन्मूत्रकुचं करिवरशिरःस्पर्धि जघन-

महो निन्द्यं रूपं कविजनविशेषगुरुं कृतम् ॥ १७ ॥

स्तनौ अप्रपरिणामस्य मांसस्य ग्रन्थी तथापि कनकघटोपमानेन वर्णितौ । मुखं
श्लेष्मणः स्थानम् । किंतु तदपि शशाङ्केन चन्द्रेण तुलितं तत्तुल्यत्वेन वर्णितम् ।
स्तवन्मूत्रेण क्लिनमाद्रैमपि जघनं छ्वीकटीपुरोभागः तत्करित्वेष्टस्य शिरःस्पर्धि ।

^१ च जी०; जीर्णशत-शीर्णपट, ^२ विषयाः, विषयान्-न परित्यजन्ति.

ताच्छीस्ये णिनिः । इति वर्णितम् । अहो निन्द्यं निन्दायोग्यं रूपं स्त्रीलावर्णं कविजनविशेषैः कैश्चित् कामिजनरजनतत्परैः कविभिर्गुरुं कृतम् । महत्त्वमारोपित-मित्यर्थः । वृत्तं शिखरिणी ॥

एकः परमेश्वर एवैकान्ततोनुरक्तोनुरक्तथ शेषः सर्वोपि जनो स्मरमार्गण-परवशः क्लिश्यत एव इत्याह—

एको रागिषु राजते प्रियतमादेहार्धहारी हरो

नीरागेषु जनो विमुक्तललनासङ्को न यस्मात्परः ।

दुर्वारस्मरवाणपञ्चगविषव्याविद्वसुगधो जनः

शेषः कामविडम्बितान्न विषयान्मोक्षं न मोक्षं क्षमः ॥ १८ ॥

रागः अनुरागः अस्त्येषांमिति रागिणः कामुकास्तेषु । प्रियतमाया देहार्धं हरतीति तच्छीलः । अर्धं नपुंसकम् । इति समाप्तः । निर्गतः रागः येषां तेषु । विमुक्तः ललनायामासङ्कः येन सः । यस्मात् हरात् परः श्रेष्ठोऽन्यो वा न । दुर्वारा ये स्मरः कामः तस्य वाणा एव पञ्चगाः सर्पाः तेषां विषेण व्याविद्वः अत एव मुग्धः शेषो जनः कामेन विडम्बितान् विषयान् भोक्षुं मोक्षं च न क्षमः समर्थः । उभयमपि कर्तुमसमर्थः क्लेशभागभवतीत्यर्थः । वाणपञ्चगेत्यत्र रूपकालंकारः । शार्दूलविं वृत्तम् ॥

सत्यपि विषयोपभोगदोषज्ञाने यद्विषयाः परित्यक्षुं न शक्यन्ते तत्र मोहमहिमैव हेतुरिति निर्दिशति—

अजानन्माहात्म्यं पततु शलभो दीपदैहने

स मीनोप्यज्ञानाद्विशयुतमश्चात् पिशितम् ।

विजानन्तोप्येते वयमिह विपज्जालजटिला-

न सुञ्चामः कामानहह गहनो मोहमहिमा ॥ १९ ॥

शलभः कीटविशेषः । माहात्म्यं दाहशक्तिमजानन्दीपस्य दहने ज्वालायां पततु नाम । न स तस्यापराधः । अज्ञानोपहतत्वात् । दाहात्म्यमिति पाठे दहशतेऽनेनेति दाहस्तस्यात्मा स्वभावस्तस्य भावो दाहात्म्यम् । मीनोऽपि अज्ञानात् विदिशयुतं मत्स्यवेघनेन युतं सम्बद्धं विशितं मांसमश्चात् कामं भक्षयतु । आमिषलोभाद्वक्क-

१ वामार्धधारी २ दाहात्म्यं, दाहात्म्यम् ३ तीव्र.

प्वक्षतगलो मित्यर्थः । परंतु वयं इह संसारे विशेषेण जानन्तः । सदस-
द्विवेकवन्तोऽपि विपज्जालैः आपत्समूहैः । जटिलान् ग्रथितान् कामान् न मुच्चामः ।
एवं चेद्यमेवात्रापराध्यामः । नैवं यतः । अहेति खेदे । मोहस्य महिमा गहनो
दुर्बिज्ञेयः खलु । प्रबलतरमोह एवात्रकारणमित्यर्थः । शिखरिणी वृत्तम् ॥

अहानोपहतो नरः परमार्थतः सुखाभावेष्यन्नादिविषयेषु सुखबुद्धिं करोतीत्याह—
तृष्णो शुभ्यत्यास्ये पिबति सलिलं स्वाँदु सुरभि
क्षुधार्तः स्तंशालीन्कवलयति शाकादिविलितान् ।
प्रदीपे रागाङ्गौ सुहृदतरमाश्चिर्ष्येति वधूं
प्रतीकारो व्याधेः सुखमिति विपर्यस्यति जनः ॥ २० ॥

तृष्णा जलाभिलाषेण आस्ये मुखे शुभ्यति शोर्वं प्राप्नोति सति । शाकादिविलितान्
शालीन् शाकादिव्यञ्जनयुक्तमोदनमित्यर्थः । कवलयति भक्षयति । राग एव अभिः
तस्मिन्प्रदीपे सति सुहृदतरं अत्यन्तगाढं यथा स्यात्तथा वधूं ख्रियमाश्चिर्ष्यति । एवं
व्याधेः पीडायाः प्रतीकारः सुखमिति जनः । जातावेकवचनम् । विपर्यस्यति
विपर्ययेण जानाति । अतस्मिस्तद्वुद्धिर्विपर्यासः । मधुरजलशाल्योदनादि तृष्णादिवृद्धिहे-
त्वपि तच्छान्तिकरं मन्यत इत्यर्थः । वृत्तं पूर्वोक्तम् ॥

अधुना गृहपुत्रादिषु नश्वरेष्वपि ममत्वबुद्ध्या भ्रान्तो नरो बद्धो भवति ज्ञानी तु
सर्वसङ्गं परित्यज्य सुखी भवतीति निगमयति—

तुङ्गं वेशम् सुताः सतामभिमताः संख्यातिगाः संपदः
कल्याणी दयिता वयश्च नवमित्यज्ञानमूढो जनः ।
मत्वा विश्वमनश्वरं निविशते संसारकारागृहे
संदृश्य क्षणभद्रुरं तदखिलं धन्यस्तु संन्यस्यति ॥ २१ ॥

तुङ्गं उच्छ्रितं वेशम् गृहं सतां सज्जनानां अभिमताः । मतिवृद्धीत्यादिना वर्त-
मानार्थे चः । सुताः पुत्राः । संख्यामतिकम्य गच्छन्तीति संख्यातिगाः संपदः
संपत्तयः । कल्याणी शुभावहगुणोपेता दयिता ख्ली । नवं च वयः । इत्याकार-
केण अज्ञानेन मूढो जन इदं विश्वं अनश्वरं नित्यं मत्वा संसाररूपकारागृहे बन्दि-
वासे निविशते । ‘नेर्विशः’ इति आत्मनेपदम् । परंतु कथिद्दन्योऽपरः । ज्ञानी-

१ तृष्णार्तः सन्माणी. २ शीतमधुरं-सुरभि. ३ शाल्यं. ४ कामामी. ५ आलिङ्गति.

त्वर्थः । तदखिलं सर्वे जगत् क्षणभद्रुरं त्रिक्षणावस्थायि संदृश्य संन्यस्यति परि-
व्रजति । सर्वसंगपरित्यागं कुर्वाणः पुरुषः कचित्कथिदेव आश्र्वयेवत् दृश्यत इति ।
एकवचनप्रयोगेण सूचितम् । शार्दूलविकीडितं वृत्तम् ॥

अथ याच्चादैन्यदूषणम् ॥

दीना दीनमुखैः सदैव शिशुकैराकृष्टजीर्णम्बरा

कोशाद्भिर्भुविधुराद्यश्च न चेद्देहिनी ।

याच्चाभद्रुभयेन गद्धदगलञ्ज्युठ्येद्विलीनाश्चरं

को देहीति वदेत्स्वदग्धजठरस्यार्थे मनस्वी पुमान् ॥ २२ ॥

दीनानि मुखानि येषां तैः । क्षुधा एवां संजाता इति क्षुधितानि तैः क्षुधितैः ।
तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच् । इति इतच्प्रत्ययः । क्षुत्पीडितैः । अत एव
कोशाद्भिराकोशं कुर्वाणैः शिशुकैः बालकैः । अनुकम्पायां कन् । आकृष्टं जीर्णम-
म्बरं वल्लं यस्याः सा । विधुरा अन्नाद्यभावाद्विकला गेहिनी भार्या न दृश्या न
दृश्येत चेद् । याच्चायाः भद्रः तस्य भयेन स्वदग्धजठरार्थे स्वस्य यद्यर्थं तुच्छं
जठरं तस्यार्थे को मनस्वी जनः गद्धदः यः गलः तत्र त्रुत्यनित विलीनानि च
अक्षराणि यथा स्युः तथा ‘देहि’ इति वदेत् । न कोपीत्यर्थः । ‘अभ्यर्थनाभद्रुभ-
येन भीरुमाद्यरथ्यमिष्टेष्यवलम्बतेर्थे’ । इति न्यायाद् । वृत्तशां ।

अथ जठरमेव सकलदैन्यमूलकारणमिति तदेव निन्दति—

अभिमतमहामानग्रन्थिप्रभेदपटीयसी

गुरुतरगुणग्रामाम्भोजस्फुटोज्जवलचन्द्रिका ।

विपुलविलसलज्जावल्लीविद्वारकुठारिका ।

जठरपिठरी दुष्पूरेयं करोति विडम्बनम् ॥ २३ ॥

आभिमतः यः महामानः तस्य ग्रन्थिः तस्य प्रभेदः विशेषः तस्मिन्नतिश-
येन पठुः । गुरुतरः यः गुणानां गाम्भीर्यवैर्यदीनां समूहः स एव अम्भोजानि
तेषां स्फुटा चासौ उज्जवला च चन्द्रिका पूर्णिमाकौमुदी । तत्संकोचहेतुरित्यर्थः ।
विपुलं यथा तथा विलसन्ती या लज्जारूपा वल्ली तस्याः विदरो छेदे कुठारिका
पशुः । जठरपिठरी उदरकुण्डी इयं दुष्पूरा विडम्बनं करोति । उदरपूरणार्थं
सर्वोपि जनः अकार्यकरणं अवाच्यवचनं अहेयहानं च करोतीत्यर्थः । तदुक्तं सुरेश्वरा-

१ स्वकीय, २ नरैर्न...दृश्येत, ३ तत्त्वाद्विः, ४ जनः, ५ वितान.

चायैः—अस्य दग्धोदरस्यायै किं न कुर्वन्त्यसाम्रतम् । इति । रूपकालंकारः ।
हरिणीवृत्तम् ॥

वरं मानिनो भिक्षया प्राणधारणं न तु स्वबन्धुमध्ये याच्छादैन्यमित्याह—
पैष्ये आमे वने वा महति सितपटच्छलपालीं कपाली-

मादाय न्यायगर्भद्विजहुतहुतभुग्धूमधूमोपकण्ठम् ।

द्वारं द्वारं प्रवृत्तो वरमुदरदरीपूरणाय क्षुधार्तो

मानी प्राणी सं धन्यो न पुनरनुदिनं तुल्यकुल्येषु दीनः ॥२४॥

सितेन शुद्रेण पटेन छन्ना आच्छादिता अन्यदुष्टिपरिहरणार्थमिति भावः । पाली प्रान्तप्रदेशो यस्याः तां कपालीं भिक्षाखर्पसमादाय नीयन्ते अर्थां एभिरिति न्याया वेदशास्त्राणि ते गर्भे कुक्षी येषां तथाभूता अधीतवेदादिविद्या इत्यर्थः । ये द्विजाः तैः । यद्वा न्यायाः स्वरा उदात्तादयः । यथास्वरं यन्नान्पठद्विरित्यर्थः । हुतो यो हुतभुग् अभिः तस्य धूमेन धूमं उपकण्ठं यस्य तत् पवित्रमित्यर्थः । द्वारं द्वारं प्रतिद्वारं प्रवृत्तः । उदरमेव दरी कंदरः तस्य पूरणाय पूर्त्यर्थम् । क्षुधया आतो व्याकुलः क्षुधार्तः मानी प्राणी स धन्यः । न पुनः अनुदिनं प्रतिदिवसम् । तुल्याश्व ते कुले भवाः कुन्त्याश्व । यद्वा तुल्यकुले साधवः तेषु स्वसमानजातीयेषु दीनवत् आचरणं कुर्वाणः । तदुक्तं—न बन्धुमध्ये धनहीनजीवितम् ।
स्वग्धरावृत्तम् ।

एवं चेतिं कर्तव्यमित्यत आह—

गङ्गातरङ्गंहिमैशीकरशीतलानि

विद्याधराध्युषितचारुशिलातलानि ।

स्थानानि किं हिमवतः प्रलयं गतानि

यत्सावमानपरपिण्डरता मनुष्याः ॥ ५ ॥

गङ्गायाः तरङ्गाः तेषां ये हिमशीकराः शीततुषाराः तैः शीतलानि । विद्याधरैरस्युषितानि सेवितानि चारुणि शिलातलानि येषां तानि । हिमवतः हिमालयस्य स्थानानि किं प्रलयं गतानि । किंशब्दो वितकेऽप्रस्तेवा । कुत्साप्रश्नावितकेषु क्षेपे किंशब्द इव्यते । इति शाश्वतः । यत् यस्मादेतोः मनुष्या अवमानेन स-

१ पुण्यग्रामे. २ ज्ञान; न्यायगत्या. ३ कण्ठे. ४ प्रविष्टः. ५ प्राणैः सनाथः.

६ स्वदेशो. ७ कण, घन.

हिताः । सतिरस्कारं दत्ता इत्यर्थः । ये परेषां पिण्डा अन्नप्रासाः तेषु रता आसकाः ॥
स्युः । दुर्जनयाच्चां त्यक्त्वा हिमवत्परिसरेषु सुखेन वर्तितव्यमितिभावः । वसन्तति-
लका वृत्तम् ॥

इदामी श्रेयासि जीवनोपायं विहाय दुर्जनाश्रयिणां जनानां चेष्टिं वितर्कद्वारा
दूषयति—

किं कन्दाः कन्दरेभ्यः प्रलयमुपगता निर्झरो वा गिरिभ्यः

प्रध्वस्ता वा तस्म्यः सरसफलभृतो वल्कलिन्यश्च शाखाः ।
वीक्ष्यन्ते यन्मुखानि प्रसभमपगतप्रश्रयाणां खलानां

दुःखोपांत्ताल्पवित्तस्मयपवनवशानर्तितभूलतानि ॥ २६ ॥

कन्दरेभ्यः पर्वतविवरेभ्यः कन्दाः सस्यमूलानि जीवनहेतुमूत्रानि प्रलयं विना-
शम् । उपरमामित्यर्थः । जुगुसाविरामेत्यादिना पञ्चमी । उपगता नष्टाः किम् ।
अथवा गिरिभ्यो निर्झरा उदकप्रवाहा नष्टाः किमिति अग्रेऽपि अनुकर्षः । तस्म्यः
सरसानि रसवान्ति फलानि विभ्रति ताः वल्कलिन्यः वल्कलवत्यथ शाखा वा प्रध्वस्ता
किम् । कुत एवं वितर्कर्यत इतिचेद् । यथतः प्रसभं हठात् यथा स्यात्तथा अप-
गतः प्रश्रयः विनयो येभ्यः तेषामविनीतानां खलानां दुःखेन उपात्तं यदल्पं वित्तं
तस्माद्यः स्मयो गर्वः स एव पवनस्तस्य वशेन आनन्दिता भूः एव लता येषु तानि
मुखानि वीक्ष्यन्ते ऽब्लोक्यन्ते । याच याचकैर्जीवनहेतोरिति शेषः । उक्तं च श्रीभा-
गवते—चीराणि किं पथि न सन्ति दिशन्ति भिक्षां नो वाहूनिषाः परभृः सरि-
तोप्यशुश्यन् । शुद्धा गुहाः किमु न सन्ति महानुभावा यस्माद्गजन्ति यतयो धन-
दुर्मदान्वान् ॥ खण्डरा छन्दः ॥

धनोन्मतदुर्वचोनिर्विष्णस्य कस्यायुक्तिमाह—

पुण्यैर्मूलफलैः प्रियै प्रणयिनीं वृत्तिं कुरुष्वाधुना

भूशय्यानववल्कलैरकृपणैरुत्तिष्ठ याँवो वैनम् ।

क्षुद्राणामविवेकमूढमनसां यत्रेवराणां सदा

वित्तंव्याधिविकारविह्वलमिरां नामापि न श्रूयते ॥ २७ ॥

१ पादपा: किं विशीर्णाः । किंवा शोषं गतास्ते गिरिकुहरगता निर्झरा वारिपूर्णाः ।
२ दुःखाप्रस्वल्प । ३ प्रियै प्रणयिनि, प्रियप्रणयिनीः, प्रियैश्च सलिलैः । ४ भूशय्यां नवपत्तैः
कुरु तृणैः । ५ अकरणैः, अकरणैः । ६ यामः । ७ वने, गृहः । ८ विवितव्याधिविवेक,

हे प्रिय सखे पुण्डैः शोभनैः मूलफलैः । अकृपणैर्विपुलैः । अकरौरिति पाठ
याद्यावर्जितैरित्यर्थः । भूशय्या च नवानि बलकलानि च तैः । प्रणयिनीं यत्र तव प्रणयः
प्रीतिस्ताम् । वृत्तिं वर्तनं । यत्र यस्मिन्वने क्षुद्राणां नीचपुष्टाणां अविवेकेन मूढानि
विचारशून्यानि मनांसि येषां तेषामीश्वराणां स्वामिनां धनिनां वा । वित्तमेव व्याधिः
तस्माद्विकाराः तैः विहृला गीर्येषां तेषाम् । धनमदमूढानां मर्ममेदकवाक्यश्रवणाद्वारं
गहनवने मूलफलैर्युतिकरणमिती भावः । शार्दूल० वृत्तम् ॥

सत्यामपि सुलभायां फलादिजीवनसामग्रथां केचिद्दनिनां द्वारि अवमाननासंतापं
सहन्त इत्यहो तेषां मौख्यमित्याह—

फलं स्वेच्छालभ्यं प्रतिवनमखेदं क्षितिरुहां
पयः स्थाने स्थाने शिशिरमधुरं पुण्यसरिताम् ।
मृदुस्पर्शा शश्या सुललितलतापलूबमयी
सहन्ते संतापं तदपि धनिनां द्वारि कृपणाः ॥ २८ ॥

स्वेच्छया लभ्यम् । वने वने प्रतिवनम् । अवश्यं विभक्ति- (२. १. ६.)
इत्यादिनाव्ययीभावः । क्षितिरुहां वृक्षाणाम् । न विद्यते खेदो यस्मिन्कर्मणि तद्यथा
तथा अखेदं निरायासमित्यर्थः । शिशिरं च तन्मधुरं च । पुण्यात्र ताः सरितः
गङ्गायाः तासाम् । स्नानपानाभ्यां बाह्यभ्यन्तरमलप्रक्षालनात्पुष्पत्वम् । मृदुः स्पर्शो
यस्याः सा तथा शश्या । सुललिताः लतानां पलूबाः तेषां विकारः तत्रचुरा वा
तन्मयी । तदपि एवं सत्यपि धनिनां श्रीमतां द्वारि कृपणाः कृपणमतयो धनलिप्सवः
पुरुषाः संतापं सहन्ते । आश्वर्यमेतत् । कर्तव्यार्कतेवं जानन्ते याच्चादैन्यं विहाय
वनवासमेवाह्नीकुर्यादित्यभिसन्धिः । शिखरिणी वृत्तम् ॥

अधुना स्वर्कर्तव्यं निर्दिशति—

ये वर्धन्ते धनपतिपुरः प्रार्थनादुःखभाजो
ये चालपत्वं दधति विषयाक्षेपपर्यस्तं बुद्धेः ।
तेषामन्तःस्फुरितहसितं वासराणां स्मरेयं
ध्यानच्छेदे शिखरिकुहरयावशश्यानिधणः ॥ २९ ॥

धनपतेः पुरः प्रार्थना याच्चा तस्या दुःखं भजतीति दुःखभाक् तस्य ।
चर्वन्ते दीर्घा भवन्ति । विषयैराक्षेपः आकर्षणं तेन पर्यस्ता व्याकुला
दुदिर्यस्य तस्य हस्ता भवन्ति । तेषां दीनानाम् । ध्यानच्छेदे व्युत्थानानन्तरम् ।
अन्तः स्फुरितं यथा स्यात्तथा स्मरेयम् । अधीर्गर्थदयेशां कर्मणि इति कर्मणि
षष्ठी । शिखरिणः पर्वतस्य कुहरे विवरे यो ग्रावा पाषाणः स एव शब्दा शब्दनं
तस्यां निषणः उपविष्टः सन् । याच्चादुःखविषयाक्षेपरहितः परमेश्वरध्यानपरः
कालं क्षपयेयमित्याशंसा । मन्दाकान्ता वृत्तम् ॥

ये संतोषनिरन्तरप्रमुदितास्तेषां न भिज्ञा मुदो

ये त्वन्ये धनलोभसंकुलधियस्तेषां न तृष्णा हता ।

इत्थं कस्य कृते कृतः स विधिना ताढकपदं संपदां

स्वात्मन्येव समातहेममहिमा मेरुर्तमे रोचते ॥ ३० ॥

ये संतोषेण यथालाभतृप्त्या निरन्तरं प्रमुदितास्तेषां मुदः मेरुपद्मशनेन
भिज्ञा भेदं प्राप्ता न । ते मेरुनिष्ठसंपन्निरपेक्षा इत्यर्थः । धनलोभेन संकुला
व्यासा धीर्येषां । तेषां तृष्णा न हता न शाम्यति किंतु वर्धते एव । एवं भेरुगता
संपदं कस्मैचिदपि प्रयोजनायेत्यर्थः । शार्दूलविं वृत्तम् ॥

एवं चेतिकं कर्तव्यमित्याकांक्षायां जीवनोपायं दर्शयन्नुपसंहरति—

मिक्षाहारमदैन्यमप्रतिसुखं भीतिच्छिदं सर्वदा

दुर्मात्सर्यमदाभिमानमथनं दुःखौघविध्वंसनम् ।

सर्वत्रान्वहमप्रयत्नसुलभं साधुप्रियं पावनं

शम्भोः सत्रमर्वायमक्षयनिधिं शंसन्ति योगीश्वराः ॥ ३१ ॥

भिक्षाया भिक्षान्नस्याहारः यस्मिन् तद् । अदैन्यं याच्चादैन्यवर्जितम् । अविद्या
चामानं प्रतिसुखं यस्य । निरतिशयसुखमित्यर्थः । सर्वदा भीतिच्छिदं भयनाशकम् ।
दुष्टाथं ते मात्सर्यं च मदथाभिमानश्च मात्सर्य० नाः असहिष्णुत्वमदाहंकारास्तेषां
मथनं नाशनं दुःखौघस्य विध्वंसनं सर्वत्र अन्वहं प्रतिदिनं अप्रयत्नेन सुलभं सुप्राप्यं
साधुनां प्रियं पावतुं पवित्रं शम्भोः सीदन्त्यत्रेति सत्रं शिवमार्गानुसरणं पूजनं वा
योगिनामीश्वराः अक्षयो नित्यो निधिः तं शंसन्ति कथयन्ति । अतः शुभेच्छुभिः
सर्वगुणोपेतं तदेवाश्रयणीयनिति भावः । वृत्तं शार्दूल० ॥

अथ भोगास्थैर्यपद्धतिः ।

अथ भोगास्थैर्यदर्शने नरो याज्ञादैन्यं स्वयमेव परिहरेदिति मन्वानो भोगास्थैर्यमेव वर्णयति—

भोगे रोगभयं कुले च्युतिभयं वित्ते नृपालाङ्ग्रहयं

माने दैन्यभयं वले रिपुभयं रूपे जराया भयम् ।

शास्त्रे वादभयं गुणे खलभयं काये कृतान्ताङ्ग्रहयं

सर्वं वस्तु भयान्वितं भुवि नृणां वैराग्यमेवाभयम् ॥ ३२ ॥

भोगे विषयाणां भोगे रोगाङ्ग्रहयम् । ‘पञ्चमी भयेन’ इति पञ्चमीतत्पुरुषः ॥ विषयभोगे रोगभयान्वित इत्यर्थः । कुले सद्वंशे च्युतेर्भयम् । उत्तमकुलप्रसूतस्य केनापि प्रकारेण मम कुलाचारध्रुवः स्यादिति भीतिः वर्तते । वित्ते द्रव्ये नृपालाङ्ग्रहयम् । राजा कदाचिद् द्रव्यं हरिष्यतीति । दैन्यभयं दीनस्य भावो दैन्यं तस्मात् । वले अङ्गवले सैन्ये वा । खलभयं दुष्पुरुषेभ्यो भयम् । सज्जनगुणासहनमेव खलानां कुलत्रतम् । काये देहधारणे कृतान्तात् यमाङ्ग्रहयम् । यजन्यं तन्मर्त्यमिति न्यायात् । स्पष्टमन्यत् । शार्दूल०वृत्तम् ॥

अथ सर्वमेवैहिकं वस्तु तद्विनाशकेनन्येनाकान्तमतो भोगेभ्यः स्वृहा न कर्तव्येत्याह—

आकान्तं मरणेन जन्म जरया चात्युज्जच्चलं घौवनं

संतोषो धनलिप्सया शमसुखं प्रौढाङ्ग्रहनाविभ्रमैः ।

लोकैर्मत्सरिभिर्गुणा वनभुवो व्यालैर्नृपा दुर्जनै-

रस्थैर्येण विभूतंयोप्युपहता यस्तं न किं केन वा ॥ ३३ ॥

मरणेन जन्म आकान्तं व्यासम् । तदुक्तं—जातस्य हि ध्रुवो मृत्युरिति । अस्योत्तरत्राप्यनुकर्यः । अत्युज्जच्चलमतिरमणीयम् । विद्युच्चलमिति पाठे विद्युद्चच्चलं च चलम् । धनलिप्सया धनप्राप्तिच्छया । शमसुखं निरुद्धान्तःकरणजन्यं सुखं प्रौढा या अङ्गनाः तासां विभ्रमैः विलासैः आकान्तम् । मत्सरिभिः परगुणासहिष्णुभिः । वनभुवः वनस्थलानि । नृपा दुर्जनैः दुष्मान्त्रिभिः । तदुद्दिविपर्यासकारिभिरित्यर्थः । आकान्ताः । विभूतयः अस्थैर्येण अस्थिरभावेन उपहताः । अतः किं केन वा न ग्रस्तं सर्वमपि ग्रंस्तम् । अतः दुद्दिमता पुष्टेण सर्वमनित्यं

१ आप्राते २ विदुच्चलं ३ विभूतिरप्युपहता, ध्रुतिर्जगत्युपहता,

सदोषं च वसु विद्याय नित्यवस्तुनि परमेष्वरे अन्तःकरणाभिनिवेशः कर्तव्य इत्यर्थः । वृत्तं शार्दूल० ॥

पुनस्तदेव भङ्गयन्तरेण प्रतिपादयति—

आभिव्याधिशतैर्जनस्य विविधैरारोग्यमुन्मूल्यते

लक्ष्मीर्थेत्र पतन्ति तत्र विवृतद्वारा इव व्योपदः ।

जाँतं जातमवश्यमाशु विवशं मृत्युः करोत्यात्मसा-

तत्किं नाम निरङ्गुणेन विधिना यच्चिर्मितं सुस्थिरम् ॥ ३४ ॥

विविधैः बहुप्रकारैः आधिर्मानसी व्यथा व्याधिः शरीररोगः तेषां शतैः जनस्य पुरुषस्यारोगं शरीरस्वास्थ्यमुन्मूल्यते । तथा यत्र लक्ष्मीः ऐश्वर्यं तत्र व्यापदः विविधाः आपदः संकटानि विवृतद्वारा विवृतं द्वारमाभ्य इति ता इव पतन्ति । मृत्युः कालः जातं जातं जातमात्रं विवशमाशु त्वरितमवश्यं नियमेन आत्मसाकरोति साकल्येन स्ववशं नयति । तदधीनवचेन इति सातिप्रत्ययः । तत्किं नाम वसु यच्चिरङ्गुणेन अप्रतिबन्धेन विधिना दैवेन प्रजापतिना वा सुस्थिरं निर्मितम् । न किञ्चिदपीत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितम् ॥

एवं चेत्किं कर्तव्यमित्याकांक्षायां कर्तव्यं निर्दिशति त्रिभिः—

भोगास्तुङ्गतरङ्गभङ्गचपलाः प्राणाः क्षणध्वंसिन-

स्तोकान्येव दिनानि यौवनसुखं प्रीतिः प्रियेष्वस्थिरा ।

तत्संसारमसारमेव निखिलं बुधाँ बुधा बोधकाँ

लोकानुग्रहपेशलेन मनसा यत्नः समाधीयताम् ॥ ३५ ॥

भोगाः तुङ्गतरंगाणां भङ्गचपलाः चबलाः । क्षणध्वांसिनः क्षणिका इति यावत् । स्तोकानि अरुणानि एव दिनानि कतिपयदिनपर्यन्तस्थायि यौवन-सुखम् । प्रियेषु प्रीतिरस्थिरा । निखिलं संसारं असारमेव अनित्यमेव । बुधा हे बुधा बोधका उपदेशका लोकानुग्रहे पेशलं चारु दक्षं वा तेन मनसा यत्नः समाधीयतां क्रियताम् । सर्वमनित्यमिति परिचिन्त्य सर्वेषामपि सुज्ञानां स्वाचरणेन लोकोपकारकरणमेव उचितमिति तात्पर्यम् । तदुक्तं भगवतद्वीतायां—यथदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः । स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदगुर्वर्तते ॥ इति ॥ शार्दूल० वृत्तम् ॥

१ आपदः २ आयुर्यातम् ३ तेन ४ सुस्थितम् ५ भोग, तुल्य, तरलाः ६ सुख-स्फूर्तिः प्रियासु स्थिता; स्फूर्तिः क्रियासु स्थिरा ७ मत्वा ८ यौवने.

उक्तार्थ एतोपार्थं दर्शयति—

भोगा मेघवितानमध्यविलसत्सौदामिनीचञ्चला

आयुर्वायुविघट्टिताभ्रेपटलीलीनाम्बुवद्भूरम् ।

लोला यौवनलालंना तनुभृतामित्याकलय्य द्रुतम्

योगे धैर्यसमाधिसिद्धिसुलभे बुद्धिं विघड्हुं बुधाः ॥ ३६ ॥

भोगाः सुखदुःखादयः । मेघानां वितानं मण्डलं तन्मध्ये विलसन्ती या सौदामिनी विद्युतद्रूतं चञ्चला अस्थिराः । आयुः वायुना विघट्टिता विक्षिप्ता या अभ्रपटली मेघमंडलं तस्यां लीनं यदम्बु जलं तद्रूतं भद्रूरं क्षणिकं विनाशि । ‘भज्ञभासमिदे धुरन्’ इति धुरन् । तनुभृतां देहवतां यौवनस्य लालना पोषणं लोला अस्थिरा । यौवनलालसा इति पाठे यौवनसम्बन्धिनोत्युक्ता भोगाभिलाषाः । कामोभिलापस्तर्पथं सोत्यर्थं लालसा द्वयोः । इत्यमरः । इति पूर्वोक्तमाकलय्य निश्चयेन ज्ञात्वा । हे बुधा धैर्येण यो समाधिः चित्तसमाधानं तस्य सिद्धशा सुलभे योगे असंप्रश्नातसमाधौ बुद्धिं विघड्हुं कुरुत्वम् । वृत्तं पूर्वोक्तम् ।

आयुः कल्पोललोलं कतिपयदिवसस्थायिनी यौवनश्री-
रथाः संकल्पकल्पा घनसमयतडिद्विभ्रमा भोगपूर्णाः ।

कण्ठाश्लेषोपगृह्णं तदपि च न चिरं यत्प्रियाभिः प्रणीतं

ब्रह्मण्यासक्तचित्ता भवत भवभयाम्भोधिपारं तरीतुम् ॥ ३७ ॥

कल्पोलवलोलं चञ्चलं । कतिपयदिवसान् तिष्ठतीति तच्छीला । यौवनश्रीः यौवनसंपत्तिः । अर्थां विषयाः संकल्पेभ्यः ईषद्व्यूनाः संकल्पकल्पाः क्षणावस्थायिनः । ईषदसमाप्तौ कल्पप्लेश्यदेशीयरः इति कल्पप्रत्ययः । घनसमये या तदित् तस्या इव विभ्रमा विलासा येषां ते भोगपूर्णाः भोगसमृहाः । तथा यत्प्रियाभिः प्रणीतं दत्तं कण्ठस्याश्लेषो यस्मिन् कण्ठश्लेषेण वा उपगृह्णमालिङ्गनं तदपि न चिरं स्थायि । अतः भवात् संसारात् यद्भयं तदेव अम्भोधिः । तस्य पारं तरीतुं तरणार्थं ब्रह्मणि विषये आसक्तचित्ता नितरां सक्तचित्ता भवत । सर्वस्यानित्यत्वात् ब्रह्मव्यतिरिक्तं संसारतरणं इष्टतमं साधनमित्यर्थः । एवं त्रिभिः श्लोकैः कल्प्याणपर्यवसायि ब्रह्माण्याननिष्ठोपादित्य । काव्यालिङ्गमलंकारः । स्फग्धरा वृत्तम् ।

अथ विचार्यमाणे संसारः कष्टमय एव न तस्मात्सुखप्राप्तिशाशा इति प्रश्नद्वाराह—

कुच्छेणामेध्यमध्ये नियमिततनुभिः स्थीयते गर्भवासे
कान्ताविश्लेषदुःखव्यतिकरविष्मो यौवने चोपभोगः ।
नौरीणामप्यवज्ञा विलसति नियतं वृद्धभावोप्यसाधुः
संतारे रे मनुष्या वदत यदि सुखं स्वल्पमप्यस्ति किंचित् ॥ ३८ ॥

अमेध्यमध्ये कुसितमूत्रादिमध्ये । वसत्यस्मिन्निति वासः । गर्भवासे गर्भाशये
नियमिततनुभिः मर्यादितदेहैः स्थीयते । यौवने कान्ताया विश्लेषः वियोगः तेन
यत दुःखं तस्य व्यतिक्रेण सम्बन्धेन विषमः कठिनः उपभोगः । यस्मिन्नियतं
निश्चयेन नारीणां स्त्रीकर्तृका अवज्ञा अवमानना विलसति सः । वृद्धभावोऽपि असाधुः ।
अतः रे मनुष्या यदि संसारे किंचित् स्वल्पमपि सुखं अस्ति वदत । न किंचिदपि
सुखमस्तीत्यर्थः । अतः संसारान्निवृत्य नित्यनिरतिशयानन्दप्राप्तिहेतौ ब्रह्मण्येव मनो
निघत्तेति भावः । स्वर्गरा वृत्तम् ॥

विद्यमाने जराभये प्रतिदिनं क्षीयमाणे चायुषि नराः स्वहितं नाचरन्तीति
चित्रमित्याह—

व्याघ्रीव तिष्ठुति जरा परितर्जयन्ती
रोगाश्च शत्रव इव प्रहरन्ति देहम् ।
आयुः परिस्त्रवति भिन्नघटादिवाम्भो
लोकस्तथाप्याहितमाचरतीति चित्रम् ॥ ३९ ॥

जरा परितर्जयन्ती भीषयमाणा सती व्याघ्रीव अग्रे तिष्ठति । रोगाश्च शत्रादयः
शत्रः प्रतिपक्षियोद्धार इव देहं प्रहरन्ति अनेकप्रकौरः प्रहारान् कुर्वन्ति । भिन्नघटाद्
सच्छिद्रघटादयथा अम्भः जलं तथा आयुः परिस्त्रवति प्रतिक्षणं क्षरति । एवमपि लोकः
प्राकृतो जनः अहितमकल्प्याणमाचरतीति चित्रमार्थयम् । आगाम्यनर्थालोचनेनापि
न स्वहितेऽभिनिवेशं कुरुत इत्याश्र्वर्यमित्यर्थः । उपमालंकारः । वसन्ततिलका ॥

१ मध्ये, २ विषमे यौवने विप्रयोगः, ३ वामाक्षीणामवज्ञाविइस्तिव सति४०.

अथास्मद्गुचो यदि प्रमाणं तहिं आत्मन्येव चेतः समाधेयमित्युपदिशति—

भोगा भद्रुरवृत्तयो बहुविधास्तैरेव चायं भव-

स्तत्कस्येह कृते परिभ्रमतं रे लोकाः कृतं चेष्टितैः ।

आशापाशाशतोपशान्तिविशदं चेतः समाधीयतां

कामोच्छित्तिवशो स्वधामनि यदि श्रद्धेयमस्मद्वचः ॥ ४० ॥

बहुविधा बहुप्रकारा भोगा भद्रुरा भद्रशीला वृत्तिर्येषां ते भद्रुरवृत्तयः क्षण-
स्थायिनः । तैरेव भोगैः अयं भवः संसारः । कारणगुणाः कार्येऽनुवर्तन्त इति
न्यायेन संसारोऽपि विनाशीत्यर्थः । तस्माद्वे लोका इह लोके कस्य कृते क-
स्यायै यूयं परिभ्रमत भ्रमणं कुरुत । कृतं चेष्टितैः अलं व्यापारैः । ते न कर्तव्या
इत्यर्थः । कृतमिति निवारणातिनिषेधयोः इति गणव्याख्याने । आशायाः
पाशाः तेषां शतानि तेषामुपशान्त्या विशदं निर्मलं चेतः अन्तःकरणम् । यदि
अस्मद्वचः वचने श्रद्धेयं श्रद्धायोग्यं तहिं । कामानामुच्छित्या उच्छेदेन वशं
स्वाधीनं तस्मिन् । स्वधामनि स्वाधिष्ठाने समाधीयतां स्थिरीकियताम् । बाह्य-
विषयेभ्यो निवर्त्यान्तरात्माभिमुखं कृत्वेतिशेषः । अत्र हितोपदेशा गुरुः श्रद्धेयव-
चन एवेति सूचितम् । तेन च तस्मिन् श्रद्धया भक्त्या च तदुपदेशानुसारेणानन्या-
सङ्गं मनो ब्रह्मणि नियुज्य श्रेयः सम्पादनायमिति तात्पर्यम् । शर्वदूल विं० ॥

सर्वथा भोग एव इष्यते चेत्कुद्भोगान्विहाय निरतिशयेऽनिर्वाच्ये बह्यानन्द-
भोगे रतिं कुरु इत्युपदिशति—

ब्रह्मेन्द्रादिमरुद्गणांस्तुणकणान्यत्र स्थितो मन्यते

यत्स्वादाद्विरसा भवन्ति विभवाख्यैलोक्यराज्यादयः

भोगः कोपि स एक एव परमो नित्योऽवितो जृम्भते

भो साधो क्षणभद्रुरे तदितरे भोगे रतिं मा कृथा ॥ ४१ ॥

१ कस्यैव. २ भ्रमय. ३ कामोत्पलिवशं-शात्. ४ अयं शोकोन्यथा पठ्यते कैञ्चियथा-
त्रैलौक्याधिपतित्वमेव विरसं यस्मन्महाशासने तस्माद्वाशनवस्त्रमानघटने भोगे-
रति मा कृथा: । भोगः(बोधः)कोपि...यत्स्वादाद्वि...विषया...इति द्वितीयतृती-
यपादौ व्यत्यासेन । पादद्वयस्य टीका-यस्मिन् महाशासने शास्यत इति शासनम् ।
उपनिषत्पतिपायब्रह्मणाने ब्रह्मणि वा अधिगते साति त्रैलौक्यस्य अधिपतित्वं विरसमेव
नीरसमेव । तत प्राप्य अशनं च मानश तैः घटना यस्य तेषां वा घटना युक्तिर्यस्मिन्
नास्मिन्भोगे रतिं प्रीतिं मा कृथा: ।

यत्र यस्मिन्भोगे स्थितः । पुरुष इति शेषः । ब्रह्मेन्द्रावादी येषां ते मख्णा-
देवसंघास्तानपि । का कथेतरेषाम् । तुणलवानिव तुच्छान्मन्यते । मन्यकर्म-
प्यनादे विभाषाऽप्राणिषु । (३-३-१७) इति विकल्पाद् द्वितीया ।
यस्यास्वादादुच्यनुभवात् । त्रयो लोकाङ्गैलोक्यम् । ब्राह्मणादित्वात्पृथ् । तत्र
यद्राज्यं तदादि येषां ते विभवा विरसा रुचिर्हीना भवन्ति । एतस्यैवानन्द-
स्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्तीति श्रुतेः । स तादृशः कोप्यनिर्वाच्यः परमः
सर्वोत्कृष्टः एक एव भोगो नित्योदितः सर्वदा प्रकाशरूपः । आभिनवरस इत्यर्थः ।
जृम्भते उन्मिषति । हे साधो सत्पुरुष । उपदेशादेहिति यावत् । तस्मादितरे
क्षणभङ्गे विषयादिभोगे रात्रि रागमासक्षिमित्यर्थः । मा कृथा मा कार्षीः ।
चुडि न माइयोगे इत्यडागमनिषेधः । शृतं पूर्वोक्तम् ॥

अथ कालमहिमावर्णनम् ।

अथ सर्वस्य कालवशत्वात्तन्महिमानं वर्णयति । तत्रादौ कालः कल्यता-
महम् इति भगवद्वचनात्कालः परमेश्वर एवेति मनसि कृत्वा तस्य सर्वनियामकर्त्त्वं
च दर्शयन् तं नमस्करोति—

साँ रम्या नगरी महान्स चृपतिः सामन्तचक्रं च तत्-
पार्वते तस्य च साँ विद्वधपरिषत्ताश्चन्द्रविम्बाननाः ।

उत्सिक्तः स च राजपुत्रनिवहस्ते बन्दिनस्ताः कथाः

सर्वं यस्य वशादगात्समृतिपर्यं कालाय तस्मै नमः ॥ ४२ ॥

सा प्रसिद्धा पूर्वानुभूता वा । अत्र सर्वत्र तच्छब्दः प्रसिद्धार्थः पूर्वानुभूतवि-
षयो वा । अतीते न यच्छब्दापेक्षा । तदुक्तं काव्यप्रकाशे-प्रसिद्धानुभूतार्थं गोचर-
स्तच्छब्दो न यच्छब्दमपेक्षते । इति । महान् साम्राज्यभारोद्वहनसमर्थः । तद्वश-
वर्ति तद् । सम्यगन्तः समन्तः तस्मिन्समन्ते भवः सामन्तः । माण्डलिक इति
यावत् । तत्र भवः इति अण् । तेषां चक्रं समूहः । विद्वधानां विदुषां
कर्तव्यार्थचतुराणां वा । परिषत् सभा । चन्द्रविम्बवदाननं यासां ताः ।
उत्सिक्तो गर्विष्ठः । उद्वृत्त इति पाठे उन्मार्गामीत्यर्थः । स राजपुत्राणां
निवहः समूहः । बन्दिनः स्तुतिपाठकाः । तस्य नृपतेः । का कथेतरेषाम् ॥

१ रम्या सा; धातः कष्टमहो २ सापि राजपरिषत्; सा विद्वधवनिता ३ ड्रिक्तः;
बन्दिनः; उद्वृत्तः ४ पदम्.

इदं सर्वमपि यस्य कालस्य पलघटिकाप्रहरदिवसपक्षमासत्त्वयनसंवत्सरादिलक्षणस्य मृत्योर्वा वशाद् वशवर्तित्वात् स्मृतिपर्यं स्मरणपदवीम् । अङ्गपू-इत्यादिना समासान्तोऽनु प्रत्ययः । अगात् । अनुभवयोग्यताविरहाद्बुद्धेऽद्वितीयावस्थापन्नं संवृत्तमित्यर्थः । तस्मै नमः । शार्दूलविंशत्तम् ।

आदावक्षकीडासाम्बेन कालचेष्टिं वर्णयति—

येषानेके क्वचिदपि गृहे तत्र तिष्ठत्यथैको

यत्राप्येकस्तदनु बहवस्तत्र नैकोपि चान्ते ।

इत्थं चेमौ रजनिदिवसौ दोलयन्द्वाविवाक्षौ

कालः काल्या भुवनफलके कीडति प्राणिशारैः ॥ ४३ ॥

गृहे सशनि फलककोष्ठे च । अनेके प्राणिनः शारात् । इत्थं उक्तप्रकारेण इमौ रजनिदिवसौ रात्रिदिवसौ द्वौ अक्षौ पाशकाविव दोलयन् प्रक्षिपन् कालः काल्या स्वशक्त्या सह । भुवनमेव फलकं तस्मिन् । प्राणिन एव शाराः काष्ठनिर्भित्यू-
तोपकरणानि । सोंगव्या इति प्राकृते प्रसिद्धिः । तैः कीडति । एकदेशवर्त्तिरूप-
कमुपमयाङ्गेन संसृष्टमलंकारः । उपमायामेव केवलायां भुवनं फलकमिव प्राणि-
नः शारा इव इत्युपमितसमासौ । मन्दाकान्ता ।

एवं कालकृतां हानिं दृष्ट्यपि मोहमपन्ना लोकाः स्वकर्तव्यं न जानन्तीत्याह—

आदित्यस्य गतागतैरहरहः संक्षीयते जीवितं

व्यापारैर्बहुकार्यभारगुरुभिः कालोऽन विज्ञायते ।

द्विष्ठा जन्मजराविर्पत्तिमरणं त्रासश्च नोत्पद्यते ।

पीत्वा मोहमर्यां प्रमादमदिरामुन्मत्तभूतं जगत् ॥ ४४ ॥

गतागतैरस्तोदयरूपैः । अहरहः प्रत्यहं । जीवितमायुः । संक्षीयते क्षीर्ण-
क्षीर्णं भवति । बहवः कार्यभाराः । कार्यातिशया इति यावत् । तैर्गुरुभिर्ब्य-
पैः कियत्परिमाणः काले गत इति न विशेषेण ज्ञायते । जन्म च जरा च
विपत्तिव मरणं च दृष्टा त्रासो जन्मादिं भयं नोत्पद्यते । हेषापूर्णोऽयं जन्मा-
दिक्लापः । तत्र सुखलवाभावेऽपि सुखप्राचुर्यं प्रतीयते मूढैः । अत एव ते तद्दे-
त्यविद्याकामकर्ममु विरतिं न कुर्वन्तीति भावः । एवं जगत् मोहमर्यां मोहप्रचु-

१ अनेकः २ चान्ते न चेकः ३ नेयैः ४ लोल० ५ कल्पः ६ सह बहुकलः ७
कालोपि ८ वियोगः

रा । प्राचुर्यार्थं मयद् दित्वात् दिष् । प्रमाद एव मदिरा तां पीत्वा प्राश्य उन्मत्त-
भूतं कर्तव्याकर्तव्यविचारशृण्यं जातमिति भावः । एतदादिष्ठोकपश्चकस्य
शार्दूल० वृत्तम् ।

उरुमेवार्थं प्रकारान्तरेण वर्णयति—

रात्रिः सैव पुनः स एव दिवसो मत्वाबुधा जन्तवो
धावन्त्युद्यमिनस्तथैव निभृतप्रारब्धतत्तत्क्रियाः ।
व्यापारैः पुनरुक्तभुक्तविषयैरेवंविधेनामुना

संसारेण कदर्थिताः कथंमहो मोहान्न लज्जामहे ॥ ४५ ॥

अबुधा इति च्छेदः । अबुधा मूर्खा जन्तवः प्राणिनः । रात्रिदिवसौ तावे-
वेति मत्वा । न तु आयुर्हरत्वेन दृष्ट्यर्थः । उद्यमिनः उद्योगवन्तः । तथैव पूर्व-
वदेव निभृतं निगृहं यथा स्यात्तथा प्रारब्धाः तास्ताः किया इष्टार्थसाधककर्माणि
यैः तथाभूताः । पुनरुक्तं यथा स्यात्तथा भुक्ता विषया येषु तैः व्यापारैवेष्टाभिः ।
अमुना एवंविधेन निर्वेदहेतुना संसारेण कदर्थिता दुःखिताः । कुत्सितार्थः कदर्थः ।
कोः कत्तपुरुषेऽचि । इति कु शदूस्य कदादेशः । कदर्थवन्तः कृताः । कद-
र्थशद्वात्तत्करोति इति ष्यन्तात्कर्माणि चक्षः । णाविष्टवद्वावे विन्मतोर्जुक् । कथं
न लज्जामहे लज्जास्थानेऽपि न लज्जामहे इति आश्वर्यम् ॥

धर्मार्थकाममोक्षाणां पुरुषार्थानां साधनेषु परमेश्वराराधनधर्मानुष्टानविद्योपार्ज-
नार्थावास्त्वङ्गनालिङ्गनादिष्ठेकमपि नास्माकं सिद्धमिति शोचतां मनोवृत्तीर्वण्यति
त्रिभिः—

न ध्यातं पदमीश्वरस्य विधिवत्संसारविच्छिन्नतये
स्वर्गद्वारकपौटपाटनपदुर्धर्मोपि नोपार्जितः ।

रामापीनपयोधरोरुगलं स्वप्नोपि नालिङ्गितं

मातुः केवलमेव यौवनवनच्छेदे कुठारा वयम् ॥ ४६ ॥

विधिवत् विष्यहम् । शास्त्रोक्तरीत्येत्यर्थः । तदर्हम् इति वतिप्रत्ययः । संसार-
विच्छिन्नतये^१पुनर्भवायेश्वरस्य जगन्नियामकस्य पदं न ध्यातमेकाग्रमनसा चिन्तितम् ।
अनेन मुमुक्षाभावः सूचितः । ईश्वरस्य शंकरस्य वा । कवेः शंकरे हठानुरागत्वात् ।

^१ १ मुधा. २ मुक्त. ३ भूत. ४ इत्थंवि०. ५ वयम्. ६ जानीमहे. ६ कवाट. ७ नारी.

तदुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे—स्वराङ्गाख्यस्य देवस्य हृदयाभ्योजमध्यमे । उमासहायो
भगवान्नीलकंठखिलोचनः ॥ यो नृत्यत्यसौ नित्यं परमानन्दचिद्दनः । तं दृष्टा
मनुजः सर्वां विमुक्तो भवतीति हि ॥ इति । अथ ज्योतिष्ठोमेन स्वर्गकामो यजेत
इत्यादि श्रुतेः धर्मस्य ज्योतिष्ठोमादेः साक्षात्परम्परया च स्वर्गापवर्गसाधनत्व-
मुक्तं मीमांसायां तत्र द्वितीयं पक्षमाश्रित्याह—स्वर्गस्य द्वारं तस्य कपाटस्य
पाठ्ने उद्घाटने पटुः कुशलः समर्थो वा धर्मः । धर्मानुश्रानन्दन्यं पुण्यमिति यावत् ।
नोपार्जितः । एतेन स्वस्य आमुषिकसुखानर्हत्वं दर्शितम् । रामाया वरखियाः
पीनौ यौ पयोधरौ तयोरूपांश्च युगुलं युगम् स्वप्रेऽपि नालिङ्गितम् । एतेन
कामपुरुषायोऽपि न संपादित इति सूचितम् । ततश्चहिकसुखाभावोपि निदर्शितः ।
किंतु केवलं मातुर्जन्मदात्र्याः यैवनवनच्छेदनविषये वर्यं कुठाराः छेदनहेतवः
संवृत्ताः । निर्थक्मेवास्पाकं जन्मेति भावः ॥

नाभ्यस्ता भुवि वादिवृन्ददमनी विद्या विनीतोचिता

खड्डाग्रैः करिकुम्भपीठदलनैर्नाकं न नीतं यशः ।

कान्ताकोमलपलुवाधररसं पीतो न चन्द्रोदये

तारुण्यं गतमेव निष्फलमहो शून्यालये दीपवत् ॥ ४७ ॥

भुवि इहलोके । वादिना बृन्द समूहं । प्रतिवादिपाण्डित्यर्गमित्यर्थः । दम-
यतीति तथा । कृत्यल्युटो वहुलमिति कर्मकर्तृति ल्युद् । टिलात् छौष् । विनी-
तानां सुशिक्षितानां उचिता योग्या विद्या नाम नरस्येत्यादिदर्शितगुणवती-
त्वर्थः । खड्डानामग्रैः । करिणामरिजाज्ञां यानि कुम्भपीठानि तेषां दलैः विदा-
रणैः । दलविदलने इति धातोः पूर्ववत् ल्युद् । नाकं स्वर्गम् । यशः कीर्तिः ।
कीर्तिं स्वर्गफलमाहुराससारं विपाश्वितः । इहकिंजन्म कीर्ति विना । इत्यादि
वचनैः दर्शितमाहात्म्यमित्यर्थः । कान्तायाः कोमलपलुववद्याः अधरः तस्य रसः ।
अधरामृतमित्यर्थः । शून्यालये शून्यगृहे । अहो इति खेदे । गृहस्थावस्थायोग्यं
न किञ्चिदपि मया कृतं धिक् मामिति तात्पर्यम् । तद्वितगा उपमा ॥

उक्तमेव पुनः स्पष्ट्यति—

विद्या नाधिगता कलङ्कराहिता विच्चं च नोपार्जितं

शुश्रूषापि समाहितेन मनसा पित्रोर्न संपादिता ।

आलोलायतलोचना युवेतयः स्वप्नेषि नालिङ्गिताः

कालोयं परपिण्डलोलुपतया काकैरिव प्रेरितः ॥ ४८ ॥

कलद्वृहिता निर्मला । वेदादिप्रतिपाद्यार्थोपपन्नेत्यर्थः । वित्तं भूयिष्ठार्थ-साधनमपि । नोपार्जितं न संपादितम् । शुशूषा सेवा । समाहितेन मनसा शान्तान्तःकरणेन । मातापितृसमं दैवं सर्वेषां न हि विद्यते । तस्मात्समर्चयेऽग्नित्यपितरौ देवरूपिणौ ॥ इत्यादिवचनात्सेव्ययोरपि । आलोले चब्बले आयते दीर्घे च लोचने नयते यासां ताः । परपिण्डे परदत्ताने या लोलुपता आसक्तिः तया । प्रेरितः नीत इति यावत् । अत्र श्लोकत्रयेऽभिमतस्तृतीयपुरुषार्थः धर्माविरुद्ध एव झेयः । अन्यस्य वैराग्यविषये वक्तुमनर्हत्वात् । उक्तं च गीतायां-धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोस्मि भरतर्थम् ॥ इति ॥

अथ कालकृतां दुरवस्थामाह—

वयं येभ्यो जाताश्चिरं परिगता एव खलु ते

समं ये संवृद्धाः स्मृतिविषयतां तेऽपि गमिताः ।

इदानीमेते समः प्रतिविवसमासञ्जपतना

गतास्तुल्यावस्थां सिकतिलनदीतिरितरुभिः ॥ ४९ ॥

येभ्यः पितृपितामहादिभ्यः । ते परिगता मृताः खलु । खलुशब्दो निश्चये वाक्यालंकारे वा । स्मृतिविषयतां स्मृतिगोचरतां गमिताः प्रापिताः । कालेनेति शेषः । गमेर्ष्यन्तात्कर्मणि चक्षः । इदानीं वार्धक्यावस्थायाम् । आसन्नमुपस्थितं पतनं येषां ते । सिकताः सन्त्यस्मिन्देशे इति सिकतिलः । ‘देशे लुबिलचौ च’ इति इलच्च प्रत्ययः । एवंविवेच्य यन्नद्यास्तीरं तत्र तरवस्तौः कूलस्थवृक्षैः सह तुल्यावस्थां समदशां गताः । यथा तरङ्गैः सिकतापनये तेषां पात आकस्मिकस्तथास्माक-मपीति भावः । शिखरिणी ॥

अथ नराणामायुषः कष्टमयत्वं शोचति—

आयुर्वर्षशतं नृणां परिमितं रात्रौ तदर्थं गतं

तस्यार्धस्य परस्य चार्धमपरं बालत्ववृद्धत्वयोः ।

शेषं व्याधिवियोगं दुःखसहितं सेवादिभिर्नीयते

जीवे वारितरङ्गचर्वलते सौख्यं कुतः प्राणिनाम् ॥ ५० ॥

१ प्रियतमाः २ प्रेयंते ३ चिरमपगताः; चिरपरिचिताः ४ संवृत्ताः ५ स्मरणपदवीम्
६ विदेशः ७ दुदृसम्

तस्यार्थस्य पञ्चविंशतिसंख्याकस्यार्थे सार्धद्वादशसंख्याकं वात्ये परस्यार्थस्य चापरमर्थे सार्धद्वादशवर्षाणि दृढत्वे इत्यर्थः । शेषं अवशिष्टं पञ्चविंशतिवर्षसंख्याकमायुः व्याधिश्च वियोगश्च तयोः दुःखेन सहितं सेवादिभिर्भीनीयते । तस्मात् प्राणिनां वारितरङ्गवत् चक्षुलते अतिचक्षले जीवे आयुषिसौख्यं कुतः । नास्ति सुखगन्धोऽपीत्यर्थः । शार्दूल वि० ॥

अथ वात्याद्यवस्थाक्रमेण नरो मृत्युवर्णं गच्छतीत्याद्—

क्षणं वालो भूत्वा क्षणमपि युवा कामरसिकः

क्षणं वित्तैर्हीनः क्षणमपि च संपूर्णविभवः ।

जराजीर्णेरङ्गैर्नट इव वलीमणिडततनु-

नरः संसारान्ते विशति यमधानीजवानिकाम् ॥ ५१ ॥

क्षणमिति परिच्छिन्नकालबाचकः । कंचित्कालमित्यर्थः । काम्यन्तेऽभिलभ्यन्ते इति कामा विषयास्तेषु रसिकः अभिज्ञः । संपूर्णः विभवो धनं यस्य सः । जरया जीर्णानि अङ्गानि तैः । नट इव नटवत् । वलीभिः श्लथर्चर्मभङ्गीभिर्मणिडिता भृषिता ततुः देहः यस्य स नरः संसारान्ते मरणानन्तरं यमस्य मृत्योः धानी नगरी सैव जवनिका तिरस्करिणी । ‘पडदा’ इति भाषायां । तां विशति । मनुष्यस्य कुशलनटवदिह संसारे आचरणं भवतीत्यर्थः । शिखरिणी ॥

अथ यतिनृपातिसंवादः ।

इदानीमैहिकैभवस्य तुच्छत्वं वैराग्यस्य च महत्वं दर्शयितुं यतिनृपसंवादं प्रस्तौति ।

त्वं राजा वयमप्युपासितगुरुप्रज्ञाभिमानोन्नताः

ख्यातस्त्वं विभवैर्यशांसि कवयो दिक्षु प्रतन्वन्ति नः ।

इत्थं मानवे नातिदूरमुभयोरप्यावयोरन्तरं

यद्यस्मासु पराढ्यखोसि वयमप्येकान्ततो निस्पृहाः ॥ ५२ ॥

रजयतीतिराजा । उपासितः सेवितो यो गुरुस्तस्माहव्या या प्रज्ञा कार्यकार्यविवेकविषया बुद्धिस्तस्या अभिमानेनोन्नता लब्धोत्कर्षा वयम् । त्वं विभवैः ऐश्वर्यैः ख्यातः । नोऽस्माकं यशांसि एते आचार्यकृपया लब्धपरमार्थज्ञानमहामान-

१ मानधनाति०.

सम्पत्योन्नता इत्येवंरूपाणि कवयः काव्यकारा दिक्षु दशसु प्रतन्वन्ति प्रकर्षेण
विस्तारं प्रापयन्ति । एवंप्रकारेण हे मानद शत्रूणां मानं द्यति खण्डयतीति
तत्संबुद्धिः । आवयोरुभयोरप्यन्तरं भेदः नातिदूरं अतिशयेन न विद्यते । यदि
त्वमस्मासु पराङ्मुख आदरवर्जितस्तद्विं वयमपि । त्वयीतिशेषः । एकान्ततः
निसृहाः । अत्यन्तनिस्पृहत्वान्नादरापेक्षा अस्माकम् । शार्दूल० ॥

उक्तमेवार्थं विशदीकरोति—

अर्थानामीशिष्वे त्वं वयमपि च गिरामीश्मेहे यावदेवं

शूरस्त्वं वाँदिदर्पज्वरशमनविधावक्षयं पाटवं नः ।

सेवन्ते त्वां धनांड्या मतिमलहतये मामपि श्रोतुकामा

मध्यप्यास्था न तत्तत्त्वयि मम सुतरामेव राजन्नातोस्मि ॥ ५३ ॥

हे राजन् त्वं द्रव्यस्येश्वरोसि वयमपि च गिरामीश्वराः स्मः । यावदर्थं यावा-
नर्थस्तावत् । वादिनां दर्पः गर्वं एव ज्वरस्तस्य शमनविधौ नः अस्माकं अक्ष-
यमस्त्रिंष्टिं पाटवं पढुता । धनांड्या धनिनः । धनान्धा इति पाठे धनेन धनार्थं
वा अन्धा धनान्धाः । धनप्राप्त्या धनप्राप्त्यर्थं वा कार्याकार्यविचारनिरपेक्षा इत्यर्थः ।
मतेः मलः मतिमलो बुद्धिमान्यमित्यर्थः । तस्य हतये क्षयार्थम् । श्रोतुकामाः
श्रवणेच्छावन्तः । तुंकाममनसोरपि इति तुमुनो मकारलोपः । मध्यास्था न चेत्सा
त्वय्यपि मम सुतरां नास्त्येव गतोऽस्मि इदानीम् । यतः निःस्पृहत्वात्तृणीकृत-
सर्वसारः । स्वगंधरा ॥

तृष्णोपरमात्मुसंतुष्टान्तःकरणा वयमेव सर्वत्र सुखसंचारा इत्याह—

वयमिह परितुष्टा वल्कलैस्त्वं दुकूलैः

सम ईह परितोषो निर्विशेषो विशेषः ।

स तु भैवतु दिरिद्रो यस्य तृष्णा विशाला

मनसि च परितुष्टे कोर्थवान्को दृरिद्रः ॥ ५४ ॥

इह अस्मिन् लोके । दुकूलैः क्षीमैः । उभयोर्मध्ये निर्विशेषः निर्गतो विशेषो
भेदो यस्मात् स तथा विशेषः उत्कर्षः । उभावपि समं संतुष्टाविति यावत् । वि-

१ विन्महे. २ दित्यम्. ३ वाग्मि. ४ व्युप. ५ मदान्धा; धनान्धा. ६ नातिविम-
लधिः. ७ न चेत्सा त्वयि; न ते चेत्सायि मम नितरामेव राजनास्था. ८ च लक्ष्म्या-
९ इव; परितोषो जायते को. १० भवति.

शाला विपुला । मनसि परितुष्टे सति न कोपि दरिद्रः न कोऽपि धनवान् ।
मनःसंतोषभावाभावाभ्यामर्थवत्त्वदरित्वादिव्यपदेशा भवन्तीत्यर्थः । मालिनी ॥
अतएव प्राणयात्रार्थं विद्यमानान्यसाधना न दुर्जनानामविनयं सहामहे इत्याह—

फलमलमशनाय स्वादु पानाय तोयं
शेयनमवनिष्टुष्टं वल्कले वाससी च ।
नवधनमधुपानभ्रान्तसर्वेन्द्रियाणा—
मविनयमनुमन्तुं नोत्सहे दुर्जनानाम् ॥ ५५ ॥

फलमशनाय शरीरधारणप्रयोजनमोजनार्थमलं पर्याप्तम् । पानाय तृष्णाशा-
न्त्यर्थं स्वादु निर्झरनिस्यान्दि तोयं जलम् । अलमिति उत्तरत्राप्यनुकर्षणीयम् ।
अवनिष्टुष्टं भूतलं शयनं वल्कले च वाससी व्यावहारिकलज्ञास्थानाच्छादने ।
नवं च तद्दनं च तदेव मधु मध्यं तस्य प्राशनेन भ्रान्तानि सर्वेन्द्रियाणि येषां
तेषां दुर्जनानामविनयमौद्धत्यमनुमन्तुं नोत्सहे मालिनी ॥

उक्तमेवार्थं प्रकारान्तरेणाह—

अङ्गीमहि वयं भिक्षामाशावासो वसीमहि
शारीमहि महीषुष्टे कुर्वीमहि किमश्वरैः ॥ ५६ ॥

वयं भिक्षां अशीमहि अद्यः । आशा दिश एव वासः अम्बरम् । महाः पृष्ठे
भूतले । ईश्वरैः धनाद्यैः । नास्त्यस्माकं तैः किंचिदपि प्रयोजनम् ॥
अथ किं राजदर्शनेन । न तदमिततः कोपि गुणोस्माकमित्याह—

न नटा न विटा न गायका नं परद्रोहनिवद्धुद्धयः ।

चृपेंसद्गानि नाम के वयं कुचभारानमिता न योषितः ॥ ५७ ॥

नृपस्य सद्य तस्मिन् वयं के नाम । न केपीत्यर्थः । येनास्माकं तत्र
प्रवेशो भवेत् । वयं न नटाः वेषधारिणो नाथ्यकर्मकुशलाः । न विद्य एकविद्या
नायकानुचरमेदाः । तदुक्तं—किंचिदूनः पीठर्मद् एकविद्यो विटः सृतः ।
संधानकुशलश्वेतो हास्यप्रायो विदूषकः ॥ इति । गायन्तीति गायकाः संगतिकुशलाः ।
गायना इति पाठे षुट् च इति साधुः । परेषां द्रोहः परद्रोहः तस्मिन्निषद्वा

१ क्षितिरपि शयनार्थं वाससे वल्कलं च । २ अद्वीमहि । ३ गायना । ४ न च
सत्येतरपक्षपातिनः; सभ्येतरवादचुच्चवः । ५ संसादि; नृपमी—नृपवी—क्षितुमत्र ।

दुदियैस्ते । यतस्त एव राज्ञां प्रियाः । सभ्येतरेति पाठे सभायां साधवः सभ्याः । तत्र साधुरिति यत्प्रत्ययः । तेभ्य इतरे साधारणजनमनोरजनमात्रकुशला इत्यर्थः । न तु शास्त्रार्थवादिनः । तेषां वादैर्बित्ताकुच्चवः । तेन वित्तकुच्चनुपचणपौ । इति तुच्चुप् प्रत्ययः । कुच्चभारेण नमिता योषितोऽपि न । नटत्वादिविशेषगुणविशिष्टत्वाभावाद-स्मादशानां राजद्वाराप्रवेशोपि दुर्लभः । वैतालीयाख्यं वृत्तम् ॥

**विपुलहृदयैर्धन्यैः कैश्चिज्जगज्जनितं पुरा
विधृतमपरैर्दत्तं चान्यैर्विजित्य तृणं यथा ।**

**इह हि भुवनान्यन्ये धीरांश्चतुर्दश भुञ्जते
कतिपयपुरस्वाम्ये पुंसां क एष मदज्ज्वरः ॥ ५८ ॥**

विपुलं उदारं हृदयं अन्तःकरणं येषां तैः उदारबुद्धिभिः कैश्चित् धन्यपुरुषैः प्रजापतिभिः पुरा सृष्टयुत्पत्तिकाले जगज्जनितमुत्पादितम् । अपैर्विष्वादिपालयितुभिः विधृतं पालितम् । अन्यैः परगुरामादिभिर्विजित्य तृणं यथा तृणमिव द्विजादिभ्यो दत्तम् । अन्ये बलिसदशा धीराः । इह हि इदानीमपि चतुर्दश भुवनानि भूरादीनि । तथापि कतिपयानां परिच्छब्दसंख्याकानां पुराणां स्वाम्ये स्वामित्वे क एष मदज्ज्वरः दर्पः । तेषामयं महान् दर्पोऽप्रयोजक इत्यर्थः । तैरुद्दत्तैर्न भवितव्य मित्यर्थः । हरिणी वृत्तम् ।

**अभुक्तायां यस्यां क्षणमपि न यौतं नृपशतै-
र्भुवस्तस्या लाभे क इव बहुमानः क्षितिभुजाम् ।**

तदंशस्याप्यंशो तदवयवलेशोपि पॅतयोः

विषादे कर्तव्ये विदधति जडाः प्रत्युत मुदम् ॥ ५९ ॥

नृपाणां शतैः यस्यां क्षणं क्षणपरिमाणं कालमपि अभुक्तायां सत्यां न यात् किंतु असंख्या नृपतयः यां भुक्तवै गताः । तस्या लाभे राज्ञां क इव को नाम बहुमानः स्यान्नकोपीत्यर्थः । सर्वसाधारण्यात् । किंतु तस्याः अंशस्यापि अंशो तथा तस्यांशस्याप्यवयवलेशो वयं पतयः इति विषादे कर्तव्ये । अन्योपभुक्तस्य तत्रापि तुच्छस्य तस्य गर्हत्वात् । जडा अविवेकिनः प्रत्युत विपर्ययेण मुदं विदधति । अहो एषां विचारमूढता । शिखरिणी ॥

१ मतिभिः वैरीशैः २ वीराः ३ जातम् ४ क्षितिभूताम् ५ लेशाधिपतयः

आस्तां तावल्कुदनपाभिमानः । तदाच्चापरास्तवतीव गर्हा इत्याह—

मृत्पिण्डो जलरेखया वलेयितः सर्वोप्यर्थं नन्वणुः

स्वांशीकृत्य स एव संयुगशतै राज्ञां गणैभुज्यते ।

नो दद्युद्देतेथवा किमपि ते क्षुद्रा दरिद्रा भृशं

धिगिधक्तान्पुरुषाधमान्धणकणान्वाऽङ्गन्ति तेभ्योपि ये ॥६०॥

सर्वोप्यर्थं मृत्पिण्डो पृथ्याख्यः जलरेखया समुद्रेण वलेयितः ननु अर्णुलेखुः परिच्छिन्नः । यथापि स एव राज्ञां गणैः समैः संयुगशतैः हिंडप्रचुरयुद्धशतैः स्वांशीकृत्य स्वत्वापादनेन भुज्यते । ते पृथ्येकेदेशप्राप्त्यर्थमनेकप्राणिद्वातका राजानः किमपि नो दद्युः पूर्वमधुना वा न किंचिद्देते । यद्वा नो दद्युः किंचिदत्यत्यं ददते वा । अत एव क्षुद्रा नीचा दरिद्रात्थ सन्ति । तथापि तेभ्योपि ये धनकणान् । बहुदातृत्वाभावात् । वाऽङ्गन्ति तान्पुरुषाधमान् विक् विक् । तुच्छताद्योतिका वीप्सा । धिगिभर्त्सननिन्दयोरित्यमरः । उभसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु विषु । द्वितीया—इत्यादिना द्वितीया । शार्दूल० ॥

किंवहुना । तस्यैव जन्म सफलमन्ये वृथाभिमानहता इति निगमयति—

सँ जातः कोप्यासीन्मदनरिपुणा मूर्ध्नि धबलं

कपालं यस्योचैर्विनिहितमलंकारविधये ।

नृभिः प्राणत्राणप्रवृणमतिभिः कौशिदधुना

नमद्विः कः पुंसामयमतुलदर्पज्वरभरः ॥ ६१ ॥

कोप्यनिर्वचनयिमहिमा । मदनरिपुणा शंकरेण । यस्य कपालं शिरोस्थि । अलंकारविधये अलंकारविधानार्थं शिरसि निहितम् । तस्य सफलं जन्म इति भावः । प्राणत्राणे जीवितरक्षणे प्रवणा नम्रा पटुर्वा बुद्धिर्वेषां तैः नमद्विः कैश्चित्पुरुषैः हेतुना कोऽयं पुंसा गर्वः । अत्यन्तमयोग्य इत्यर्थः । मरणानन्तरभयि यस्य कपालं भगवता शिवेन शिरसि निहितं स एव धन्योन्ये निष्कलजन्मानो भुद्रा एवेति भावः । शिखरिणी वृत्तम् ॥

१ परिवृत्तः २ अङ्गीकृत्य, भागीकृत्य; तमेव संगरशतै राज्ञां गणा भुजते ३ तद-
शुद्देतेथवा न किमपि- किमपरं-क्षुद्रा ४ सुजातः ५ प्रबल.

अथ मनःसम्बोधनपद्धतिः ।

इदानीमन्येषां प्रसादनान्मनःप्रसादस्योत्कर्ते प्रतिपाद्यन्मनःसंबोधनपूर्वे तक्षियम-
नप्रकारमाह—

परेषां चेतांसि प्रतिदिवसमाराध्य बहु हा

प्रसादं किं नेतुं विशसि हृदयक्षेशकलिलेम् ।

प्रसन्ने त्वद्यन्तःस्वयमुदितचिन्तामणिगुणे

विमुक्तः संकल्पः किमभिलषितं पुष्ट्यति न ते ॥ ६२ ॥

हे हृदय । परेषां धनिनाम् । प्रत्यहं बहु अधिकप्रमाणेन आराध्य संसेव्य ।
हेति खेदे । प्रसादं नेतुं प्रसन्नानि कर्तुं क्षेशकलिलं क्षेशदुःखं किं विशसि । स्वर्यं
स्वतंत्रतया उदिता उद्रताः चिंतामणेः गुणा यस्मिस्तास्मिन् । त्वयि अन्तःप्रसन्ने ।
विमुक्तस्तुष्णाया निर्गतः संकल्पः । ते किमभिलषितं वाञ्छितं न पुष्ट्यति
संपादयति । सर्वमपि पुष्ट्येदित्यर्थः । तस्मात् पुरुषेण प्रयत्नतः परप्रसादनकरणं
विद्य स्वान्तःकरणप्रसादनार्थं प्रयतितव्यमिति भावः । शिखारिणी ॥

एवं मनःप्रसादफलमुक्त्वा तस्यैकत्र नियमनमाह—

परिभ्रमसि किं वृथो क्वचन चित्त विश्राम्यतां

स्वर्यं भवति यद्यथा भवति तत्तथा नान्यथा ।

अतीतमपि न स्मरन्नपि च भाव्यसंकल्पय-

चर्तौर्कितगमागमाननुभवस्व भोगानिह ॥ ६३ ॥

हे चित्त किं वृथा व्यर्थं परितः भ्रमसि । क्वचन यत्र कुत्रापि । स्वस्थान एवेति-
यावत् । विश्राम्यतां । तत्र हेतुः स्वयमित्यादि । स्वर्यं प्रकृतिः यद्यथा भवति
तत्त्वैव भवति न तु अन्यथा कदापि भवति । अतीतमपि न स्मरन्नपि च भावि
असंकल्पयन्नचिन्तयन् । अतर्किताः गमागमाः येषां तात् अनिष्ठितोत्पत्तिविळ-
यानिति यावत् । भोगान् इह संसारे अनुभवस्व । हे चेतः यदच्छालाभसंतुष्टं भव
येनेश्वरप्रमादः स्यादित्यर्थः । तदुक्तं श्रीमद्भीतायां—यो न हृष्ट्यति न द्वेष्टि न शोच-
ति न कांक्षति । शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान्यः स मे प्रियः ॥ इति । पृथ्वी ॥

१ बहुधा. २ कलितम्, क्षेशमफलम्. ३ विविजः. ४ मुधा. ५ तमननुस्मरन्.

६ अतर्कितसमागमाननुभवामि भोगानहम् ।

उक्तेव स्पष्टार्थमाह—

एतस्माद्विरमेन्द्रियार्थगहनादायासंकादश्चय

श्रेयोमार्गमशोषदुःखशमनव्यापारदक्षं क्षणात् ।

शान्तं भावमुपैहि संत्यज निजां कह्लोललोलां गैर्ति

मा भूयो भज भद्गुरां भवरतिं चेतः प्रसीदाधुना ॥ ५४ ॥

हे चेतः एतस्मात् सर्वानुभवसिद्धात् । आयासं त्रासं करोतीति आयासकं तस्मात् । इन्द्रियाणां ज्ञानकर्मेन्द्रियाणामर्थाः विषयाः शब्दस्पर्शादयः आदान-प्रहणादयश्च त एव गहनं वनं तस्मात् विरम निवर्त्तस्व । विषयेषु अनर्थकारिषु मा प्रवृत्तं भुः इति भावः । क्षणात् सपदि अशेषाणि च तानि दुःखानि आव्यात्मिकादीनि तेषां शमनव्यापारे दक्षं चतुरं श्रेयोमार्गं मोक्षमार्गं आश्रय । तदेवाह—शान्तं शमप्रधानं भावं त्रुतिविशेषमुपैहि प्राप्नुहि । समाहितं भवेत्यर्थः । काङ्क्षोलवत् महातरंगवत् लोलां चक्ष्वलां गतिम् । भद्गुरां विनाशशीलम् । भवे संसारे रतिः आसक्तिर्तां मा भज सेवस्व । प्रसीद प्रसन्नं भव । प्रसादमन्तरेण श्रेयः प्राप्यसंभवादिति भावः । शार्दूल० ॥

अधुना कर्तव्यं निर्दिशति—

मोहं मार्जयेत् तामुपार्जय रातिं चन्द्रार्धचूडामणौ

चेतः स्वर्गतरङ्गिणीतटभुवामासङ्गमङ्गीकुरु ।

को वा वीचिषु बुद्धुदेषु च तडिलेखासु च खीषु च

ज्वालाग्रेषु च पञ्चगेषु च सरिद्विगेषु च प्रत्ययः ॥ ५५ ॥

हे चेतः मोहं धनपुत्रादिव्यासक्तिरूपं दोषं मार्जय क्षालय । तां प्रसिद्धां परममुखानन्ददायिनीमिति रामर्थिः । चन्द्रार्धः चंद्रकला चूडामणिः शिरोभूषणं यस्य तस्मिन् शिवे रतिं प्रीतिमुपार्जय संपादय । स्वर्गतरङ्गिष्याः गंगायाः तटसंबन्धिन्यो या भुवस्तासामासङ्गं समागमम् । वीचिषु जलतरङ्गेषु बुद्धुदेषु जलविकारेषु तडिलेखासु वियुक्तासु खीषु ज्वालाग्रेषु अग्निशिखाग्रेषु सर्पेषु नदीविगेषु च को वा प्रत्ययः विश्वासः । न कोऽपीत्यर्थः । वृत्तं शार्दूल० ॥

१ आयासकादाशु च. २ स्वात्मां. ३ मतिम्. ४ मार्जयताम्. ५ तडिलोलासु च शीषु, तडिलेखामतीषु च. ६ मुहूर्दर्गेषु.

पुनः प्रकारान्तरेण संबोधयति—

चेतश्चिन्तय मा रमां सकृदिमामस्थायिनीमास्थया

भूपालभुकुटीकुटीविहरणव्यापारपण्याङ्गनाम् ।

कन्थाकञ्चुकिताः प्रविश्य भवनद्वाराराणि वाराणसी-

रथ्यापङ्किषु पाणिपात्रपतितां भिक्षामपेक्षामहे ॥ ६६ ॥

हे चेतः सकृदपि आस्थया आदरपूर्वकं इमां अस्थायिनीं क्षणभङ्गरौ रमां
लक्ष्मीं मा चिन्तय । कर्थभूता पुनः सा रमेत्यत आह भूपालेति । भूपालानां
भुकुटी एव कुटी गृहं तत्र विहरणमेव व्यापारः तत्र पण्याङ्गना ताम् । पण्याङ्ग-
नारूपणेन विहरेऽनियन्त्रितत्वं द्योत्यते । कन्थाकञ्चुकिताः कन्थया कञ्चुकिताः
संजातकञ्चुकाः । कन्थाकृतगात्रावरणा इत्यर्थः । सन्तः वयं वाराणस्या या
रथ्या मार्गाः तासां पङ्किषु भवनद्वाराराणि गृहद्वाराराणि प्रविश्य पाणिः एव पात्रं
तस्मिन् पतितां भिक्षां अपेक्षामहे इच्छाम इत्यर्थः । पाणिपात्र उदरमात्रपात्रे
पतितमश्रीयादिति श्रुतेः । शार्दूल० ॥

संसारे वक्ष्यमाणा सामग्री स्याच्चेत्तत्राभिनिवेशो युक्तः । अन्यथा निर्विकल्पे
समाधौ स धेयानित्याह—

अग्रे गीतं सरसकवयः पार्श्वतो दाक्षिणात्याः

पृष्ठे लीलावलयरणितं चामरग्राहिणीनाम् ।

यद्यस्त्येवं कुरु भवरसास्वादने लम्पटत्वं

नो चेच्चेतः प्रविशा सहसा निर्विकल्पे समाधौ ॥ ६७ ॥

अग्रे संमुखे गीतं गायनम् । पार्श्वतः उभयतः दाक्षिणात्याः । दक्षिणदेशे
भवाः । दक्षिणापव्याख्युरस्त्यक् (४-२-९८) इति त्यक्प्रत्ययः । सरसाः
उत्तमाः रसिका वा कवयः । तेषामेव विचित्रवस्तुप्रबन्धनिर्माणपाटवादि-
ति भावः । चामरग्राहिणीनां वालव्यजनवाहिनीनां लीलया वलयानां छीप्रकोष्ठ-
भूषणानां रणितं कणितम् । वीजनव्यापारे इति शेषः । भवरसस्य संसाररसस्य
आस्वादने । लम्पटत्वं लालसां कुरु । लोलुयो लोलुमो लोलो लालसो लम्पट-
श्च सः । इति यादवः । एवं न स्याच्चेत् सहसा संध्रेमेण निर्विकल्पे ध्येयरूप-
विकल्पवर्जिते असंप्रज्ञातसमाधौ । यत्र ध्येयस्फुरणमपि विलीयते स्वस्फुर-
णमात्रं चावशिष्यते । मन्दाकान्ता ॥

१ कुटीरविहरन्या. २ कञ्चुकिनः. ३ पार्श्वयोः. ४ पथात्.

अथ सम्प्राप्त्यरिविजायकिंचित्करमेव नास्ति तस्मात्परमार्थलाभं इत्याह—

प्राप्ताः श्रियः सकलकामदुघास्ततः किं
द्वेतं पदं शिरसि विद्विषतां ततः किम् ।

संमानिताः प्रणयिनो विभवैस्ततः किं
कंलयं स्थितं तनुभृतां तनुभिस्ततः किम् ॥ ६८ ॥

सकलान् कामान् दुहन्तीति ताः श्रियः प्राप्ताः ततः किम् । न काचित्पुरुषा-
र्थसिद्धिः । एवं सर्वत्र । विद्विषतां शत्रूणाम् । प्रणयिनः सेवकाः मित्राणि वा ।
विभवैः गजतुरगालंकारादिसंपत्तिभिः संमानिताः बहुमानिताः । तनुभृतां
देहिनां तनुभिः शरीरैः । कल्यं ‘कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे’ इति द्वितीया । स्थितं ।
निरतिशयानन्दपर्यन्तं सर्वस्य सातिशयत्वात् अवश्यविनाशित्वाच । इतः श्लोक-
चतुष्टयस्य वसन्ततिलका वृत्तम् ॥

तर्हि किं श्रेयः साधनमित्याह—

भक्तिर्भवे मरणजन्मभयं हृदिस्थं
लेहो न बन्धुषु न मन्मथजा विकाराः ।
संसर्गदोषरहिता विजना वनान्ता
वैराग्यमस्ति किमतः परमर्थनीयम् ॥ ६९ ॥

भवे शिवे । मरणं च जन्मं च ताम्यां भयं हृदयस्थं हृच्छयम् । बन्धुषु
प्रणयिषु लेहः प्रेम । मन्मथजाः पुष्पधन्वनो जाता विकाराः चित्तदोषा अपि
न । तेषां श्रेयः प्रतिबन्धकत्वात् । संसर्गदोषः कालुष्यं तेन राहिताः । काम-
क्रोधादिदोषवर्जिता इत्यर्थः । विजनाः निर्जनाश्च । वनान्ताः वनमध्यस्थानानि ।
वैराग्यं विरक्तिः । अतः परं वैराग्यात्परं किमन्यदर्थनीयं प्रार्थनीयमस्ति । न
किञ्चिदपि । तस्यैव श्रेयः परमसाधनत्वात् ॥

अथ वैराग्यसम्पन्नेन ब्रह्मचिन्तनपरेण भवितव्यं यतो ब्रह्मकथ्यानपरस्य भुव-
नविष्पत्यादयो भोगास्तुच्छा एव प्रतिभान्तीत्याह—

तस्मादनन्तमजरं परमं विकासि
तद्रक्षा चिन्तय किमेभिरसद्विकल्पैः ।

१ न्यस्तं, २ कल्पास्थिताः...तनवः । ३ तद्रक्षा वाञ्छत जना यादि चेतनस्था:-

यस्यानुषङ्गिण इमे भुवनाधिपत्य-
भोगादयः कृपणलोकमता भवन्ति ॥ ७० ॥

यत एवं ततः हे चेतः अनन्तं अन्तरहितं अनादित्वात् । अत एव अजरं जरारहितम् । यज्ञायते तदेव अपक्षीयते ब्रह्म तु अजं अतः अजरमपि । परमं निरतिशयं विकासि प्रकाशरूपं सर्वव्यापि वा । विकासः सदा उदयः विद्य-
तेऽस्य नित्योदितमित्यर्थः । इति रामर्थः । तत् अज्ञानात्परोक्षकल्पमपि ब्रह्म सर्वमहत् चिन्तय । एभिः प्रत्यक्षमनुभूयमनैरपि असद्विकल्पैः वंध्यासुतवन्मि-
श्यभावैः किम् । एतेषां चिन्ता अनर्थकरीति भावः । यस्य ब्रह्मणः अनुषङ्गिणः अनुवर्त्तिनः इमे भुवनस्य आधिपत्यादिभोगाः । कृपणाः दीनाः । ‘यो वा एतद-
क्षरं गर्भविदित्वास्मालोकात्पैति स कृपणः’ इति वृद्धरण्यकश्चुतेः । ‘कार्यप्यदो-
पोषहतः’ इति च गीतायाम् । ते च ते लोकाश्च तेषां मता अभिमता भवन्ति ।
यथा कश्चित् मन्दोऽज्ञानात् राजानं विहाय राजपरतन्त्रमेव कंचित् सेवकं राजे-
ति मत्वा तत्प्रसादनपरो भवति तथेति भावः । अत्र मतिबुद्धीत्यादिना वर्तमा-
नार्थे कप्रत्यये चक्ष्य च वर्तमाने इति पष्ठीसमासानिषेधात्समासविन्त्यः ॥

अथ ब्रह्मोन्मुखीकरणाय मानसमुपदिशनिगमयति—

पातालमाविशासि यासि नभो विलङ्घ्य
दिव्याण्डलं भ्रमसि मानस चापलेन ।
आन्त्यापि जातु विमलं कथमात्मैनीनं
तद्व्रह्म न स्मरसि निर्वृतिमेषि येनैः ॥ ७१ ॥

हे मानस पातालमाविशासि नभो विलङ्घ्य यासि चापलेन दिव्याण्डलं भ्रमसि ।
द्वे अगम्ये देशोऽपि तव अप्रतिहितं गमनं भवति । परंतु जातु कदाचित्
आन्त्यापि भ्रमवशेनापि । आस्तां तावद्विवेकेनेत्यर्थः । विमलं मलवहितं आ-
त्मनीनं आत्मने हितं । ‘आत्मविश्वजन०’ इति खः । स्वोपकारकं तद्व्रह्म कथं
न स्मरसि येन स्मरणेन कृतेन निर्द्विति मोक्षाख्यां निरत्रिश्वायां तृसिम् एवि
प्राप्नोयि ॥

अथ नित्यानित्यवस्तुविचारः ।

अथ केवलं वेदपठनस्मृतिपर्यालोचनशास्त्राध्ययनादिभिर्ने कोपि लाभः ॥
ब्रह्मप्राप्तिसाधनविचार एव श्रेयानित्याह—

किं वेदैः स्मृतिभिः पुराणपठनैः शास्त्रैर्महाविस्तरैः

स्वर्गम्यामकुटीनिवासफलदैः कर्मक्रियाविभ्रमैः ।

मुक्त्यैकं भवेन्वन्धुःखरच्चनाविघ्वंसकालानलं

स्वात्मानन्दपदप्रवेशकलनं शेषां वणिग्वृत्तयः ॥ ७२ ॥

वेदैर्हानकाण्डवर्जितैः । तदध्ययनेनेति यावत् । महान् विस्तरो येषां तैः
शास्त्रैः न्यायसांख्यभीमासादिभिः । स्वर्ग एव ग्रामकुटी पर्णगृहं तस्मिन्निवास
एव फलं तदद्विद्धिः । कर्म अभिहोत्रादि तस्य क्रिया अनुष्ठानं तस्य विश्रमा
विलासाः तैः किम् । भवरूपवन्धः तेन यत् दुःखं तस्य रचना घटना तस्य
विघ्वंसे नाशे कालानलं प्रयलाभितुल्यं । स्वस्मिन्नात्मनि य आनन्दः तस्य यत्पदं
स्थानं तस्मिन् यः प्रवेशः तस्य कलनं संपादनमेवैकं कर्म मुक्त्वा विहाय शेषाः
अन्ये सर्वव्यापाराः वणिग्वृत्तयः । अत्यंततुच्छार्थसाधका इत्यर्थः । अतः
उपनिषदुपदिष्टमार्गेण ब्रह्मप्राप्तिरंव कर्तव्येत्यर्थः । शार्दूल० वृत्तम् ॥

अतिमहतां मेर्वादीनार्मापे विनाशात्का कथा शरीरस्येत्याह—

यदां मेरुः श्रीमाञ्जिपतति युगान्ताञ्जिनिहत्तंः

समुद्राः शुष्यन्ति प्रचुरमकरंग्राहनिलयाः ।

धरा गच्छत्यन्तं धरणिधरपादैरापि धृता

शरीरे का वार्ता करिकलभकर्णाभ्यच्चपले ॥ ७३ ॥

यदा यस्मात् श्रीमान् महासमृद्धिमान् मेरुः पर्वतविशेषः युगान्ते यः अभिः
तेन निहतः निपतति । विलीनो भवति । प्रचुरा ये मकरा ग्राहाश्व तेषां निलया
गृहाणि एवंविधाः समुद्राः । यदेत्यनुकर्षणीयम् । शुष्यन्ति शुष्कीभवन्ति । धर-
णिधरणां पादैः धृता या धरा पृथ्वी सापि यदा अन्तं गच्छति । नद्यतीतिः
यावत् । तदा तस्मात्कारणात् करिणो हस्तिनः कलभस्य शिशोः यत्कर्णांत्रं तद्व-
च्चपले । क्षणिके इति यावत् । शरीरे का वार्ता । तस्य तु अत्यन्तपरिच्छिन्नत्वात्
सुतरा नाशः सिद्धे ऐवेति तात्पर्यम् । करिकलभेत्यत्र करिशब्दस्य विशेषप्रति-
पत्तिहेतोवैशेष्यप्रतीत्यर्थत्वादपौनसक्त्यम् । शिखरिणी ॥

अथ जराकृतां दुरवस्थामाह द्वाभ्याम्—

गात्रं संकुचितं गतिर्विगलिता भ्रष्टा च दन्तावलि-

द्विन्द्रिनेश्यति वर्धते बधिरता वक्त्रं च लालायते ।

वाक्यं नाद्रियते च बान्धवजनो भार्या न शुश्रूषते

हा कष्टं पुरुषस्य जीर्णवयसः पुत्रोप्यमित्रायते ॥ ७४ ॥

गात्रं इन्द्रियं संकुचितं भुग्नम् । स्वविषयप्रहणासमर्थं जातमित्यर्थः । गतिः
गमनशाक्तिः । दन्तानां आवलिः पक्षिः । दृष्टिः नेत्रेन्द्रियशक्तिः । वक्त्रं च
लालायते लालाप्रचुरं वर्तते । दन्ताभावात् । वान्धवानां संबन्धिनां जनः समु-
दायः वाक्यं नाद्रियते । शब्दानादरं करोति । भार्या सहर्घर्मचारिणी पत्न्यपि
न शुश्रूषते न संवते । जीर्णं वयः यस्य स जीर्णवयाः तस्य । अमित्रवदाचरति ।
लालायते इत्यत्र कर्तुः क्यद्दृ सलोपश्च इति क्यद्दृ । अत्र तु उपमानादाचारे
इति । उभयत्रापि अकृत्सर्वाधातुकयोर्दीर्घः । इति दीर्घः । यावत् शारीरस्वा-
स्यं तावत्सर्वैपि सादरा भवान्ति । स्वदेहशक्तिक्षये तु न कोऽपि शब्दमात्रेणापि
पृच्छतीति तात्पर्यम् । शार्दूलविं वृत्तम् ॥

वर्णं सितं शिरसि वीक्ष्य शिरोरुहाणां

स्थानं जरापरिभवस्य यंदेव पुंसाम् ।

आरोपितास्थिशक्तिं परिहृत्य यान्ति ।

चण्डालकूपमिव दूरतरं तरुण्यः ॥ ७५ ॥

यदेव पुंसां पुश्वाणां जरया कृतः परिभवः तस्य स्थानं तं शिरसि शिरो-
रुहाणां केशानां सितं शुश्रूं वर्णं पलितमिति यावत् । वीक्ष्य दृष्टा तरुण्यः लियः ।
चयसि प्रथमे इति ढीप् । आरोपितं अस्थिशक्तिं यत्र तं चण्डालकूपमिव तान्
वृद्धान् परिहृत्य त्यक्त्वा दूरतरं अधिकदूरं यान्ति । इत्यहो कष्टं जरापरिभूतस्य
जीवनम् । वसन्ततिं ॥

अतो यावच्छरीरं क्षीणं न भवति तावदेव श्रेयःसम्पादनार्थं यत्नः कार्ब-
डिति सदृशान्तमाह—

यावत्स्वस्थमिवं शरीरमरुजं यावच्च दूरे जरा

यावच्चेन्द्रियशक्तिरप्रतिहता यावत्क्षयो नायुषः ।

१ जटिति २ तथैव तदेऽ तदा पुमांसम् ३ शतकम् ४ कलेवरगृहं ५ यावज्जरा दूरतः

आत्मश्रेयसि तावदेव विदुषा कार्यः प्रयत्नो महा-

त्रेषोदीति भवने तु कूपखननं प्रत्युद्यमः कीदृशः ॥ ७६ ॥

स्वस्थं हेशरहितम् । अविद्यमाना रुजा यस्य तदारोग्ययुक्तमित्यर्थः । इन्द्रियाणां शक्तिः स्वविषयप्रहणसामर्थ्यम् । अप्रतिहता अप्रतिबद्धा । अक्षीणेति यावत् । तावदेव । वेत्तीति विद्वान् । विदेः शतुर्वसुः इति वसुप्रत्ययः । तेन कर्तव्यं जानता पुरुषेण । आत्मनः श्रेयसि स्वकल्पयाणे निःश्रेयसावासुलक्षणे । ननु चरमावस्थायां प्रयत्नं कर्तुं कः प्रत्यवाय इत्याकाङ्क्षायां तस्याशक्यत्वमाह अतिरेकद्वयान्तेन प्रोक्षिप्त इति । प्रोक्षिप्तमिना परीते । कीदृशः आकिञ्चित्करदत्यर्थः । यावद्वेगजनितासद्यपीडया शरीरस्वास्थ्यं न प्रतिहतं तावदेव विवेकवता पुरुषेण निःश्रेयसार्थं प्रयतितव्यमिति भावार्थः । शार्दूलविं ॥

अथ चश्चले जीविते किं सुखहेत्विति विकल्पमानस्य तप एव श्रेयोहेतुतयाचरितव्यमिति निश्चयमाह द्वाभ्याम्—

तपस्यन्तः सन्तः किमधिनिवसामः सुरनदीं

गुणोदारान्दारानुत परिचरामः सविनेयम् ।

पिबामः शास्त्रौधैर्यानुत विविधकाव्यामृतरसा-

क्ष विद्याः किं कुर्मः कतिपयनिमेषायुषि जने ॥ ७७ ॥

तपस्यन्तः तपश्चरन्तः । सन्तः । कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्तिंचरोः (३.
१. १५.) इति क्यप्रत्ययः । तपसः परस्मैपदं च । सुरनदीं भागीरथीमधिनिवसामः तत्र वासं कुर्मः । ‘उपान्वच्याइवसः’ इति द्वितीया । किम् । उत अथवा गुणैः सौभाग्यसुशीलत्वादिभिः उदारान् रमणीयान् दारान् ऋषिः सविनयं किमेन सह यथा स्यात्तथा परिचरामः गृहधर्मेण भजामः । शास्त्राणामोघाः समृद्धास्तान् । उत विविधानि काव्यानि रामायणादीनि तेषु ये अमृतरसस्तान् पिबामः इति । जने । जातौ एकवचनम् । कतिपये निमेषा आयुर्वस्य तस्मिन् सति । अस्पायुःवस्मास्वित्यर्थः । किं कुर्म इति न विद्यः न जानीमः । शिखरिणी ॥

तत्र निश्चयमाह—

दुराराध्यार्थामी तुरगचलचित्ताः क्षितिभुंजो

वयं च स्येलच्छा महाति च पदे वर्द्धमनसः ।

१ चंदौ २ सविनयान् ३ शास्त्रार्थान् ४ दुराराध्यः स्वामी ५ क्षितिभूतः ६ कुर्मभूतिः ७ इत.

जरा देहं मृत्युर्हराति देयितं जीवितमिदं

सखे नान्यच्छ्रेयो जगति विदुषोन्यत्र तपसः ॥ ७८ ॥

दुःखेन आराध्याः । तुरगवत् अश्ववत् चलं चंचलं चित्तं येषां ते । क्षितिभुजः
राजानः । स्थूला महती । दूराधिरोहिणीत्यर्थः । इच्छा येषां ते । महति पदे
स्थाने बद्धं नितरा अर्पितं मनो येषाम् । जरा वार्धक्यं देहं हरति क्षिणोति । मृत्युः
काल इदं दयितमिष्टमं जीवितआयुश्च हरति । अतः हे सखे अस्मिन् जगति
विदुषस्तपसः सर्वसाधकादन्यत्र तपोपहाय अन्यत्र श्रेयः हरं कल्याणं नास्ति ।
अतः सर्वथा तदेव सम्पादनीयमिति भावः । शिखरिणी ॥

अथ दुःखबहुले संसारे श्रेयोर्थं तपआचरणाय कि योर्थं स्थानमित्याकां-
क्षायामाह—

माने म्लायति खण्डिते च वसुनि व्यर्थं प्रयातेर्थिनि

क्षीणे वन्नुजने गते परिजने नष्टे शनैर्यौवने ।

युक्तं केवलमेतदेव सुधियां यज्ञहुकन्यापयः-

पूतम्भावगिरीन्द्रकन्दरदरीकुञ्जे निवासः क्वचित् ॥ ७९ ॥

माने जातिकुलायभिमाने म्लायति गलिते सति । खण्डिते नष्टे सति ।
अर्थिनि अर्थोस्यास्तीति तस्मिन् याचके व्यर्थं विगतः अर्थः यथा स्यात्तथा । का-
ममनवाय्त्यर्थः । प्रयाते प्रकर्षण गते सति । क्षीणे कृशतां गते नष्टे वा । वी-
वने यूनः भावः तस्मिन् । सुधियां बुद्धिमतामेतदेव युक्तम् । कि तदित्याह
जह्नोः कन्या गंगा तस्याः पयसा पूताः पुनीताः प्रावाणो यस्मिन्नेवंविधस्य गिरी-
न्द्रस्य हिमवतः कन्दरस्य तटी तस्यां यः कुञ्जो लतामण्डपस्तस्मिन् । क्वचित् यत्र
कुत्रापि निवास इति यत्तद्योग्यमिति सम्बन्धः । एवंविधायां कष्टावस्थायां
सर्वसंगपरिस्यांगं कृत्वेदो स्थाने तपथरितव्यमिति तात्पर्यम् । शार्दूल० ॥

अथ जाते नित्यानित्यवस्तुविवेके सर्वमैहिकं रम्यं वस्त्वनित्यत्वेनोपहतमरम्यं
प्रतिभातीरयाह—

रम्याश्चन्द्रमरीचयस्तृणवती रम्या वनान्तस्थली

रम्यं साधुसुहृत्समागमं मसुखं काव्येषु रम्याः कथाः ।

कोपोपाहितबाष्पविन्दुतरलं रम्यं प्रियाया मुखं

सर्वं रम्यमनित्यतामुपगते चित्ते न किंचित्पुनः ॥ ८० ॥

चन्द्रस्य मरीचयः मयूखाः । तृणमस्था अस्तीति तृणवर्ती हरिततृणच्छन्ना
वनान्तस्थली वनमध्यभूमिः । साधूनां सज्जनानां सुहृदां च समागमास्तस्य
सुखं च रम्यम् । कोपेन प्रणयकलहादिषु उपाहिता उत्पन्ना ये बाध्यविन्दवः
तैः तरलं भास्वरम् । बाध्यविन्दवो यत्र तत्कोपो...न्दु च तत्तरलं चेति वा ।
एतत्सर्वं रम्यम् । चित्ते पुनः तु अनित्यतामुपगते सर्वमेतदनित्यमिति विवेकतां
गते न किञ्चिद्रम्यं भाति ब्रह्मानन्दं विनेति शेषः । वृत्तं शार्दूल० ॥

अधुना सद्ग्रिरङ्गीकृता पदब्येवानुसुर्तव्येति सूचयम्भूपसंहरनि—

रम्यं हर्म्यतलं न किं वसतये अद्वयं न गेयादिकं

किं वा प्राणसमोसमागमसुखं नैवाधिकं प्रीतये ।

किं तद्ग्रान्तपतत्पतद्वापवनव्यालोलदीपाङ्गुर-

च्छायाचञ्चलमाकलय्य सकलं सन्ता वनान्तं गताः ॥ ८१ ॥

रम्यं रमणीयं हर्म्यतलं सौधोपरिभागो वसतये वसत्यर्थं रम्यं न किम् । अपि
तु रम्यमेव । गेयादिकं गानादिकं । भव्यगेय-इत्यादिना कर्त्तरि निपातः । श्रवण-
योग्यं श्रुतिमुखावहमित्यर्थः । न किम् अथवा प्राणैः समा प्राणतुल्या प्रिया
तस्याः समागमजन्यं सुखं प्रीतये अधिक नैव किम् । सर्वमपि अस्ति । किंतु
सन्तः सदसद्विवेकवन्नतः उद्ग्रान्ताः भ्रममाणाः पतन्तश्च पतद्वाः शलभास्तसंबन्धी
यः पवनः तेन व्यालोलः चञ्चलः दीपाङ्गुरः दीपकलिका तस्य च्छाया तद्रचञ्चलं
अस्थिरं सकलमिति आकलय्य निधित्य वनमध्यं गताः । शाश्वतब्रह्मानन्द-
प्राप्यर्थं तपश्चरणायेति भावः । वृत्तं पूर्ववत् ॥

अथ शिवार्चनपद्मातिः ।

श्रेयःप्राप्यर्थं तपस आवश्यकत्वमुक्तम् । तत्किप्रकारमित्याकांक्षायामाभ्यन्तरं
शिवार्चनमेवेष्टसिद्धै प्रशस्यतरमित्युपदिशति । तत्रादौ दुर्लभो मनोनिग्रहका-
रीत्याह—

आसंसारं त्रिभुवनमिदं चिन्वतां तात ताङ्-

डैवास्माकं नयनपद्वीं श्रोत्रवत्मैर्गतो वा ।

योयं धन्ते विषयकरिणीगाढगृहाभिमान-

क्षीवस्यान्तःकरणकरिणः संयमालानलालीभ् ॥ ८२ ॥

तातेति आदरयोतकम् । आसंसारे संसारमभिव्याप्य इदं त्रिभुवनं चिन्वता-
मालोकयतामस्माकं नयनयोः पद्धीं मार्गं श्रोत्रयोः श्रवणयोर्वर्तम् मार्गं वा तादृक्-
तथाविधः पुमान् नागतः । न हष्टो न श्रुतो वेति यावत् । यों विषया एव क-
रिणी हस्तिनी तस्यां गाढः अत्यन्तः गूढः निभृतः योऽभिमानस्तेन क्षीबस्य
मत्स्य । क्षीबु मदे इत्यस्य धातोः अनुपसर्गोत्कुङ्क्षीबकुशोऽग्नादाः (८-२-५५)
इति निष्ठान्तो निपातः । मत्ते शौण्डोत्कटक्षीबाः । इत्यमरः । अन्तःकरणमेव करी
हस्ती तस्य संयमः निग्रह एव आलानं गजवन्धनं तस्य लीलाम् । आनाय इति
पाठे आनायस्य रज्जुनिर्मितवन्धनस्य लीलाम् । आनायः पुंसि जालं स्यात् इत्य-
मरः । विषयैः बलवदाकृष्यमाणस्य दुर्दमस्यान्तःकरणस्य निग्रहे समर्थं इत्यर्थः ।
‘अत्रेहकुपुरुषस्य नयनश्रोत्रपथविषयसंबध्येऽप्यसंबन्धोक्त्या संबन्धे असंबन्धरूपा-
तिशयोक्तिः । तथा च मनोनियमनस्यात्यन्ताशक्यत्वरूपं वस्तु व्यज्यते । इत्य-
लंकारेण वस्तुध्वनिः । तथा च केनचिद्योगेन मनो नियम्य तत्र ब्रह्मानन्दसा-
धनभूतान्तरङ्गशिवार्चनतपोऽवश्यं कर्तव्यमिति गूढोऽयमभिप्रायः । तथा अन्य-
र्थमस्यान्यत्र संबन्धासंभवादानायलीलामिव लीलामित्यौपम्यपर्यवसनसंभवदृस्तु-
संबन्धरूपो निर्दीशनालंकारः । स चोक्तरूपकेणाङ्गाङ्गिभावेन संकीर्यते’ । इति
रामचन्द्रव्युवेन्द्रः । मन्दाकान्ता वृत्तम् ॥

तपःफलप्रकारमाह—

यदेतत्स्वच्छन्दं विहरणमकार्पण्यमशनं

सद्गायैः संवासः श्रुतसुपशमैकव्रतफलम् ।

मनो मन्दस्पन्दं बहिरपि चिरस्यापि विमृश-

च जाने कस्यैषा परिणतिरुद्धारस्य तपसः ॥ ८३ ॥

स्वच्छन्दं यथा स्यात्तथा स्वैरवृत्या विहरणं विहारः । स्वच्छन्दं स्वाधीनं वा ।
अकार्पण्यं कृपणस्य भावः कार्पण्यं याच्चादि दैन्यं । अविद्यमानं कार्पण्यं
यदिमस्तथा अशनं भोजनम् । आयैः श्रेष्ठैः सह संवासः वसतिः । उपशमः
शान्तिरेव एकं व्रतफलं यस्मिस्तादृक् श्रुतं श्रवणम् । बहिः बहिर्विषयेषु ।
मनोपि मन्दः स्पन्दः स्पन्दनं यस्य तत्र मन्दस्पन्दम् । अन्तर्मुखत्वात् । कीदिवस्य
उदारस्य उत्कृष्टस्य तपसः एषा परिणतिः फलं परिणामो वा न जाने न वेद्यि ।
चिरस्य चिरकालं विमृशन्नपि । तच्च तपः शिवाराधनमेवेति भावः । शिखरिणी ॥

अथ किं कर्तव्यमिति विचार उपस्थिते स्मृत्वेव हरचरणाराधनमेव शस्त्र-
मित्याह—

जीर्णा एव मनोरथाः स्वहृदये यातं च तद्यौवनं

हन्ताङ्गेषु गुणाश्च वन्ध्यफलतां याता गुणाहैर्विना ।

किं युक्तं सहसाभ्युपैति बलवान्कालः कृतान्तोक्षमी

हा ज्ञातं स्मरशासनाङ्गियुगलं मुक्त्वास्ति नान्या गतिः ८४ः

मनोरथाः संकल्पाः स्वहृदये एव जीर्णा नष्टाः । तत्त्वास्तिहेतुविरहात् । तत् प्रसिद्धमुपभोगक्षमम् । हन्तेति खेदे । गुणाहैः गुणपरीक्षकैर्विना गुणाः विद्वत्वादयः वन्ध्यफलतां निष्कलत्वं याताः । बलवान् दुर्जयः कालः सृत्युः कृतोऽन्तो येन स कृतान्तः अक्षमी क्षमारहितः च सहसा वेगादभ्युपैति । एवं स्थिते किं युक्त-मुचितमाचरितुम् । स्मरणमभिनीयाह—हेति । ज्ञातमवगतम् । स्मरशासनः शंकरः तस्य अङ्गियुगलं चरणयुगमं मुक्त्वा विहाय अन्या गतिः शरणं नास्ति । शार्दूलविं ॥

ननु शिवाय विष्णुरूपायेत्यादिवाक्येभ्यो हरिहर्योर्बस्तुत एकस्वरूपयोरपि रुचिवैचित्र्यात्पार्थक्येवोपास्यत्वं प्रतिपाद्यते । त्वयाप्युक्तमन्यत्र एको देवः केशबो वा शिवो वेति । एवं सति किमेतप्रलिपिं शिवचरणयुगलं विहाय नान्या गतिरस्तीति इति चेद्वस्तुतस्तयोर्भेदो नास्ति । भवत्यतिशयात्केवलं मया तथोक्तमित्याह—

महेश्वरे वा जगतामधीश्वरे

जनार्दने वा जगदन्तरात्मनि ।

न वस्तुभेदप्रतिपाच्चिरास्ति मे

तथापि भक्तिस्तरुणेन्दुशोखरे ॥ ८५ ॥

जगतामधीश्वरे जगन्नियामके महेश्वरे । जगदन्तरात्मनि जीवात्मस्वरूपेण वर्तमाने जगद्वयापिनि वा जनार्दने । मे वस्तुभेदप्रतिपत्तिः । अयं महेश्वरोऽयं जनार्दन इति स्वरूपभेदज्ञानं नास्ति । तथापि मे मम भक्तिः तरुणश्वासौ इन्दु-श स शेखरे यस्य तस्मिन्शंकरे अतिशयेन वर्तते । अत एवमुक्तमिति भावः । वंशस्थं कृतम् ॥

२ जरां, २ हि सर्वान्तकृत्, ३ मदनान्तकां, मधुमूदनां, ४ मुकेस्तु, ५ तयोर्नैभेदः, न भेदेतुप्राति ।

अथ शिव उत्पन्नानुरक्तेः शमस्योदयवशादाविर्भवतः निर्वेदस्थायिनः शान्तर-
सस्य व्यञ्जकानि वाक्यान्याह पद्मभिः—

स्फुरत्स्फारज्योत्स्नाधवलितत्त्वे क्वपि पुलिने

सुखासीनाः शान्तध्वनिषु रजनीषु द्युसरितः ।

भवाभोगोद्विभाः शिव शिव शिवेत्युच्चवचसः:

कदा स्यामौनन्दोद्रुतबहुलबाष्पापूतदशः ॥ ८६ ॥

शान्ता धनयः पक्षिमृगादिशद्वा यासु तासु रजनीषु रात्रिषु । एतेनान्तः-
करणविक्षेपहेतुराहित्यं सूचितम् । स्फुरन्ती या स्फारा बहुला जोत्त्वा कौमुदी
तया धवलितं तलं यस्य तस्मिन् । द्युसरितः स्वर्धुन्याः क्वपि पुलिने सैकते ।
सुखेनासीनाः उपविष्टाः । भवस्य संसारस्य भवानां जन्मनां वा आभोगः वि-
स्तारस्तेन उद्भिर्वा उद्गेरं प्राप्ताः । शिव शिव शिवेति उच्चं वचो येषां ते । आ-
नन्देन उद्रूता ये बहुला बाष्पाः तैः आप्लुताः दशः येषां ते । कदा कस्मिन्काले
स्याम भवेत् । येन कृतकृत्याः सम् इति भावः । शिखरिणी ॥

वितीर्णं सर्वस्वे तरुणकरुणापूर्णहृदयाः

स्मरन्तः संसारे विगुणपरिणामा विधिगतीः ।

वैयं पुण्यारण्ये परिणतशरचन्द्रकिरणाँ-

त्रियामा नेष्यामो हरचरणचिन्तैकशरणाः ॥ ८७ ॥

सर्वे च तत्त्वं धनं च तस्मिन् । वितीर्णं धर्मबुद्ध्या दत्ते । तरुणा प्रत्यग्रा या
करुणा तया पूर्णं हृदयं येषाम् । विगुणः निगुणः । आनिष्ट इति यावद् । परिणामः
परिपाको यासां ता विधिगतीः दैवविलसितानि । परिणता उपचिताः शरत्संब-
न्धिचन्द्रस्य परिणतस्य शरचन्द्रस्य वा किरणा अशब्दः यासु ताः त्रियामाः
क्षपाः । हरस्य चरणयोः या चिन्ता ध्यानं सैव एकं शरणं आश्रयः येषां ते ।
‘शरणं गृहराक्षित्रोः’ इत्यमरः । शिख० ॥

कदा वाराणस्याममरतटिनीरोधसि वस-

न्वसानः कौपीनं शिरसि निदधानोऽलिपुटम् ।

१ समा. २ आत्त, आर्त, वचसा. ३ यास्यामोऽन्तर्गतबहुलबाष्पाकुलदशाम्. ४ आकुल.
५ णामां, विसरपरिणामां, ०गस्तिम्; विगुणपरिणामावधिगतीम्. ६ कदा. ७ किरणः.
किरणः, किरणा त्रियामां. ८ चित्तैक.

अये गौरीनाथ त्रिपुरहर शम्भो त्रिनयन

प्रसीदेत्याकोशज्जिमिषमिव नेष्यामि दिवसान् ॥ ८८ ॥

वाराणस्या काश्याममरतटिन्याः भागीरथ्याः राघसि तडे वसन् । कौपीनं चरिखण्डं वसनो धारयन् । वस आच्छादन इति धातोः शानच् । शिरसि अजलिषेव पुरु निदधानः । अये गौरीनाथ त्रिपुरहर शम्भो त्रिनयन ते प्रसीद इत्याकोशन् आकोशं कुर्वन् निमिषमिव दिवसान् कदा नेष्यामि । अत्यन्तोऽसु-
कोऽपि अस्या अवस्थायाः न जाने कदाहं पूर्णमनोरथो भविष्यामीत्यर्थः ।
शिखरिणो ॥

स्नात्वा गाङ्गैः पयोभिः शुचिकुसुमफलैरर्चयित्वा विभो त्वां

ध्येये ध्यानं नियोज्य क्षितिधरकुहरग्रावपर्यङ्कमूले ।

आत्मारामः फलाशी गुरुवचनरतस्त्वप्रसादात्स्मरारे

दुःखं मोक्ष्ये कदाहं समकरचरणे पुंसि संवासमुत्थम् ॥ ८९ ॥

गङ्गाया इमानि गाङ्गानि तैः । हे विभो शम्भो शुचीनि कुसुमानि फलानि च
तैः त्वां अर्दयित्वा पूजयित्वा । ध्येय ध्यानाश्रये । त्वचरणकमले इत्यर्थः । ध्यानं
चित्तैकतानतां नियोज्य समाधाय । क्षितिं धारयतीति क्षितिधरः । तस्य कुहरं
गुहा तत्र यः ग्रावा स एव पर्यकः तस्य मूले । आत्मनि आरमतीति आत्मनि
आरामो वा यस्य स आत्मारामः । निवृत्तेच्छः । स्वात्मन्येव रममाण इत्यर्थः ।
फलानामशनं तच्छीलः । फलैर्वृत्तिं कुर्वन्नित्यर्थः । गुरुवचने गुरुपदेशो रतः
आचार्योपदिष्टकर्मानुष्ठानपर इत्यर्थः । इत्यंभूतः सबद्धम् । हे स्मरारे शंकर । समौ
समानौ करो चरणौ च यस्य तास्मिन् समकरचरणे पुंसि सेवायाः समुत्थं उत्पन्नं
दुःखं कदा मोक्ष्ये । स्वसमानर्थमवत्पुरुषदत्तदुःखात्कदाहं मुक्तो भविष्यामीति
तात्पर्यम् । ‘मकरेण मकराकारे खेया सह वर्तते इति समकरक्षणो यस्य तास्मिन्
तथोके पुंसि महाभाग्यसम्पन्ने पुरुषे । राज्ञि इत्यर्थः । समकरक्षणस्य महा-
भाग्यसम्पन्नवसुकं सामुद्रिके—मकरो मत्स्यरेखा च पद्मशंखाकृतिः पदे । महा-
धनी महाभोगी दाता दीर्घायुरेव च ॥ इति रामचन्द्रव्युथेन्दः । स्मरा ॥

एकाकी निस्पृहः शान्तः पाणिमात्रो दिगम्बरः ।

कदा शम्भो भविष्यामि कर्मनिर्मूलनक्षमः ॥ ९० ॥

१ ति को. २ निवेश्य. ३ शश्यानिष्पणः. ४ दुःखान्मोक्ष्येकदाहं तव चरणरतो
स्यानमार्गकप्रभः ।

हे शम्भो शंकर । एकाकी असहायः । सङ्गरहित इत्यर्थः । संगात्संजायते काम इत्यादिवचनात्स्यानर्थेहेतुत्वात् । एकादाकिनिच्चासहाये इत्याकिनिच्चप्रत्ययः । निःस्पृहः निस्तृष्णः । शान्त उपरतेन्द्रियः । रागायनुपहतचित्त इत्यर्थः । शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितो (श्रद्धावितो) भूत्वेत्यादिश्रुतेः । पाणिः एव पात्रं यस्य सः । दिश एव अम्बरं वर्णं यस्य । संन्यासी त्यक्तसर्वपरिग्रहेत्यर्थः । कर्मणां संचितप्रारब्धाना निर्मूलने नाशे क्षमः समर्थः । कदा कस्मिन्काले भाविष्यामि । एवंविद्वावस्थालालसोहमस्मि इदानीं संवृत्तः । तथा च भगवद्वचने गीतायाम्—एकाकी यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः । शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्रोति किल्बिषम् ॥ भियते हृदयग्रन्थिलिंगन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥ इति । अनुष्टुप् ॥

एतदवस्थापन्नानां शिवप्रसादान्मोक्षमार्गः सुलभ ऐवेति निगमयति—

पाणिं पात्रयतां निसर्गशुचिना भैक्षण संतुष्यतां

यत्र क्वापि निर्बीदतां बहुतृणं विश्वं मुहुः पश्यताम् ।

अत्यागेष्वि तनोरखण्डपरमानन्दावबोधस्पृशो-

मध्वा कोपि शिवप्रसादसुलभः संपत्स्यते योगिनाम् ॥ ११ ॥

पाणिं पात्रयतां पात्रबद्युजानानां । पात्रशब्दात् तत्करोति—इति व्यन्तालटः शत्रादेशः । निसर्गतः स्वभावतः शुचि तेन । भैक्षं भिक्ष्यत इति तेन भिक्षाकदम्बकेन । भिक्षादिभ्योऽण् । विश्वं प्रपञ्चं ईषदसमाप्तं तृणं बहुतृणम् । तृणविदिति यावत् । विभाषा सुपो बहुच्चुरस्तात् इति बहुच्च प्रत्ययः प्रकृतेः पुरस्ताद्भवति । स्यादीषदसमाप्तौ तु बहुच्चप्रकृतिलिङ्गकः इति वचनात्प्रकृतिलिङ्गता । पश्यताम् । अखण्डः अपरिच्छन्नः यः परमानन्दस्तस्य अवबोधः प्रतिपत्तिः तं स्वशन्तीति तेषाम् । जीवद्वशायामेव ब्रह्मानन्दमनुभवतामित्यर्थः । सृष्टोऽनुदके किन् इति किन्प्रत्ययः । योगिनाम् । तनोः शरीरस्य अत्यागे । देहसम्बन्धे विद्यमानेषीत्यर्थः । शिवप्रसादेन सुलभः कोपध्वा मोक्षमार्गः इति यावत् । संपन्नो भवति । सृहां मर्त्यः इत्यादि पाठे कोपि भास्यवान्मर्त्यः ब्रह्मानन्दावबोधाय सृहां संपत्स्यते प्राप्नोति । आर्थर्यवेदव कश्चिद्दीरो यो योगिगम्यां सृहां लभत इत्यर्थः । शार्दूलविं ॥

१ स्वदां मर्त्यः...सुलभां.

अथ अवधूतचर्या—

अवधूतो नाम ब्रह्मात्मैक्यानुसंधानपरो जीवन्मुक्तस्तस्य चर्याचारः ।

कौपीनं शतखण्डजर्जरतरं कन्था पुनस्तादृशी

नैश्चिन्त्यं निरपेक्षभैक्षमशानं निद्रा इमशाने वने ।

मित्रामित्रासमानतातिविमलाचिन्ताऽर्थं शून्यालये

च्वस्ताङ्गेष्मद्प्रमादमुदितो योगी सुखं तिष्ठोति ॥ ९२ ॥

शतं खण्डानि शकलानि तैः जर्जरतरं अधिकर्जरं कौपीनं आच्छादनम् ।

पुनः कन्था तादृशी तथैव इति यावत् । नैश्चिन्त्यं चिन्ताराहित्यम् । निरपेक्ष-

-मपेक्षारहितं च तद्दैक्षं च । 'भिक्षादिभ्योऽण्' इति अण् । श्मशाने शबा शेरते

-उस्मिन्निति श्मशानं तस्मिन् प्रेतभूमौ वने वा निद्रा शयनम् । मित्रामित्रयोः

मित्रश्वावोः समानता समभावः । तुल्यो मित्रारिपक्षयोरिति भगवद्वचनात् ।

अथ शून्यालये निर्जनस्थाने अतिविमला अत्यन्तशुद्धा चिन्ता समाधिः ।

च्वस्तो अशेषः मदः प्रमादश्च ताभ्यां मुदितः । च्वस्ता ये अशेषा मदजनिताः

प्रमादाः तैः मुदित इति वा । च्वस्ताशेषप्रमाद अत एव मुदित इति वा ।

सर्वोपद्वरहितः सन्योगी सुखं तिष्ठतीत्यर्थः । शार्दूलविं० ॥

एवंविस्य योगिनश्चित्तं ब्रह्माण्डमप्याकृष्टं नालभित्याह—

ब्रह्माण्डमण्डलीमात्रं किं लोभाय मनस्विनः ॥

शफरीस्फुरितेनांधेः क्षुब्धता जातु जायते ॥ ९३ ॥

मनस्विनः धीरस्यात्मजानिनः । ब्रह्माण्डानां मण्डली समूहः सैव तन्मात्रं
लोभाय चित्तप्रलोभनाय किं नेत्यर्थः । शफर्या मत्स्यविशेषस्य स्फुरितेन स्फुरणेन
अधेः समुदस्य क्षुब्धता जातु कदाचिजायते किं नैव जायत इत्यार्थिकम् ॥

अथ वैराग्यप्रकारमाह—

मातर्लक्ष्मि भजस्व कंचिदपरं भत्काङ्क्षिणी मा स्म भृ-

भोगेभ्यः स्पृहयालवो न हि वयं का निस्पृहाणामासि ।

सद्यः स्यूतपलाशापत्रपुटिकापात्रे पवित्रीकृते

भिक्षीसक्तुभिरेव संप्रति वयं वृत्ति समीक्षामहे ॥ ९४ ॥

१ निश्चिन्तं सुखसाध्य. २ शश्या. ३ तिश०. ४ तमःप्रमोदः स्वात्मानन्दमदप्रमोदः.

५ तृतीयचतुर्थचरणयोः पाठान्तरम्-स्वातन्त्र्येण तिरङ्गुष्ठं विहरणं स्वान्तं प्रशान्तं
सदा स्थैर्यं बौगमहोत्सवोपि च यदि त्रैलोक्यराज्येन किम् ॥ ६ पंड. ७ नान्धिः
क्षुब्धेऽन खलु जायते. ८ न तु. ९ भोगेषु स्पृहयालवस्तव वशी. १० पूत. ११ कृतैः.
१२ वस्तुभिः.

मातः लक्ष्मि । इत्यनेन रत्यभावो द्योतितः । भजस्व सेवस्व । मरकाक्षिणी
मर्यमिलाधिणी मा स्म भूः । स्मोत्तरे लङ् च इति चकारादाशीर्थे लुह् । न
माङ् योगे इत्यडागमनिषेधः । तत्र हेतुमाह भोगेभ्य इति । वयं भोगेभ्यः ।
‘स्पद्वरीप्सितः’ इति चतुर्थी । सृहयाल्वः कामिनः न ‘सृहिगृहिं०’ इति
आलुच् । निःस्पृहाणामस्माकं त्वं कासि । न कपि त्वय्यास्येत्यर्थः । यतः
वयं सद्यः तत्कालं स्यूता निर्मिता । कर्मणि चक्षः । च्छ्रौः शृङ्गुनासिके च इति
ऊठि यणादेशः । पलाशपत्राणां पुष्टिका । द्वेष इति प्राकृते प्रसिद्धा ।
सैव पात्रं तस्मिन् । अपवित्रं पवित्रं संपद्यमानं कृतं तस्मिन् । भिक्षया
लक्ष्मा: सर्कत्रः । भिक्षासर्कत्रस्तैः । संप्रति इदानीम् । वृत्तिमुपजीविकाम् ।
समीहामेह इच्छामः । विक्षेपायुपाधिरहितं भैक्षमेव ममेष्ट न पुनः श्रीप्रयुक्ता
दुःखपरिणामा भोगा इति तात्पर्यम् । शार्दूलवि० ॥

अथ योगिन ऐश्वर्यसम्पन्नेन नृपेण साम्यमाह—

मेही रम्यौ शत्या विपुलमुपधानं भुजलता
वितानं चाकाशं व्यजनमनुकूलोयमनिलः ।
स्फुरद्वीपश्चन्द्रो विरतिवनितासङ्घमुदितः

सुखं शान्तः शेते मुनिरतनुभूतिर्नृप इव ॥९५॥

भुजलता बाहुलता । विपुलं विस्तृतम् । उपधीयते शिरोन्त्र इति उपधानं
उपवर्हः । ‘उशी’ इति भाषायाम् । वितानम् उल्लेचः ‘चांद्रा’ इति प्राकृते ।
आकाशम् । अयमनुकूलोऽनिलः वायुः व्यजनं तालवृन्तकम् । ‘पञ्चा’ इति
भाषाप्रसिद्धिः । चन्द्रः स्फुरन् दीपः । विरतिः शान्तिरेव वन्निता छी तस्याः
संगेन समागमेन मुदितः प्रीतः तुसो वा । न ततुः अततुः भूतिरैश्वर्यं यस्य स
मुनिः । निवृतः सर्वतत्वज्ञः कामकोथविवर्जितः । ध्यानस्थो निक्षियो दान्त-
स्तुत्यमृत्कावनो मुनिः ॥ इत्युक्तलक्षणः । विपुलसंपत्तिर्नृप इव शेते निद्राति ।
रूपकंसंकीर्णोयमुपमालंकारः । तथा उपमानान्तरादुपमेयस्य मुनेरपरिच्छिन्नशत्या-
दिसम्पन्नत्वेनाधिक्यप्रतीतेवैतिरेको व्यज्यते इत्यलंकारेणालंकारध्वनिरिति राम-
चन्द्रबुधेन्द्रः । वृत्तं शिखरिणी ॥

१ महाशत्या पृथ्वी, २ मृदी, ३ शारचन्द्रोदीपः, ४ सुखी.

अथ योगिस्वरूपमाह द्वाभ्याम्—

भिक्षाशी जनमध्यसंगरहितः स्वायत्तचेष्टः सदा
दोनादानविरक्तमार्गनिरतः कश्चित्पस्वी स्थितः ।
रथ्यांकीर्णविशीर्णजीर्णवस्त्रैरास्यूतकन्थाधरो

निर्मानो निरहंकृतिः शमसुखाभोगैकवद्वस्पृहः ॥ ९६ ॥

भिक्षामश्चातीति भिक्षाशी । जनमध्ये यः संगः प्रीतिस्तेन रहितः । स्वस्य
आयत्ता अधीनाः चेष्टा इन्द्रियव्यापारा यस्य सः । दानं च आदानं
प्रतिग्रहकरणं च ताभ्यां विरक्त उदासीनो यो मार्गः तस्मिन्निरतः । रथ्यायां
यानि कीर्णानि विशीर्णानि च जीर्णानि वसनानि तैः आस्यूता कृता या कन्था
तां धारयतीति तथा । मानरहितः निर्मानः निरहंकृतिः निरहंकारः शमसुखस्य
आभोगोत्तिशयः स एव एकस्तास्मिन् बद्धा स्पृहा येन सः । उक्तलक्षणः पुरुषः
कश्चित्कविदेव दद्यते इत्यर्थः । स्वभावोक्तिरलंकारः । शार्दूल० ॥

चाण्डालः किमयं द्विजातिरथवा शूद्रोथ किं तापसः-

किं वा तत्त्वविवेकपेशालमतिर्योगीश्वरः कोपि किम् ।

इत्युत्पन्नविकल्पजल्पमुखरैः संभाव्यमाणा जनै-

ने कुच्छाः पथि नैव तुष्टमनसो यान्ति स्वयं योगिनः ॥ ९७ ॥

द्विजातिः त्रैवर्णिकः । तत्त्वस्य विवेके पेशाला पट्टः मतिर्यस्य । उत्पन्ना ये
विकल्पाः तेषां जल्यैः जल्पन्मुखरा वाचालास्तैः । एवंविधानि वाक्यान्युदाहर-
द्विरित्यर्थः । तुष्टं प्रीतं मनो येषाम् । यान्ति ब्रह्मनिष्ठत्वात्तूर्णीं गच्छन्ति ।
तदुक्तं गीतायां—न प्रहृष्टेत्रियं प्राप्य नोद्विजेत्राप्य चाप्रियम् । स्थिरबुद्धिरसं-
मृदो ब्रह्मविद्वाणि स्थितः । शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानावमानयोः ॥
इत्यादि । ‘अनाविकृत्वन्वयात्’ इति उत्तरमीमांसान्यायेन ‘पाण्डित्यं
निर्विद्याथ बाल्येन तिष्ठासेत्’ इति बृहदारप्यकश्चुत्या ‘अद्वैतं’ समनुप्राप्त-
जडवलोकमाचेरत्’ इति च गौडपादीयकारिकाया आहितमर्यादामनुलङ्घ्य वर्तनं
करोतीति तात्पर्यम् । शार्दूलविं० ॥

१ हाना. २ क्षीण. ३ वसनः. ४ संप्रोतः; संप्राप्तकन्थासंखः—सनः ५ तस्वानिवेश.
६ रामाष्य०, रामाव्यमाना.

अथ योगिनो हिंसादिराहित्यवृत्तिमाह—

हिंसाशून्यमयक्वलभ्यमशनं धात्रा मरुत्कलिपतं

व्यालानां पशवस्तुणाङ्कुरसुजः सृष्टाः स्थलीशाचिनः ।

संसारर्णवलङ्घनक्षमधियां वृत्तिः कृता सा नृणां

यौमन्वेषयतां प्रयान्ति सत्तं सर्वे समाप्तिं गुणाः ॥ ९८ ॥

हिंसया शून्यं रहितम् । अयललभ्यं अनायासेन प्राप्यम् । व्यालानां सर्पाणमशनं खाद्यं धात्रा विधिना मरुदूपं कृतम् । तेनैव स्थल्यामङ्कुत्रिमभूमौ शेरते तच्छीलाः पशवः तृणानामङ्कुरान् भुजते इति तृणाङ्कुरभुजः सृष्टाः । संसार एवार्णवस्तस्य लंघने क्षमा समर्था धीर्दुदिवेषां तेषां नृणां सा वृत्तिः जीविका कृता यां सततमन्वेषयतां मार्गयतां सर्वे गुणाः विद्वत्वैचक्षण्यादयः समाप्तिं प्रयान्ति । अतो योगिनो यद्वच्छालाभेन संतुष्टा हिंसाराहित्येन वृत्तिं कुर्वन्तीति भावः । शार्दूल० ॥

अथ निश्वलवृत्तिलवमाह—

गङ्गातीरे हिमगिरिशिलावद्वपद्मासनस्य

ब्रह्माध्यानाभ्यसनविधिना योगनिद्रां गतस्य ।

किं तैर्भाव्यं मम सुदिवसैर्यत्रै ते निर्विशङ्काः

कण्ठूयन्ते जरठहरिणाः स्वाङ्गमङ्गे मरीये ॥ ९९ ॥

गङ्गाध्यास्तीरे हिमगिरे: शिलायां बद्वं पद्मासनम् । ऊर्मूले वामपादं पुनस्तु दक्षिणं पदं । वामोरौ स्थापयित्वा तु पद्मासनमिति सृतम् ॥ इत्युक्तलक्षणं येन तस्य । ब्रह्मणः ध्यानं । ‘तत्रप्रत्यैकतानता ध्यानम्’ इति योगसूत्रलक्षितं ध्येयैकप्रत्ययस्य तैलधारावदविच्छिन्नवृत्तिलवम् । तस्य अभ्यसनं अभ्यासः पुनः पुनरुत्थानम् । ‘अभ्यासो नाम चित्तभूमौ कस्याचित्समानप्रत्ययावृत्तिवित्तस्य’ इति आचार्योक्तिः । तस्य विधिना करणेन योगनिद्रां संप्रशातसमाधिं गतस्य प्राप्तस्य मम तैः सुदिवसैः पुष्यदिवसैः भाव्यं किम् । एवंविधान् षुष्यदिवसानहं पश्यामि किमिति यावत् । यत्र दिवसेषु । जरठाः वृद्धा हरिणाः निर्विशङ्काः निर्भयाः सन्तः । कण्ठूयन्ते । डित्यपाषाणमिव चेतन-रहितं जडपदार्थं मां ज्ञात्वेति पूरणम् । एकन्तवासी ‘यस्मान्नेद्विजते लोको

१ वायुः कृतो वेभसा. २ तुष्टाः. ३ ताम्. ४ सहसा. ५ येषु. ६ शङ्कमङ्गे, संप्राप्त्यन्ते जरठहरिणाः शङ्ककण्डुविनोदम्.

लोकान्नोद्विजते च यः । इति सर्वसाम्यावस्थः बहिर्विषयविज्ञानरहितश्च कदा भविष्यामीति चिन्ता योतितास्मिन्पदे । मन्दाकान्ता ॥

अथात्यन्तवैराग्येण कर्मनिर्मूलनप्रकारमाह—

पाणिः पात्रं पवित्रं भ्रमणपरिगतं भैक्षमक्षव्यमन्त्रं

विस्तीर्णं वस्त्रमाशाद् वाकमपमलं तल्पमस्वल्पमुर्वीं ।

येषां निःसङ्कृताङ्गीकरणपरिणतिः स्वात्मसंतोषिणस्ते

धन्याः संन्यस्तदैन्यव्यतिकरनिकराः कर्म निर्मूलयन्ति १००

पाणिः हस्तः । लक्षणया हस्तपुटकः । पात्रं भाष्टम् । भ्रमणेन परिगतं लब्धं मैक्षं भिक्षायाः समूहः । 'तस्य समूहः' इति अण् । अक्षर्यं अशक्यक्षर्यं । क्षयजव्यौ शक्यार्थं इति यान्तादेशः । अन्नं भक्तादि । विस्तीर्णं विपुलमाशानां दिशां दशकं दशानां समूहः तदेव अपगतः मलः यस्मात् तदपमलं वस्त्रम् । उर्वा पृथ्वी अस्वल्पं महत्तल्पं शयनीयम् । एवं येषां निसंगतायाः अनासक्त्या अङ्गीकरणं स्वीकरणमेव परिणतिः । स्वात्मनि एव संतोषो विद्यत एषां ते स्वात्मसंतोषिणः । संन्यस्ताः त्यक्ताः दैन्यप्रयुक्ता ये व्यतिकराः व्यसनानि व्यतिषङ्खा वा तेषां निकराः यैः । 'अथ व्यतिकराः पुंसि व्यसनव्यतिषङ्ख्योः' इति मेदिनी । स्वग्रहरा ॥

अथ पञ्च भूतानि संबोध्याह—

मातर्मेदिनि तात मारुत सखे तेजः सुवन्धो जल-

भ्रातव्योम निवद्ध एषे भवतामन्त्यः प्रणामाङ्गलिः ।

युष्मतसंगवशोपजातसुकृतोद्वेक्षस्फुरचिर्मल-

ज्ञानांपास्तसमस्तमाहमहिमा लीये परे ब्रह्मणि ॥ १०१ ॥

हे मातः मेदिनि स्थूलशरीरस्य पृथ्वीद्रव्यत्वाद् । तात पितः मारुत । वायोः पोषकत्वात्सुखदत्तवाद् । सुवन्धो उत्तमवन्धो । व्योम आकाशम् । अन्त्यः चरमः । पुर्वभवायोगात् । प्रणामस्य अङ्गलिः । युष्माकं संगः तद्वशेन उपजातं यत्सुकृतं तस्य उद्वेक्षणातिशयेन स्फुरत् निर्मलं शुद्धं च ज्ञानं तेन अपास्तः अपगतः समस्तः मोहस्य महिमा यस्य तथाभूतः अहं परे ब्रह्मणि सञ्चिदानन्दस्वरूपो जीवन्मुक्तः सन्नहं वर्तेयेत्याशयः । शार्दूलविं ॥

इति श्रीभर्तुहरिविरचितं वैराग्यशतकं समाप्तम् ।

संकीर्णश्लोकाः ।

येनैवाम्बरखण्डेन संवीतो निशि चन्द्रमाः ।

तेनैव च दिवा भानुरहो दौर्गत्यमेतयोः ॥ १ ॥

येनैव अंबरखण्डेन वह्नैकदेशेन । पक्षे नभोभागेन । संवीतः आच्छादितः ।
तेनैव दिवसे भानुः सूर्यो वेष्टितः । पक्षे संचारतः । अहो इत्याथर्ये । एतयो-
ःस्तेजास्विनोदैर्गत्यं दुर्गतस्य भावः दैन्यं । समर्थयोरपि दैन्यं अस्मिन्हतसंसारे
दद्यते चेद् का कथा अस्माद्वाशानां मर्त्यानामसमर्थानां चेति भावः ॥

विवेकव्याकोशे विकसति शामे शास्त्र्यति तृष्णा-

परिष्वज्ञे तुङ्गे प्रसरतितरां सा परिणतिः ।

जराजीर्णेश्वर्यग्रसनगहनाक्षेपकृपणः

कृपापात्रं यस्यां भवति मरुतामप्यधिपतिः ॥ २ ॥

विवेकस्य व्याकोशः उन्मीलनं यस्मिन्स्तास्मिन् । शमो नाम श्रवणादिव्यतिरिक्तविषयेभ्यो मनसो निय्रहः । इत्युक्तलक्षणे शामे । व्यधिकरणोऽयं बहुत्रीहिः ।
अद्वा विवेकेन व्याकोशः स्फुटः । विकसति सति । तुङ्गे उच्छ्रृते । अतिदृढे इति-
यावत् । तृष्णायाः परिष्वज्ञे आश्लेषे शास्त्र्यति सति सा परिणतिः सुखातिशयरूपा
प्रसरतितरामतिशयेन विस्तृता भवति । जरया जीर्णं यदैश्वर्यं तस्य प्रसन्नेनोप-
भोगेन कृतो गहनो य आक्षेपः चित्तव्याकुलता निन्दा वा तेन कृपणो दीनः
मरुतां पतिरिन्द्रोऽपि यस्यां परिणतौ कृपापात्रमनुकम्पास्पदं भवति ।
तृष्णापात्रमिति पाठे एतस्मिन्सुखे सतृष्णो भवति । सान्तस्य स्वर्गसुखस्य
तुच्छत्वादिति भावः । इतः श्लोकपञ्चकस्य वृत्तं शिखरिणी ॥

पुरा विद्वत्तासीदुपेणशामवतां क्लेशहतये

गता कालेनासौ विषयसुखसिद्धै विषयिणाम् ।

इदानीं तु प्रेक्ष्य क्षितितलभुजः शास्त्रविमुखा-

नहो कष्टं सापि प्रतिदिनमधोधः प्रविशति ॥ ३ ॥

पुरा प्राचीनकाले विद्वत्ता उपशमवतां शांतिपराणां क्लेशहतये दुःखक्षयार्थ-
मासीत् । कालेन दीर्घकालेनासौ विषयपुरुषाणां विषयसुखसिद्धै वैषयिकसुख-
प्राप्त्यर्थं गता । इदानीं तु क्षितितलभुजः भूभजः शास्त्रविमुखान् शास्त्रपरा-

द्वूखान्प्रेक्ष्य सापि विद्वता प्रतिदिनमधोधो गच्छति । एवं समुचिताश्रयाभावादधिकाधिकं नीचावस्थापना भवतीत्यहो कथम् ॥

अतिक्रान्तः कालो लटभललनाभोगसुभगो

भ्रमन्तः आन्ताः स्मः सुचिरमिह संसारसरणौ ।

इदानीं स्वःसिन्धोस्तटभुवि समाक्रन्दनगिरः ।

सुतारैः फुत्कारैः शिव शिव शिवेति प्रतनुमः ॥ ४ ॥

लटमा मनोज्ञा या ललनाः ल्लियस्तासां भोगेन उपभोगेन सुभगो रमणीयः ।
इहास्यां । अथना अस्मिन्मर्त्यलोके । संसार एव सरणिमार्गस्तस्यां सुचिरं दीर्घकालं
भ्रमन्तः आन्ताः भ्रमपूर्णाः स्मः । इदानीं स्वःसिन्धोः स्वर्धुन्या गंगायाः तटसंबन्धिनी या भूतस्यां सुतारैः दीर्घैः फुलकारैः फुत् इति शब्दैः । खेदर्दीकोऽयं
चनिः । सह शिव शिव शिव इति समाक्रन्दनस्य गिरः प्रतनुमः उदाहरामः ॥

महादेवो देवः सरिदिपि च सैवामरसरि-

द्वृहा एवागारं वसनमपि ता एव हरितः ।

सुहृद्रा कालोयं ब्रतमिदमदैन्यब्रतमिति

कियद्वा वक्ष्यामो वटविटप एवास्तु दयिता ॥ ५ ॥

महादेव एव देवः । अमरसरित देवनदी एव सरित् । अगारं गृहम् ।
इरितो दिशः । वसनमाच्छादनम् । कालो मृत्युः । न विद्यते दैन्यरूपं याच्छारूपं
व्रतं यस्मिन् तदैन्यव्रतमेव व्रतम् । वटविटपो न्यग्रोधवृक्ष एव दयिता ऋषी-
स्थाने इत्यर्थः ॥

अहो धन्याः केचित्तुटितभववन्धव्यतिकरा

वनान्तेऽचिन्वन्तो विषमविषयाशीविषगातिम् ।

शरञ्चन्द्रज्योत्स्नाधवलगगनाभोगसुभगां

नयन्ते ये रात्रें सुकृतचयचिन्तैकंशरणाः ॥ ६ ॥

अहो आश्रये । त्रुटिः छिन्नो भव एव वन्धः तस्य व्यतिकरः संबन्धो
येषां ते । वनान्ते वनमध्ये विषमाः कठिणा ये विषया इन्द्रियार्थाः ते एव
आशीविषाः सर्पाः । आश्यां विषमस्यास्तीति आशीविषः । तेषां गतिं मार्ग-
मक्षिक्तन्तः अमृगयमाणाः । विषमेति गतिविशेषणं वा । शरदियः चन्द्रः
तस्य जोत्स्ना चन्द्रिका तया धवलो यो गमनस्य आभोगः परिपूर्णता । विस्तीर्ण-

१ ललित. २ सुखदा. ३ सज्जे. ४ चित्तान्तीविषमावश्याशीविषगताः. ५ चित्तैक.

प्रदेश इति यावत् । तेन सुभगा ताम् । सुकृतस्य चयः त्रुदिः तद्विषया वा चिन्ता
सैव एकं शरणं आश्रयो येषां ते । अन्यतर्स्वं विद्याय केवलं पुण्योपचयचिन्ता-
परा भूत्वा रात्रि यापयन्ति ते धन्या इत्यर्थः ।

यूयं वयं वयं यूयमित्यासीन्मतिरावयोः ।

किं जातमधुना येने यूयं यूयं वयं वयम् ॥ ७ ॥

पुरा आवयोरुभयोर्मधे यूयं वयं इति भेदो नासीत् । तुल्यावस्थत्वात् । इ-
दानां तव संपन्नावस्थायाम् । किं कारणं जातं येन हे मित्र तव मम च मध्ये
यूयं यूयमेव वयं वयमेव इति भेदो जातः ॥

जीर्णा कन्था ततः किं सितममलपंटं पट्टवैखं ततः कि-

मेका भार्या ततः किं हयैकरिसुगणैरावृतो वा ततः किम् ॥

भक्तं भुक्तं ततः किं कदशनमथवा वासरान्ते ततः किं

व्यक्तं ज्योतिर्न वान्तर्मथितभवभयं वैभवं वा ततः किम् ॥ ८ ॥

सितं शुभ्रम् । अमलं निर्मलम् । पट्टवैखं दुकूलादि महावस्त्रम् । हयगजानां
सुगणैः बहुसमूहैः आश्रुतः परिवेष्टिः । भक्तं स्वादोदनम् । दिनान्ते अतिकाले
इत्यर्थः । कदशनं कुत्सितमशनम् । ‘कोः कत्तपुरुषेऽचि’ इति कत् । अथवा व्यक्तं
स्फुर्तं ज्योतिः ब्रह्मरूपं न ततः किम् । वा अथवा अन्तर्मथितं नाशितं भवस्य भयं
यस्मिन् तत् वैभवं विद्यते ततः किम् । अनेन निष्कामतातिशयो धन्यते । स्मर्हरा ॥

यदासीद्ज्ञानं स्मरतिमिरसंस्कारजनितं

तदा दृष्टं नारीमयमिदमशेषं जग्नद्वपि ।

इदानीमस्माकं पट्टतरविवेकाङ्गनजुषां

समीभूता दृष्टिस्त्रिभुवनमपि ब्रह्म मनुते ॥ ९ ॥

स्मरः मदन एव तिमिरमान्ध्यहेतुः तत्संस्काराज्ञानितमज्ञानं ज्ञानप्रतियोगि यदा
यस्मिन्काले आसीत् तदा इदमशेषमपि जगत् नारीमयं स्त्रीप्रचुरं दृष्टम् । अस्मा-
मिरित्यध्याहारः । इदानीमित्यनेन विवेकावस्था द्योतिता । अतिशयेन पट्टः
कुशलः पट्टतरः यो विवेकः स एव अजनं तज्जुषामस्माकं समीभूता सर्वसाम्न्या-
वस्थापन्ना दृष्टिः त्रिभुवनमपि । न तु केवलमेकं जगत् । ब्रह्म मनुते । ब्रह्माति-
रिक्तं तद्यतिरिक्तं वा किञ्चिन्नास्तीति पद्याम इति भावः । शिखारिणी ॥

१ भिन्. २ वर्. ३ सूत्रं. ४ बहुगुणगुणिता काटिरेका. ५ अन्यकञ्जयोऽ. ६ इति. ७ तनुते.

ज्ञानं सतां मानमदादिनाशनं
केषांचिदेतन्मदमानकारणम् ।

स्थानं विविक्तं यमिनां विमुक्तये

कामातुराणामतिकामकारणम् ॥ १० ॥

मानश्च मदश्च मानमदौ तौ आदी तेषां येषां नाशनं नाशकर्तृ । केषांचित्
क्षुद्राणां । एतदेव ज्ञानं मदमानकारणं मदमानयोः जनयितु । विविक्तं निर्जनं
स्थानं यमिनां जितेन्द्रियाणां विमुक्तये मुक्त्यर्थम् । तदेव स्थानं कामातुराणां
कामिनां अतिकामस्य पुष्कलकामस्य कारणं हेतुः । वंशस्य वृत्तम् ॥

शश्या शैलशिला गृहं गिरिगुहा वस्त्रं तद्दणां त्वचः

सारङ्गाः सुहृदो ननु क्षितिरुहां वृत्तिः फलैः कोमलैः ।

येषां नैर्भरमभ्युपानमुचितं रत्यै च विद्याङ्गना

मन्ये ते परमेश्वराः शिरसि यैर्बद्धो न सेवाज्ञालिः ॥ ११ ॥

शैलशिला शैलसंबन्धिनी शिला एव शश्या । गिरेगुहा गृहं । सारङ्गा हरिणाः
यक्षिणो वा । क्षितिरुहां वृक्षाणां । वृत्तिः उपजीविका । रत्यै क्रीडार्थं विद्याङ्गना
विद्यारूपा छी । एवंविधपरिवारयुतैः यैः सेवार्थः अजालिः सेवाज्ञालिः शिरसि
मस्तके न बद्धः ते परमेश्वराः इति अहं मन्ये । धन्यास्ते सुकृतिनक्ष यैः
भुजोदरपूरणार्थमभीष्टतमं स्वातन्त्र्यं नापहारितमित्यर्थः । शार्दूलविकीडितम् ॥

सत्यामेव त्रिलोकीसरिति हरशिरश्चुम्बिनीविच्छटायां

सद्वृत्तिं कल्पयन्त्यां तटविटपिभवैर्वलक्लैः सत्फलैश्च ।

कोयं विद्वान्विपत्तिज्वरजनितरुजातीव दुःखासिकानां

वक्त्रं वीक्षेत दुःस्थे यदि हि न विभृयात्स्वे कुटुम्बेनुकम्पाम् ॥ १२ ॥

हरस्य शिरः चुम्बितीति हरशिरश्चुम्बिनी एवंविधा नीवैः कटिवल्लस्य च्छटा
वस्याः सा तथा तस्यां त्रिलोकीसरिति गङ्गायाम् । तटे ये विटपिनः तरवः
तद्भवैः वलक्लैः तत्फलैश्च सदृत्तिं योग्योपजीविकां कल्पयन्त्यां सत्याम् । विपत्ति-
रेव ज्वरः तेन जनिता या रुक् तथातीव अत्यन्तं दुःखमास्ते आसु इति दुःखा-
सिकाः तासां वक्त्रं सुखं कोऽयं विद्वान् ज्ञाता वीक्षेत यदि हि दुःस्थे स्वे कुटुम्बे
अनुकम्पां न विभृयात् । न कोऽपि याच्छादुःखदैन्यं सहेतेत्यर्थः । स्मर्घरा ॥

उद्यानेषु विचित्रभोजनविभिस्तीव्रातितीव्रं तपः

कौपीनावरणं सुवस्त्रममितं भिक्षाटनं मण्डनम् ।

आसनं मरणं च मङ्गलसमं यस्यां समुत्पद्यते

तां काशीं परिहृत्य हन्त विबुधैरन्यत्र किं स्थीयते ॥ १३ ॥

यस्यां काश्याम् । तीव्रातितीव्रमत्यन्तीव्रं तपः कृच्छ्रादि । अन्द्रुतभोजनप्रकारसदृशं भवति । कौपीनस्य गुणस्य आवरणमाभ्यादनं सुवस्त्रम् । अमितं परिमितिरहितं भिक्षाटनं भिक्षार्थमटनं मण्डनं भूषणम् । यस्यां च आसनं निकटस्थितं मरणं मङ्गलसमं समुत्पद्यते । तां काशीं परिहृत्य परित्यज्य । हन्तेति खेदे । विबुधैः सुझैः किमन्यत्र स्थीयते । अत्यन्तमार्थ्यमिदमित्यर्थः । शार्दूल० ॥

नायं ते समयो रहस्यमधुना निद्राति नाथो यदि

स्थित्वा द्रक्ष्योसि कुप्यति प्रभुरिति द्वारेषु येषां वचः ।

चेतस्तानपहाय याहि भवनं देवस्य विश्वेशितु-

र्निर्दीवारिकनिर्दयोक्त्यपरुषं निःसीमशर्मप्रदम् ॥ १४ ॥

समयो दर्शनावसरः । रहस्यमेकान्तम् । यदि स्थित्वा द्रक्ष्यति तर्हि प्रभुः कुप्यति इति येषां द्वारेषु वचः । हे चेतः तान् विहाय त्वक्त्वा विश्वस्य इशितुः देवस्य । द्वारि नियुक्तः दीवारिकः । निर्दया उक्तयः निर्दयोक्तयः । निर्गता दीवारिकस्य निर्दयोक्तयः यस्मात्तद निर्दीवारिकनिर्दयोक्तिः । अपरुषं निःसीमशर्मप्रदमत्यन्तसुखदं भवनं याहि । उन्मत्तपुरुषाणां परुषवचनश्रवणस्थानानि विहाय सर्वदातारं करुणाकरं परमेश्वरं शरणमन्विच्छेति भावः ॥ शार्दूल० ॥

अहौ वा हारे वा बलवति रिपौ वा सुहृदि वा

मणौ वा लोष्टे वा कुसुमशयने वा हृषदि वा ।

तृणे वा खैणे वा मम समदृशो यान्तु दिवसाः

क्वचित्पुण्यारण्ये शिव शिव शिवेति प्रलपतः ॥ १५ ॥

अहौ सर्पे । हारे लजि । बलवति रिपौ समर्थशत्रौ । लोष्टे मृपिण्डे । कुसुमानां पुण्याणां शयनं शश्या तस्मिन् । दृषदि पाषणे । खैणां समूहः खैणं तस्मिन् । समा दृक् यस्य तस्य । क्वचित् कुत्रापि पुण्यारण्ये वदरिकाश्रमसदृश-पुण्यप्रदेशे ‘शिव शिव शिव’ इति प्रलपतः उचैर्वदतः मम दिवसा यान्तु । यत्र कुत्रापि देशे यस्या कस्यामपि वृत्तौ यस्य कस्यापि संगमे सततं शिवनाम-स्मरणं कुर्वतो ममायुर्यात्विति तात्पर्यम् । शिखारिणी ॥

अर्किचनस्य दान्तस्य शान्तस्य समचेतसः ॥

सदा संतुष्टमनसः सर्वाः सुखमया दिशः ॥ १६ ॥

नास्ति किंचन यस्य तस्य । दान्तस्य उपरतवहिरिन्द्रियस्य । शान्तस्य निगृहीतान्तःकरणस्य । समं चेतः यस्य तस्य संतुष्टमनसः प्रमुदितान्तःकरणस्य पुष्टस्य । सुखमया: सुखप्रचुराः । सर्वदुःखकारणे मनसि परितुष्टे सति सर्वत्र सुखप्राचुर्यमनुभूयत इत्यर्थः ।

अनावर्तीं कालो ब्रजति स वृथा तच्च गणितं

दशास्ताताः सोढा व्यसनशतसंपातविधुराः ।

कियद्वा वक्ष्यामः किमिव वत नात्मन्यपकृतं

त्वयां यावत्तावत्पुनरपि तदेव व्यवसितम् ॥ १७ ॥

न आर्वते इति तच्छीलः । वृथा व्यर्थं ब्रजति गच्छतीति न गणितं मनसि कृतम् । तास्ताः परस्परविलक्षणाः दशा अवस्थाः । व्यसनानां शतं तस्य संपातः पतनं तेन विधुरा विकलाः । वतति खेदे । आत्मनि स्वस्मिन् । किमिव नापकृतं कोपकारो न कृतः । सर्वमपि अपकृतमित्यर्थः । व्यवसितं चेष्ठितम् । यावदेतत्सर्वे कृतं तावत्पुनरपि तदेव कर्तुमारब्धम् । शिखारिणी ॥

उत्तिष्ठ क्षणमेकमुद्रह गुरुं दारिद्र्यभारं सखे

श्रान्तस्तावदहं चिरं मरणजं सेवे त्वदीयं सुखम् ।

इत्युक्तो धनवर्जितेन सहसा गत्वा इमशाने शब्दो

दारिद्र्यान्मरणं वरं वरमिति ज्ञात्वैव तूष्णीं स्थितः ॥ १८ ॥

हे सखे शब्दो । गुरुं दुवहम् । अहं श्रान्तः संसारभारवहनेन त्वदीयं मरणं सुखं सेवे । तदेव मे अतीव रोचते । इति धनेन वर्जितः तेन दरिद्रेण गत्वा । सहसा संभ्रेषणोक्तः । दारिद्र्यान्मरणं वरं वरमिति ज्ञात्वा । वीप्सा आदरार्था । तूष्णीं भूकमावेन । ‘दारिद्र्यदोषो गुणराशिनाशी’ इति तु सुप्रसिद्धेऽव । शार्दूल० ॥

एता हसन्ति च रुदन्ति च कार्यहेतो-

र्विश्वासयन्ति चं परं न च विश्वसन्ति ।

तस्माच्चरेण कुलशीलसमन्वितेन

नर्यैः श्मशानघटिका इव वर्जनीयाः ॥ १९ ॥

एताः खियः कार्यहेतोः स्वेतुसिद्धै इसन्ति आनन्दप्रदर्शनं कुर्वन्ति रुदन्ति

१ संताप २ किमस्माभिर्यावद् ३ इत्युक्तं धनवर्जितस्य वचनं श्रुत्वा ४ विन-
५ पुरुषं ६ वेद्याः

रोदनं कुर्वते च । परं पुरुषं च विश्वासयन्ति स्वस्मिन् विश्रम्भं कारयन्ति स्वतस्तु
न कर्मन्त्रपि विश्वसन्ति । तस्मान्नरेण कुलं च शीलं च ताभ्यां समन्वितेन नार्यः
खियः श्मशाने या घटिका मृत्यात्रविशेषास्ता इव वर्जनीया दूरतः परिव-
जैनीयाः । तासां अनर्थेहेतुत्वात् । वसन्ततिलका ॥

कार्कश्यं स्तनयोर्धशोस्तरलतालीकं मुखे श्लाघ्यते

कौटिल्यं कचसंचये चै वदने मान्यं त्रिके स्थूलता ।

भीरुत्वं हृदये सदैव कथितं मायाप्रयोगः प्रिये

यासां दोषगणो गुणो मृगदृशां ताः स्युः पश्चूनां प्रियाः ॥२०॥

स्तनयोः कर्कशस्य भावः कार्कश्यं काठिष्यं दोषः पक्षे निर्दयता । दशोः

नेत्रयोः तरलता चंचलता पक्षे अस्थिरता । मुखे अलीकं ललाटदेशः पक्षे
अनृतभाषणं । श्लाघ्यते प्रशस्यते । कचसंचये केशपुङ्गे कौटिल्यं भावः कौटिल्यं
वक्ता । वदने मान्यं गम्भीरता । त्रिके पृष्ठवंशाधारभागे । स्थूलता । मायाप्रयोगो
वश्चनाप्रचुरचेष्टा । यासां मृगनयनानां दोषाणां गणः समृहोऽपि गुणः ताः
खियः पश्चूनां प्रियाः । न तु मनुष्याणां स्युरिति शेषः । अतः ये एवंविधासु खीपु
गुणदृष्टिं कुर्वन्ति ते पशव इत्यर्थः । शार्दूल० ॥

क्वचिद्द्वौणावादः क्वचिदपि च हाहेति रुदितं

क्वचिद्दिव्द्वौष्ट्री क्वचिदपि सुरामत्तकलहः ।

क्वचिद्रामा रम्याः क्वचिदपि गलत्कुष्वपुषो

न जाने संसारः किमसृतमयः किं विषमयः ॥ २१ ॥

बीणावादः बीणा वादनम् । विदुषां गोष्ठी शास्त्रप्रचुरा कथा । सुरया मत्तानां
कलहः । गलत् प्रखबत् कुष्टं यत्र ताढक् वपुः येषां ते यासां ता वा तथा । संसारः
असृतमयः सुखप्रचुरः विषमयः दुःखप्रचुरो वा न जाने । प्रान्तुर्ये मयद् । परस्पर-
विरुद्धावस्थावलोकनान्तर्याभाव इत्यर्थः । शिखरिणी ॥

गात्रैर्गिरा च विकलश्चदुमीश्वराणां

कुर्वन्नयं प्रहसनस्य नटः कृतोसि ।

तं त्वां पुनः पलितकर्णकभाजमेन

नाट्येन केन नटयिष्यति दीर्घमायुः ॥ २२ ॥

गात्रैः गिरा च विकलः । चंडुं चादुभाषितम् । प्रहसनस्य हास्यरसप्रधान-

१ प्रवचने. २ प्रयोगप्रिये. ३ किं नराणां. ४ वायं.

नाटकविशेषस्य । पलितयुतौ कर्णौ तौ एव कर्णकौ भजतीति तं भाजं । नाथ्येन
अवस्थानुकृत्या । दीर्घे प्रविततम् । वसन्ततिलका ॥

चला लक्ष्मीश्वलः प्राणाश्वलं जीवितयौवनम् ।

चलाचले च संसारे धर्म एको हि निश्चलः ॥ २३ ॥

चला चबला लक्ष्मीः संपूर्त काँतिर्बा । जीवितं च यौवनं च जीवतयौवनम् ।
चलाचले चबले । धर्म एव एको निश्चलो नित्यः ॥

जातः कूर्मः स एकः पृथुभुवने भरायार्पितं येन पृष्ठं

श्लाघ्यं जन्म ध्रुवस्य भ्रमति नियमितं यत्र तेजस्विचक्रम् ।

संजातव्यर्थपक्षाः परहितकरणे नोपरिष्ठान्न चाधो

ब्रह्माण्डोदुम्बवरान्तर्मशकवद्वरे जनतवो जातनष्टाः ॥ २४ ॥

येन कूर्मेण पृथु यदुवनं तस्य भराय भारधारणार्थं पृष्ठं स्वपृष्ठं अर्पितं दत्तम् ।
ध्रुवस्य जन्म श्लाघ्यं स्तुत्यं यत्र यस्मिन्ध्रुवे नियमितं तेजस्विचकं देदीप्यमान-
तारामण्डलं भ्रमति । नोपरिष्ठान्न चायथः । न कथमपि परहितस्य परोपकारस्य
करणे । संजाताश्व ते विगतोऽर्थो येषां ते व्यर्थार्थं पक्षा येषां ते । पक्षे संजाताश्व
ते व्यर्थां पक्षौ स्वार्थपरमार्थलक्षणौ येषां ते तथा च ब्रह्माण्डमेव उदुम्बरं तस्यान्तरे
मध्ये ये मशकास्तद्वद्वरे जनतवः जातनष्टाः जाताः नष्टाश्व । ‘जायस्व भ्रियस्व
इत्येतत्वितीयं स्थानं’ इति । शार्दूलविं ॥

ददतु ददतु गालीर्गालिमन्तो भवन्तो

वयमपि तदभावाद्वालिदः नेसमर्थाः ।

जगति विद्वितमेतदीयते विद्यमानं

न हि शशकविषाणं कोपि कस्मै ददाति ॥ २५ ॥

गालिमन्तो गालयः सन्ति एषां ते भवन्तः । निन्दायां मतुप् । गालीः ददतु
ददतु नाम । तदभावाद्वाल्यभावात् । वयमपि तासां दाने असमर्थाः । विद्यमानं
वस्तु दीयते अन्यस्मै इत्येतजगति विदितं प्रसिद्धं हि । यस्मात् शशकविषाणं
शशशृङ्गं न कोपि कस्मै ददाति । तस्यात्यन्ताभावात् । मालिनी ॥

न भिक्षा दुष्प्रापा पथि मम महारामचरिते

फलैः संपूर्णा भूर्विटपिमृगचर्मापि वसनम् ।

सुखैर्वा दुःखैर्वा सद्वशपरिपाकः खलु तदा

त्रिनेत्रं कस्त्यकत्वा धनलवमदान्धं प्रणमति ॥ २६ ॥

१ वनमथ स्थापितं येन पृष्ठे. २ कारणं नोकरिष्यन्नवार्थम्. ३ द्विपमृगमुच्च-
४ सुखे वा दुःखे वा.

महारामैः उद्यानैः स्वानन्देन वा रचिते पथि भिक्षा न मम दुष्खापा । यतो
भूः भूमिः फलैः संपूर्णा । विटपिचर्म वृक्षत्वक् मृगचर्म कृष्णाजिनमपि वसने
वस्त्रम् । यदा । खलु निश्चये । सुखैः दुःखैर्वा सदृशपरिपाकः समपरिणामः तदा
विनेत्रं शंकरं त्यक्त्वा विहाय कः सुधीः धनलब्बेन मदः तेन अन्धस्तं जनं प्रण-
मति । न कोऽपीत्यर्थः । शिखरिणी ॥

नो खद्वप्राविदारिताः करटिनो नोद्वेजिता वैरिण-
स्तन्वद्वन्ध्या विपुले नितेम्बफलके न क्रीडितं लीलया ।
नो जुष्टं गिरिराजनिर्झरद्धणज्ञांकारकारं पैयः
कालोयं परपिण्डलोलुपतया काकैरिव प्रेरितः ॥ २७ ॥

खद्वेन करटिनः अरिहास्तिनः न प्रविदारिताः । वैरिणः नोद्वेजिताः । न उद्वर्गं
प्रापिताः । लीलया तन्वद्वन्ध्याः सुकुमाराद्वन्ध्याः विपुले विस्तीर्णे नितम्बफलके
कटिपुरोभाग एव फलकं तस्मिन् न क्रीडितम् । गिरीणां राजा तस्मात् यः
निर्वारः झरः तस्य ज्ञणज्ञांकारं करोतीति तत्प्रयः नो जुष्टं न सेवितम् ।
परपिण्डे लोलुपता तया । शार्दूलविं ॥

प्रशान्तशास्त्रार्थविचारचापलं
निवृत्तनानारसकाव्यकौतुकम् ।
निरस्तानिःशेषविकल्पविस्तरं
प्रपत्तुमन्विच्छिति शंकरं मनः ॥ २८ ॥

प्रशान्तं शास्त्रार्थस्य विचारे चापलं यस्य तद् । निवृत्तं नानारसा यस्मिन्
तादशे काव्ये कौतुकं यस्य तद् । निरस्तः निःशेषं यथा स्थातथा विकल्पानां
विस्तरः यस्य तद् । मनः शंकरं प्रपत्तुं प्रकर्षेण प्राप्तुमन्विच्छिति निररा
इच्छति । वंशस्थम् ॥

भव्यं भक्तं ततः किं कददृशेनमथवा वासरान्ते ततः किम्
कौपीनं वा ततः किं किमथ सितमहृच्चास्वरं वा ततः किम् ।
एका भार्या ततः किं शतगुणगुणिता कोटिरेका ततः किम्
त्वेको भ्रान्तस्ततः किं करितुरगशतैर्वेष्टितो वा ततः किम् ॥ २९ ॥

१ निवद्, २ वयः, ३ अस्मात्परमिद पथं कचित् पातालान्न विमोचितो बत बली
नीतो न मृस्युः क्षयं नो सृष्टं शशिलाज्ञानं च मलिनं नोन्मूलिता व्याधयः । शेष-
स्वापि धरां विधृत्य न कृतो भारावतारः क्षणं चेतः सत्पुरुषाभिमानमनिपि-
मित्या वहस्त्विद्यते ॥ बली दैत्यविशेषः । मृत्युर्जन्ममरणमिति यावत् । क्षयं नोतः
क्षयचिन्तनेनेति शेषः । मृष्टमपाकृतम् । ४ भुक्तं, ५ कदाशित.

भव्यं सुंदरं भक्तं ओदनः । कदशान् कुसितमन्म् । वासरान्ते दिनान्ते ।
सिंतं महचाप्त्वरं शुभ्रमहावल्लम् । शतगौणर्गुणिता एका कोटिः अपरिमिता इति
आव । करिणां तुरगाणां च शतैः वेष्टिः । सर्वस्य नश्वरस्वभावत्वात् किंचि-
दीप परमार्थसाधकमिति तात्पर्यम् । स्वग्धरा ॥

भिक्षा कामदुधा धेनुः कन्था शीतनिवारिणी ।

अचला तु शिवे भक्तिर्विभवैः कि प्रयोजनम् ॥ ३ ॥

भिक्षा कामान् दोग्धाति तथा धेनुः । शीतनीवारिणी शीतनिवारणशीता
कन्था । अचला दृढा भक्तिस्तु शंकरे । एवं स्याचेत् विभवैः कि प्रयोजनम्
न किंचिदपीत्यर्थः ॥

भूः पर्यङ्को निजभुजलता कन्दुक स्वं वितानं

दीपश्चन्द्रो विरतिवनितालब्धसङ्कप्रमोदः ।

दिक्षान्ताभिः पवनचमरैर्वैज्यमानः समन्तां-

द्विक्षुः शेते नृप इव भुवि त्यक्तसर्वस्पृहोपि ॥ ३१ ॥

निजभुजलता कन्दुकं । ‘गिरदी गालउशी’ इति प्राकृते ख्यातम् । विरतिः
वैराग्यमेव वनिता तस्याः लब्धः संगप्रमोदः येन । दिश एव का ताः
ताभिः पवन एव चमराणि तैः । समन्तात् सर्वतः वीज्यमानः । त्यक्ताः सर्वाः
सृद्धा आशा येन सः । भिक्षुः संन्यासी नृप इव भुवि शेते । मन्दाकान्ता ॥

यद्रुक्तं सुहुरीक्षसे न धानिनां वूषे न चाढुं मृषा

नैषां गर्वगिरः शृणोषि न पुनः प्रत्याशया धावसि ।

काले वालतृणानि खादसि सुखं निद्रासि निद्रागमे

तन्मे ब्रूहि कुरङ्ग कुत्र भवता किं नाम तसं तपैः ॥ ३२ ॥

हे कुरङ्ग यद्यनिनो वक्तं सुहुः वारंवारं नेक्षसे न पश्यसि । मृषा चाढुं मिथ्या
स्तुतिभाषणं च न ब्रूषे । एषां पूर्वोक्तानां गर्वप्रञुरा गिरः भाषणानि च न
शृणोषि । पुनः परं प्रत्याशया उत्कटेच्छया तान्प्रति न धावसि । काले शुक्ताले
वालतृणानि खादसि निद्राप्राप्तौ च सुखं निद्रासि तत्स्मान्मे मां ब्रूहि भवता कुत्र
पुण्यस्यले किं नाम तपैः तसम् । यतः त्वत्सद्वशचरितं बुद्धिमति पुरुषेऽपि न
द्वयते अतः कस्य तपस एषा परिणतिः न ज्ञाने इति भावः । शार्दूलविं ॥

१ दिक्षन्याभिः २ अनुवलेम् ४ अस्माप्तिर्पं यां चिन्तयामि इति(नी. श. २) पर्य-

समारम्भा भग्नाः कति न कतिवारांस्तव पशो

पिपासोस्तुच्छेस्मिन्द्रविणमृगतृष्णार्णवजले ।

तथापि प्रत्याशा विरमति न तेव्यापि शतधा

न दीर्घं यच्चेतो नियतमशनिग्रावघटितम् ॥ ३३ ॥

हे पुच्छविषाणरहित पशो आस्मिन् तुच्छं द्रावणमेव मृगतृष्णासमुदः तस्य
जले पिपासोस्तव कतिवारान् कति क्रियन्तः समारम्भा: कर्मप्रारम्भाः न भग्नाः ।
अपि तु अनेकशः अनेकप्रारम्भा भग्ना इत्यर्थः । तथापि प्रत्याशा तव उत्कट-
तृष्णा नाद्यापि विरमति शाम्यति । एवमपि यतः चेतः न शतधा दीर्घं
अनेकशः विदीर्घमतः तन्नियतं निश्चयेन अशानिरेव ग्रावा तेन घटितं कृतम् ॥
अतो नमस्तुभ्यमेवंविधनिर्लज्जमनुष्याय । शिखरिणी ॥

संमोहयन्ति मदयन्ति विडम्बयन्ति ।

निर्भर्त्सयन्ति रमयन्ति विषादयन्ति ।

एताः प्रविश्य सदयं हृदयं नराणां

किं नाम वामनयना न समाचरन्ति ॥ ३४ ॥

संमोहयन्ति विवेकरहितं कुर्वन्ति मदयन्ति उन्नादयन्ति विडम्बयन्ति उप-
हास्यतां नयन्ति । नितरां भर्त्सयन्ति । विषादयन्ति विषादं प्राप्यन्ति । एवं
एता वामनयनाः ख्रियः नराणां पुरुषाणां सदयं हृदयं प्रविश्य किं नाम न
समाचरन्ति सर्वमपि समाचरन्तीत्यर्थः । वसन्ततिलका ॥

सिंहो बली द्विरकशूकरमांसभोजी

संवत्सरेण रतिमेति किलैकवारम् ।

पारावतः खरशिलाकणमात्रभोजी

कामी भवत्यनुदिनं वद कोत्र हेतुः ॥ ३५ ॥

द्विरदः करी शक्रो वराहः तयोः मांसभोजनशीलो बली सिंहः किल संव-
त्सरेण एकवारमेव रतिमेति । रतिसुखाभिलाषी भवतीत्यर्थः । कामी खराः
कठिणाः ये शिलाकणाः तत्मात्रभोजी पारावतः कपोतानुदिनं प्रत्यहं भवति ।
कोऽत्र हेतुः कारणं वद कथय । क्षुद्रत्वमहले एव अत्र कारणमित्यर्थः ।
वसन्ततिलका ॥

स्थितिः पुण्येरण्ये सह परिचयो हन्त हरिणौ:

फलैर्मेध्या वृत्तिः प्रतिनदि च तल्पानि दृष्टदः ।

इतीयं सामग्री भवति हरभक्तिं स्फुहयतां

वनं वा गेहं वा सद्वासुपशान्त्येकमनसाम् ॥ ३६ ॥

पुष्ट्यं च तदरण्यं तस्मिन् स्थितिः वसातः । हन्तेति हर्षे । हरिणः सह परिचयो मैत्री । फौलः मेध्या पवित्रा श्रुतिः जीविका । प्रतिनिदि च वृषदः शिला एव तत्पानि शयनानि । इतीयं एवंविधा हरिभार्ते स्फुहयतां काक्षन्तां सामग्री साहित्यं भवति यतः उपशान्तावेवैकस्यां मनः येषां तेषां वनं वा गेहं वा सदृशं भवति । तेषां गृहे कथिदभिनिवेशो न वा वने तिरस्कारो वर्तते सर्वसाम्यावस्थापन्नत्वादित्यर्थः । शिखरिणी ॥

स्वादिष्टं मधुनो धृताच्च रसवद्यैत्प्रस्त्रवत्यक्षरं

दैवी वागमृतात्मनो रसवतस्तेनैव तृप्ता वयम् ।

कुक्षौ यावदिमे भवन्ति धृतये भिक्षाहृताः सक्तव-

स्तावद्वास्यकुतार्जनैर्न हि धैर्नैर्वृत्तिं समीहामहे ॥ ३७ ॥

दैवी वाक् श्रुतिमाता यत् अमृतात्मनः अमृतरूपात् रसवतश्च आत्मनः मधुनः स्वादिष्टं वृताच्च रसवत् अक्षरं प्रस्त्रवति तेनैव वयं तृप्ताः । परं च यावत् धृतये शरीरस्यर्थमिमे भिक्षया आहृताः सक्तवः कुक्षौ भवन्ति तावत् दास्य-कुतार्जनैर्धर्मैः न हि नैव वृत्तिं जीविकां समीहामह इच्छामः । शार्दूलविं ॥

शुद्धारशतकवर्तीनि पद्यान्यन्तोपलङ्घनानि

कुशः काणः सखः श्रवणरहितः पुच्छविकलो

ब्रणी पूर्तिकुचः कुमिकुलशतैरावृततनुः ।

क्षुधाक्षामो जीर्णः पिठरकँकपालार्पिण्णगलः

शुनीमन्वोते श्वा हृतमपि च हन्त्येव मदनः ॥ ३८ ॥

कुशः अस्थिपङ्गरविशेषः । काण एकचक्षुः । खज्जो विकलपादः । पुच्छर-हितः । ब्रणी सत्रयः । पूर्या फ़िलः । कुमिकुलशतैरावृता तनुर्यस्य । क्षुतीषितः । अत एव जीर्णः क्षीणशक्तिः । पिठरकस्य कपाले अर्पितः गलः येन । एवंभूतः श्वा शुनीमन्वेति विषयाभिलाषेणानुगच्छति । मदनः हृतप्रायमपि हन्त्येव । अहो कष्टम् । शिखरिणो ॥

विरमत बुधा योषित्सङ्गात्सुखात्क्षणभङ्गरा-

त्कुरुत करुणामैत्रीप्रज्ञावधूजनसंगमम् ।

न खलु नरके हारोकान्तं घनस्तनमण्डलं

शरणमथवा श्रोणीविम्बं रणन्मणिमेखलम् ॥ ३९ ॥

क्षणभद्रुरात्क्षणावच्चंसिनः योषित्संगाद् खीसमागमाद्यसुखं तस्माद् । विरमतः-तत्त्वज्ञतेत्यर्थः । करुणा च मैत्री च प्रज्ञा च करुणामैत्रीप्रज्ञाः ता एव वधूजनः खीसमुदायः तस्य संगमं कुरुत । हारेण आकान्तं घनं निरंतरं ‘घनं निरंतरं सान्द्रं’ इत्यमरः । स्तनयोः मंडलम् । शरणं रक्षितृ । श्रोण्याः विंवं मंडलम् । रणन्ती मणीनां भेषजला रशना यत्र तत् । उपलक्षणेन सर्वविषय-अग्रहणेपि न क्षतिः । विषयाः पुरुषं नरके पातयन्ति करुणाप्रभूतयः सात्त्विक-भावास्तु तं नरकादुद्धरन्तीति भावः । हरिणो शृतम् ॥

बाले लीलासुकुलितममी मन्थरा द्वाष्टिपाताः

किं क्षिप्यन्ते विरम विरम व्यर्थं एष अमस्ते ।

संप्रत्यन्ये वयसुपरत बाल्यमास्था वनान्ते

क्षीणो मोहस्त्रृणमिव जगज्जालमालोकयामः ॥ ४० ॥

हे बाले लीलया सुकुलितं कुट्ठमलितं यथा स्थातथा । मन्थराः शनैर्गमिनः कुटिलाश्च देष्टः पाताः कटाक्षाः किं केन हेतुना त्वया क्षिप्यन्ते अस्यन्ते । विप्राम्य । तत्र थ्रमेणालम् । तत्र हेतुमाह संप्रतीति । इदानीं वयं अन्ये जाताः न पूर्वतः ग्राम्यधर्मसिक्षाः । अस्माकं बाल्यं मौख्यम् । उपरतं शान्तम् । गतमिति यावत् । आस्था “प्राप्तिर्वनान्ते वनमध्ये । अविद्याजन्यो मोहः क्षीणः नष्टः । इदं सर्वं जगज्जालं तृणमिव तुच्छत्वेन पश्यामः । मन्दाकान्ता ॥

इयं बाला मां प्रत्यनवरतमिनीवरदल-

प्रभाचोरं चक्षुः क्षिपति किमभिप्रेतमनया ।

गतो मोहोस्माकं स्मर्कुसुमवाणव्यतिकर-

ज्वरज्वाला शान्ता तदपि न वराकी विरमति ॥ ४१ ॥

इयं बाला कुमारी मां प्रति मामुद्दिश्य । अनवरतं अभीक्षणं प्रसक्तमिति यावत् । इन्दीवरदलस्य नीलकमलपत्रय विप्रभा कान्तिः तां चोर्यतीति चोरं चक्षुः क्षिपति । किं अनया बालया अभिप्रेतं इष्टम् । तथा च स्मरस्य कुसुमान्येव वाणाः तेषां व्यातिकरेण सम्बन्धेन यो ज्वरः दाहः तस्य ज्वाला शान्ता । तदप्येवमपि वराकी अनुकम्पाद्वारा न विरमति । कटाक्षविक्षेपान्न निव-तीते । शिखरिणी ॥

रे १ कन्दर्पं करं कदर्थयसि किं कोदण्डटङ्कारितैः

रे रे कोकिलं कोमलैः कलरवैः किं त्वं वृथा जलपासि ।

मुग्धे लिङ्घविदग्धमुग्धमेषुरैर्लोलैः कटाक्षेरलं

चेतश्चुम्बितचन्द्रचूडचरणध्यानामृतं वर्तते ॥ ४३ ॥

रे कन्दर्पं पश्चर कोदण्डस्य धनुषः टङ्कारितैः टण्टकारैः किं वृथा निरर्थकं करं कदर्थयसि पीडयसि । रे रे कोकिलं । आदरार्था वीप्सा । त्वं कोमलैः कलरवै-रव्यक्तमधुरैः शब्दैः वृथा निष्कर्णं किं जलपसि । हे मुग्धे बाले लिङ्घाश्व विदग्धाश्व मुग्धा मधुराश्व तैः तथोक्तैः लोलैः चक्षलैः कटाक्षैः अलं कृतं प्रयत्नेनेत्यर्थः । यतः अस्माकं चेतः चन्द्रः चूडायां यस्य स चन्द्रचूडः शिवः । तुम्बितं चन्द्रचूडस्य चरणयोः ध्यानमेवामृतं येन तत्तथामृतं वर्तते । सर्वसङ्गरहिता वयमिदानी जाता स्म इति भावः । शार्दूलवि० ॥

उन्मीलित्रिवलीतरंगवलयां प्रोक्तुंगपीनस्तन-

द्वंद्वेनोद्यतचक्रवाकमिथुना वक्त्राम्बुजोद्धासिनी ।

कान्ताकारधरा नदीयमभितः कूराशया नेष्यते

संसारार्णवमज्जनं यदि ततो दूरेण संत्यज्यताम् ॥ ४२ ॥

उन्मीलन्ती या त्रिवली वलित्रयं सैव तरङ्गवलयं यस्याः सा तथा । प्रक-
र्णेण तुङ्गं पीनं च स्तनद्वन्द्वं तेन उद्यतं चक्रवाकमिथुनं यस्याः सा । वक्त्रमेवा-
म्बुजं तेन उद्धासिनी प्रकाशमाना । कान्ताया आकार आकृतिः तस्य धरा ।
अभितः सर्वतः कूरा आशयाः मकरादयः यस्याः । पक्षे कूरः निष्ठुर आशयो
भावो यस्याः । सेयं नदी यदि संसारार्णवे मज्जनं नेष्यते ततः तर्हि दूरतः
संत्यज्यताम् । अन्यथा संसारार्णवमज्जनमपरिहार्यमेवेति तात्पर्यम् । शार्दूल० ॥

इह हि मधुरगीतं वृत्यमेतद्रसोर्यं

स्फुरति परिमलोर्यं स्पर्शं एषस्तनानाम् ।

इति हतपरमार्थेरिन्द्रियैर्भ्राम्यमाणः

स्वहितकरणधूतेः पञ्चभिर्वित्रितोस्मि ॥ ४४ ॥

इहेत्यनेन पञ्चेन्द्रियाणां विषया उक्ताः । हतः परमार्थः यैः तैः इन्द्रियैः
आम्भ्यमाणः स्वहितकरणे धूतीनि कुशलानि तैः पञ्चभिः ज्ञानेन्द्रियैः वित्रि-
तोस्मि अतस्तेषां दमनमेव सर्वार्थसाधकेन कर्तव्यमिति तात्पर्यम् । मालिनी ॥

१ किं कन्द०. २ शरं. ३ कोमलं कलरवं, ४ वल्गसि. ५ मधुराक्षेपैः. ६ निलया.

TRANSLATION OF NITIS'ATAKA.

1. Salutation to that peaceful Majesty whose form is pure knowledge, infinite and unconditioned by space, time, &c., and the principal means of knowing which is self-perception.

2. She of whom I think ceaselessly is indifferent to me: she yearns after another man, and he is attached to a third person; while some other woman pines away for me: fie on that woman, on him, and on the God of Love, as well as on this woman and on me.

3. An ignorant man can be pleased easily; a wise man can be persuaded the more easily; but, the God Brahma himself will not be able to win over a man puffed up with a gain of knowledge.

4. One might forcibly take out a jewel from the midst of the jaws of a shark; one might cross even the sea, agitated on account of a succession of waves rising high; one might place on one's head even an infuriated serpent as if it were a flower, but one cannot please the heart of a perverse fool (or the perverse mind of a fool).

5. Sedulously pressing sand, one may get oil even from it; a person parched with thirst may drink water even in a mirage; roaming (here and there), a person may, perchance, find the horn of a hare; but no one will be able to propitiate a confirmed blockhead.

6. He who wishes to lead wicked men to the path of the good, with wise words that sprinkle nectar (as it were), tries to bind an elephant with a tender lotus-stalk,

or attempts to cut a diamond with the edge of a *S'irisha* flower, or desires to impart sweetness to the salt (waters of) the ocean with one drop of honey.

7. The Creator has created a certain and effective disguise for ignorance which can be readily commanded, *viz.* silence, which, especially in an assembly of learned men, becomes to ignorant folks a befitting ornament.

8. When I knew a little, I was blinded by pride, as an elephant is by rut; and my mind was elated with the thought "I am an omniscient being". When (however), by keeping company with the wise, I learnt bit by bit, the fever of pride entirely disappeared at the thought that I was a fool.

9. When munching with unparalleled relish and delight a human bone, fleshless, stinking, covered with a swarm of worms, clammed with saliva and nauseating, a cur is not abashed to behold even Indra standing near: a mean wretch does not mind the worthlessness of his belongings.

10. The Ganges falls from heaven on the head of S'iva; from the head of the Lord of beings to the mountain Himalaya; from the lofty, mountain to the plain (lit. the earth): and from thence into the ocean. Thus going down and down the Ganges here has been reduced to a low position: or there is no cause for wonder; in a hundred ways ruin overtakes those that have lost their discernment.

11. It is possible to counteract (the working of) fire with water, and the heat of the sun with an umbrella; to control a lordly elephant with a sharp goad, and an infuriated bull and an ass with a cudgel; to cure illness by taking medicine, and to countermine the (effect of) poison by the use of spells. Every thing has an antidote prescribed for it in the *S'dstras*, but for a fool there is none.

12. A person, unacquainted with poetics, music and the arts, is, in fact, a beast without the horns and the tail; and it is the highest piece of good luck for beasts that he lives without eating grass.

13. Those who do not possess learning, or practise penance or give gifts, or have knowledge, character, virtue or religious merit, roam in the mortal world as beasts in a human form, a mere burden to the earth.

14. Better would it be to wander in company with foresters through the inaccessible regions of mountains than to live in the company of fools even in the halls of the Lord of gods.

15. That renowned learned men whose speech is charming owing to the use of words refined by the *S'astras* and whose knowledge is worth being imparted to disciples live in poverty in the dominions of a king, bespeakes the stupidity (want of appreciation) of the king. Even without wealth learned men are kings. The jewels are not to blame but the wicked lapidaries by whom they are appraised much below their worth.

16. The secret treasure of knowledge is not destroyed even at the end of the world, does not fall into the hands of a thief, ever yeilds some (indescribable) happiness, and when given to those that solicit it, increases plentifully. Cast away your pride, ye king, towards those who have this treasure. Who can rival them?

17. Do not despise wise men who have obtained the highest good; wealth, worthless as grass, stands not in their way; a lotus-fibre cannot present any obstacle to elephants whose temples have been darkened with a stream of fresh rut.

18. (If he is) highly incensed, the Creator can deprive the swan only of the luxury of residing in a bed of lotus-

plants; but he cannot rob the bird of his universal reputation for skill in separating milk from water.

19. Bracelets do not beautify a person, nor do necklaces resplendent like the moon, nor bathing, nor anointing (with rubbed sandal &c.), nor (wearing) flowers, nor bedecked hair. Speech alone beautifies a person when it is possessed in a refined form. (Other) ornaments wear away continuously; the ornament of speech is the (only) one which lasts for ever.

20. Learning is verily the highest (mark of or, additional) beauty for man; it is a treasure concealed and well protected; it places within his reach enjoyment, honour and happiness; it is an object of reverence even to those who are worthy of servitude; while journeying in strange lands it is a friend; and it is the highest deity; learning is honoured by kings, but not wealth; one destitute of learning is a beast.

21. If men have forgiveness, why should they require an armour; no (other) enemies (are required to ruin) them if they are hot-tempered; if there are kins-people, where is the necessity of fire? (*i. e.* they will do the destructive work of fire); if there is a friend, what use is there of medicines of sovereign virtue? What need is there of serpents if wicked men (exist)? Of what account is wealth if there is blameless learning? What is the use of ornaments if (one has) (a proper sense of) shame? If there is sweet poesy, of what good is kingdom?

22. The stability of the world solely depends on those men who are expert in the following arts:—courtesy towards one's relations, kindness towards strangers, cunning towards the wicked, affection for virtuous men, policy towards princes, humility towards the learned, bravery in

dealing with one's enemies, patience with the elders, and shrewdness towards women.

23. Good company removes the dulness of intellect, infuses truth into speech, bestows great honour, removes sin, purifies the heart, and spreads fame in all directions; say what it does not secure for men.

24. Victorious are the blessed poets-in-chief, conversant with all sentiments, whose bodies in the form of fame enjoy immunity from old age and death.

25. A well-behaved son, a chaste and loving wife, a master ready to bestow favours, an affectionate friend, honest servants, the mind free from the least trouble, a lovely form, abiding prosperity, and a face effulgent with learning; all these can be obtained by a mortal if Hari, who gratifies desires and pleases the world is propitiated.

26. Refraining from destroying life, self-restraint as regards appropriating the wealth of others, truthful speech, charity at the right time and according to means, not talking about the young wives of others, impeding the stream of greed, humility towards elders, compassion for all creatures—this is the way to happiness common in all the scriptures, that never fails in its operation (or vitiates no other ordinance).

27. For fear of obstacles, nothing is begun at all by persons who are low-spirited; ordinary people begin and stop when thwarted by difficulties; but the best of (*i. e.* resolute) men, though repeatedly repelled by adverse circumstances, do not give up what they have (once) undertaken.

28. A course of conduct pleasing and upright (at once), not stooping to a sinful act even when life is in danger,

never to supplicate the wicked nor to beg of a friend who has very little wealth, living nobly in adversity, and following in the footsteps of the great,—by whom has this vow, as difficult (to perform) as walking on the edge of a sword, been taught to the good?

29. Though grown weak on account of hunger (starvation), emaciated by old age, almost unnerved and reduced to a pitiable state, with all energy lost and life dying out of him, will the lion, foremost among those who are great in self-respect, ever eat withered grass when his desire is (habitually) fixed solely on making a morsel of the broken temples of a rutting elephant?

30. On securing even a little bone, fleshless and dirty, with small remnants of fat and muscless (still left), a dog is satisfied although it does not satisfy his hunger. (But) a lion kills an elephant, despising a jackal that has even fallen into his clutches. Every one, though overtaken by difficulty, desires a fruit according to the state of his mind (or in born disposition).

31. A dog wags his tail, falls at the feet of his master (lit. feeder), and falling on the ground exhibits his mouth and maw; but the lordly elephant looks grave and eats after (when coaxed with) hundreds of flattering words.

32. In this revolving world who is not born and who is not dead (or, what dead person, indeed, is not born again)? He (alone is truly) born by whose birth the family is raised to eminence.

33. High-minded people have a two-fold course of action like a bunch of flowers, *viz.* to stand at the head (in the case of flowers—*on* the heads,) of all men, or to wither away in a forest.

34. There are even others—Br̥haspati chief among them, five or six in number, that are honourable (enough); but Rāhu, delighting in (showing) his peculiar prowess (or, showing his prowess against a distinguished adversary), does not act inimically towards them. On the new and full moon days the demon-chief, whose head is the only remnant part of his body, mark, friend, eclipses only two, the luminous sun and the bright moon.

35. S'es'a supports the row of the worlds on his shelf-like hood; he is ever held on his back by the great Tortoise; even him, the ocean consigns with little concern to the abyss (of its water); oh ! unbounded is the magnificence of the actions of the great !

36. Better would it have been (for Maināka) to have his wings lopped off with the strokes of the thunderbolt hurled by the proud Indra, strokes which were unbearable on account of the flames of fire proceeding thickly from the thunderbolt; but alas, for the son of the snowy mountain a plunge into the waters of the ocean was not proper, when his father (Himālaya) was beside himself with pain.

37. Since even the insentient sun-jewel emits burning heat when touched by the *Pādas* (feet-the rays) of the sun, how can a man of mettle then brook an insult offered by others ?

38. A lion, though young, attacks elephants whose rampart-like temples are soiled with rut; this is the nature of the valiant; age, indeed, is not the cause of valour.

39. Let caste go to the nether world, and let the aggregate of virtues sink lower still; let goodness of character fall from a precipice, and nobility be burnt down with fire; let the thunderbolt strike at once bravery which is no friend (to

us); wealth alone be ours, without which all these virtues are like (of as little worth as) a piece of straw.

40. There are the limbs, all the same; the action the same; the same unimpaired intellect; and speech also the same; and yet the same man, destitute of the warmth of wealth, becomes instantaneously a changed being; this is strange.

41. The man who possesses wealth is (considered) nobleborn; he is learned, well-informed, and an appreciator of merits; he alone is an orator and a handsome man; (in short) all qualifications cling to wealth.

42. On account of evil counsel is ruined a king; an anchorite by attachment to worldly pleasures; a son by indulgence; a Bráhmaṇa by not studying the Vedas; a family by a misbehaved son; character by association with the wicked; modesty by wine; husbandry by want of attention; affection by resorting to travel; friendship by want of courtesy; prosperity by bad management; and wealth by misdirected charity' (or careless expenditure).

43. Charity, enjoyment, and destruction are the three courses by which wealth passes away. He who neither gives nor enjoys has the third course (left for his wealth).

44. A jewel polished on the grindstone, a victorious warrior wounded with weapons, an elephant emaciated on account of rutting, a river with its waters (lit. sandy bed) shrunken in winter, the moon with an only digit remaining, a young woman become languid through amorous sports, and persons whose wealth has been bestowed on supplicants—all these look graceful by their slenderness.

45. When poor, a man longs for a handful of rice; when afterwards he is full (of wealth) he regards the whole earth

as straw. Hence we must say that for want of fixity as regards the smallness or largeness of the objects of desire the position of the wealthy magnifies or lessens things (*i. e.* their value).

46. O king, if you wish to milk this cow-like earth, then first nourish (enrich) the nation as they do the calf? when the nation (the people) is being constantly enriched, the earth, like the desire-granting creeper, yields a variety of fruits.

47. Now truthful, now false; at one time harsh, at another speaking sweetly; now cruel and merciful afterwards; now parsimonious, but anon liberal; ever spending wealth and ever gaining large sums of money—thus the policy of kings, like a harlot, assumes a diversity of forms.

48. What is the use of these men becoming the king's servants (lit. resorting to the king) who do not possess the six qualities, *viz.* the power to command, fame, the protection of Brâmanas, charity, the enjoyment of pleasures and the protection of friends.

49. Whatever amount of wealth, large or small, might have been allotted to (lit. written on the forehead of) a man, he certainly obtains even in the country called Maru; on the mountain Meru he will not be able to get more. Have patience then, and do not adopt a servile course of conduct towards the wealthy for nothing. See that a jar draws (lit. takes up) the same quantity of water from a well as well as from the sea.

50. O magnanimous cloud, who does not know that you alone are the supporter of the *Châtakas*? Why do you then wait for our plaintive appeal?

51. Oh friend *Châtaka*, listen (to me) with an attentive mind for a moment; there are many clouds in the sky, but

they are not all of them such (that a supplication should be addressed to them); some of them moisten the earth with showers, (whereas) others roar for nothing; do not utter a piteous cry before every one that you happen to see.

52. Cruelty, unprovoked opposition, lust of another's wealth and wife, and envy of good men and relations : these are natural with the wicked.

53. Though adorned with learning a wicked man should be avoided. Is not a serpent dangerous (although it is) bedecked with a jewel ?

54. Dulness is attributed to a modest man; hypocrisy to one who has a liking for religious observances; roguery to one who leads a life of sanctity; cruelty to a warrior; want of discrimination to one devoted to meditation; meanness to one who speaks agreeably; arrogance to a spirited man; garrulity to an orator; and imbecility to a steady man. What virtue is there then that is not stigmatised by the wicked ?

55. If avarice forms part of a man's character, why should he need other bad qualities; if there be wickedness, why want sins; if truthfulness, religious austerities; if there is purity of heart why should he go on a pilgrimage? If he has goodness of heart why should he want relatives ? If he has reputation, ornaments are superfluous. If he possesses learning, what need he care for wealth (*v. l.* the people) ? If he has a bad name why should he need death ?

56. The moon, pale by day (*i. e.* day-light), a beautiful woman past youth, a lake without lotuses, the unlettered mouth of a man with a fair exterior, a king solely given to hoarding wealth, a virtuous man ever plunged in misery, and a wicked man having access to a king's court—these are the seven barbs in my heart.

57. No one is, indeed, a favourite of kings whose anger is extremely fierce; the fire burns even the sacrificer offering an oblation, when touched.

58. The duty of service is most difficult to be understood; it is beyond the ken of even sages: (for a servant is called),—dumb if he is silent! (if he is) ready with his answer, he is talkative or garrulous; if he stands near, he is impudent; and then if he keeps at a distance, he is timid; if he bears patiently, he is a coward; if he cannot brook (harsh words, insults, &c.) he is generally considered unmannerly.

59. Who can live happily when within the range of a wicked man who hates merit, who has by chance attained greatness, and has forgotten his former mode of obtaining a living by base deeds, and who free from all restraint, has whitewashed all other wicked people.

60. The friendship of wicked men and of good men differs like the shadow in the first and the second half of the day (respectively)—extensive at the beginning, but gradually contracting (in the first part, while in the latter) at first scant, but attaining growth afterwards.

61. The deer, the fish, and the virtuous, living on grass, water and contentment respectively (find) in this world unprovoked enemies (in) the hunter, the fisherman, and the wicked.

62. A bow to those men in whom reside the following sterling qualities:—desire for the company of the virtuous, satisfaction at the merits of others, humility towards elders, attachment to learning, love for one's own wife, fear of calumny, devotion to the Trident-holder (Siva), strength to restrain the self, and freedom from the contact of wicked men..

63. Fortitude in adversity, forgiveness in prosperity, cleverness of speech in an assembly, valour in war, a liking (earnest desire) for fame, and untiring application to the study of the Vedas—all these are natural with the magnanimous.

64. Who taught this course of conduct, difficult like lying on the edge of a sword-blade, to the good, *viz.* charity well concealed, quick reception to him who comes to their house, silence after doing good, not announcing in public their kindness (to others), freedom from arrogance in prosperity, and speaking of others in terms free from disrespectfulness.

65. Laudable charity for the hand, submission at the feet of elders for the head, true words for the mouth, incomparable valour for victorious arms, a quiescent state for the heart, Vedic knowledge (acquired by the ears) for the ears; of high-souled person these are the ornaments even though they have no wealth.

66. In prosperity the mind of magnanimous men becomes tender like a lotus, while in adversity it becomes hard as a solid rock.

67. Not the least trace of water is to be found when it falls (lit. stands) upon heated iron; the same, lying on a lotus-leaf, shines assuming the form of pearls; it is transformed into a pearl when it falls into the cavity of the shells in the sea while (the sun is) in conjunction with the constellation *Svâti*. In general, the lowest, the mediocre, and the highest degree of excellence is imparted (to a thing) by association.

68. He is a son who pleases his father with good actions; that is a wife who desires the good alone of her husband; that is a friend who acts the same way in adversity as in happy times. The meritorious (alone) secure these three things in this world.

69. Rising by bending low (*i. e.* by their humility), evidencing their own merits by extolling those of others, gaining their ends by projecting extensive schemes for (the good of) others, and censuring calumniators, whose tongues (lit. mouths) are noisy with harsh syllables of accusation, with their patience alone—virtuous men of such extraordinary behaviour and highly esteemed in the world—who will not adore them?

70. Trees become bent (*i. e.* humble) with the harvest of fruits; with newly-formed waters the clouds hang very low; good men with (the acquisition of) wealth become meek; this is the nature of benevolent persons.

71. The ear is graced by Vedic knowledge alone, and not by an ear-ring; the hand by charity, not by a bracelet; the body of beneficent people by kindness towards others, and not by sandal-paint.

72. Wise people thus describe the characteristics of a true friend;—he (*i. e.* a good friend) dissuades (you) from sin, urges (you) to good action, keeps (your) secrets, publishes (your) merits, does not forsake you (when you are) in distress, and helps (you, lit. gives you) in time of need.

73. The sun causes the group of sun-lotuses to expand without a solicitation; the moon, though unasked, causes the moon-lotuses to bloom; and the cloud yields water without being solicited; good people direct their efforts towards the good of others of their own accord.

74. Those are the noblest persons who, giving up self-interest, bring about the good of others; those that undertake a business for the sake of others, not inconsistent with their own good, are men of the middle order; those that stand in the way of the good of others for their own benefit are demons in a human form; but we know not what to call them (lit. who they are) that oppose the good of others without any advantage to themselves.

75. Milk, at first, imparted all (its) qualities to its constituent water; on seeing the distress of milk (*i. e.* when it was heated) water sacrificed itself in the fire (*i. e.* became evaporated); seeing the distress of its friend (*i.e.* water), it (*viz.* milk) became very eager to throw itself into the fire (lit. to go to the fire, *i. e.* began to boil over); but it settled down when united with that water—such is the friendship of the good.

76. In one part sleeps Kes'ava; in another is the host of his foes; in a third the chain of mountains seeking shelter; in another part yet is Vádava (submarine) fire with all the world-destroying fires. Oh, how extensive, deep and enduring is the expanse of the sea!

77. Cut down (check) desire, have recourse to patience, give up pride, fix not (your) attachment on sinful deeds, speak the truth, follow the footsteps of the good, serve the learned, reverence those that deserve respect, conciliate (your) enemies, do not parade your good qualities, preserve fame and sympathise with those in distress; this is the characteristic of the good.

78. Very few good men are there who, full of the nectar of holiness in thought, word and action and pleasing the three worlds with numerous acts of beneficence, rejoice (lit.

bloom) at heart in ever magnifying the minute good qualities of others.

79. What is to be done with the mountain of gold or the mountain of silver, the trees growing (lit. resting) upon which remain the same as they are; we honour the mountain Malaya alone, by resorting to which even the *Kañhöla*, the *Neem* and the *Kutaja* become sandal trees.

80. With (the acquisition of) valuable jewels the gods were not satisfied; and at the dread poison they were not terrified; they did not suspend the labours until they obtain nectar. Resolute persons do not swerve from a policy once determined upon.

81. Sometimes lying on the ground and sometimes on a couch, sometimes subsisting on vegetables and sometimes tasting rice prepared from the *S'āli* variety, sometimes wearing a wallet and at others superfine garments, a high-souled man, pursuing (his cherished) object, does not care for ease or hardship.

82. Good-naturedness (kind behaviour) is the ornament of greatness; silence of valour, restraint over the sense of learning, humility of (Vedic) knowledge, spending in the right direction (or, bestowal on worthy recipient) of wealth, freedom from anger of austerities; forgiveness of a man in power, and freedom from hypocrisy of religious observances; while good character, which is the root of all these, is the highest ornament of all.

83. Let men versed in policy praise or blame; let the goddess of wealth enter (their house) or go away (from it) as she likes; let death come even to-day or in another age; persons of mental calibre do not swerve from the path of justice.

84. The virtue of courage of a heroic person cannot be obliterated though he be worried; though pointed downwards the flame of fire does not point to the ground.

85. That courageous man conquers the triple world whose mind the arrow-like side-glances of women do not hurt, the heat-of-fire-like anger does not burn and the numerous sensual objects do not draw (towards them) with their captivating snares.

86. A ball, though struck on the ground with a blow from the hand, does rebound upwards; generally the misfortunes of the virtuous are not everlasting (are temporary).

87. Better if this body falls from the lofty peak of a high mountain against some rugged surface and is shattered to pieces in the midst of rough rocks; better is the hand thrust into the fangs of a huge serpent of deadly bite; better failing into the fire; but not the wrecking of one's character.

88. The fire acts like water, the ocean becomes like a streamlet, Mera like a small stone, the lion like a deer, the serpent like a wreath of flowers and poisonous juice like a shower of nectar, to him in whose person becomes manifest good character which is prized most by all men.

89. A tree, though cut down, grows again; the moon, though waned, waxes again; thus reflecting good men are not troubled in this world, when plunged in misery.

90. Indra was worsted in battle by his enemies; though possessed of greatness and prowess—even he who had Brhaspati for his adviser, the thunderbolt for his weapon, the gods for his soldiers, and the heaven for his citadel; he verily enjoyed the favour of Hari (Vishnu), and had Airavata for his elephant; it is clear, then, that it is better to submit to fate; oh, fie ! valour is useless.

91. A mouse, gnawing a hole into a basket, at night, fell into the mouth of a serpent that, with its body pent up in a basket and its limbs weakened by starvation, had grown despondent. Filled with its meat the serpent quickly glided away through the same opening (lit. the same passage *viz.* the hole made by the mouse); see, my men, it is destiny alone that is the cause of the rise and fall of men.

92. The fruit which men get depends on action (done in a former life), and the inducement to action is in consonance with it (action done in a previous life); still a wise man should be doing a thing only after mature consideration.

93. A bald man, scorched on the head by the rays of the sun and wishing for a shady place, went to (rest under) a palm tree; even there, a big fruit falling (from the tree) broke his pate with a crash. Verily misfortunes do, indeed, go there where a luckless man goes.

94. When I see the sun and the moon oppressed by the planet (Rahu), the captivity of the elephant and the snake and the poverty of men of intellect, I come to think —Oh, destiny is all powerful!

95. In the first place, the Creator creates an excellent man, the ornament of earth and the mine of all good qualities; but if he makes him short-lived, then alas! woe to the indiscretion of Vidhi!

96. Though he is the repository of nectar; and the lord of herbs, though he is followed by S'atabhishak (the constellation of that name—a hundred physicians) and is the crest-ornament of S'iva's head, consumption does not leave the Moon: or by whom can the ordinance of cruel Fate be transgressed?

97. That, which is fixed as a man's portion in this world by all-powerful Destiny, will go to him; patronage of the

great (lit. great patronage) is not at all the cause (of the aquisition). Although the cloud, the gratifier of the desires of all beings, showers daily, only two or three minute drops of water fall into the mouth the *Châtaka*.

98. When on the branch of the *karira* tree there is not a single leaf, it is not the fault of the spring. If the owl cannot see by day what blame is due to the sun? Showers of rain do not fall into the mouth of the *châtaka*; but why blame the cloud for that? Who is able to wipe off what has once been written on the forehead by fate?

99. We shall bow to the gods, but then, even they are subject to the accursed fate; (in that case) fate ought to receive our homage; but even fate dispenses but the fruits consistent with each action. The fruit being dependent on action what (have we to do) with the gods and what with fate! Bow to those *Karmans* then, which even fate cannot control.

100. A bow to that *Karman* by whom Brahmá was confined in the interior of the pot-like primordial egg (there to evalve his creation) like a potter; by whom Vishnu was hurled into the very troublesome intricacy of the ten incarnations; by whom S'iva has been compelled to wander for alms skull in hand; and in obedience to whom the sun ever roams in the sky.

101. A handsome form avails not; neither does descent nor character; not even learning, nor service assiduously rendered. Good luck, the result of (lit. stored by) past religious performances fructifies for man seasonably, as do trees.

102. Meritorious deeds done in a former life protect a man in a forest, on a battlefield, in the midst of foes, or water or fire, in the vast ocean, or on a mountain-top, whether he be asleep or careless or in a perilous condition.

103. O good man, to obtain your cherished desire, adore that goddess—Good conduct—that changes wicked men into good, fools into wise men, enemies into friends, the invisible into the visible and deadly poison into nectar, in an instant. Fix not your hopes on numerous other qualities with persistent application.

104. When good luck is favourable to one (lit. closely linked), a splendid mansion, sportive women and prosperity brilliant with the white umbrella—all these things are enjoyed for a long time; but when unfavourable (lit. when its thread is snapped) behold! all these vanish in all directions like a wreath of pearls, the thread of which is broken in the sport of amorous quarrels.

105. A wise man, bent on doing, a thing, good or bad, should first carefully consider its consequence. The issue of actions done in hot haste becomes, till death, like a dart, poignant to the art.

106. The luckless man that does not practise penance on coming into this Land of *Karman*, cooks (as it were) with sandal-wood, &c. for fuel, in a utensil made of the *Vaidurya* gem, the oil-cake of sesamum; or ploughs the earth with a golden ploughshare for the sake of the root of the *Arka* tree, or makes a hedge round a crop of *Kotravas* of camphor-trees having cut them down.

107. That which is not to take place, never takes place, nor is a thing fated to take place averted, in this world, owing to the force of destiny, though a man may dive into water, ascend to the top of the mountain Meru, conquer enemies in battle, learn trade, agriculture and all other arts and sciences, (or) pass like a bird with great effort through the infinite sky.

108. To a man possessing immense merit (laid by) in a former life, a dreary forest becomes a capital city, all men act in a friendly way towards him and the whole earth becomes full of precious deposits and gems.

MISCELLANEOUS.

1. Sloth is a dreadful enemy abiding in the body of man; there is not friend like industriousness by resorting to which a man is never ruined.

2. What is an advantage gained? The company of the virtuous. What is misery? The company of those that are not learned. What is loss? Wasting an opportunity. What is perfection? Being devoted to one's religious principles. Who is a brave man? One that has restrained his senses. What woman is most beloved? One that is devoted. What is wealth? Learning. What is happiness? Not going on a journey. What is kingdom? The power to command.

3. High-souled persons have, like the *Malati* flower, two fates (in store for them) either to be at the head of all men, or to fade away in a forest.

4. The earth is here and there adorned by persons who are poor in unpalatable speech, rich in pleasing words, content with connubial happiness and desisting from calumniating others.

5. As by the sun of profusely glittering splendour, so by a warrior, though single-handed, the entire surface of the earth is covered (overpowered) with his *pa'das* (feet i. e. power; rays-in the of the sun).

6. Spirited men, devoted to the performance of the vow of truthfulness, sacrifice their lives willingly but not

their vow which is the source of modesty and numerous other good qualities, which keeps the heart exceedingly pure and is binding like a mother of exceedingly pure heart and attached to one.

7. Like unto the face reflected in a mirror the heart of woman cannot be caught (comprehended); their feeling, intricate like the faint mountain-track, cannot be gauged; their heart has been described by the wise as fickle like water on a lotus-leaf; a woman growing with faults is, evidently, like a creeper growing with its poisonous shoots.

8. Leave aside the question whether a man, wounded while facing the enemy attain victory or heaven; the applause of both the armies is, indeed, intensely gratifying to the ear.

9. In all this collection of exceedingly wonderful things, whether of this nature, or of such extent, either Varáha or Ráhu, pre-eminently stand out as an object of wonder: (the former) in that he alone bore up the earth when it was sunk in water; the latter, the head-remnant, in that he swallows his enemy (the sun), and afterwards throws him out.

10. The earth is bounded by the ocean; that store of waters is a hundred *yojanas* in extent; the sun, ever travelling measures the expanse of the sky;—thus in most cases, things are confined within well-defined bounds; but victorious is the intellectual brilliancy of the good (wise) that is unlimited!

11. (Let me have) one god—Kes'ava or S'iva; one friend, the king or an ascetic; one abode—in the city or in a wilderness; and one (thing more) a charming wife, or a cave.

12. This earth, though supported by the Tortoise, the (seven) principal mountains, the (eight) principal elephants and by the serpent king, shakes nevertheless. The under-

taking of pure-minded persons (alone) shakes not (remains firm) even at the time of the final dissolution (of the world).

13. Does not the Tortoise feel pain in his body on account of his burden, that he does not throw off the earth, or does not the lord of the day feel fatigue, in that he never remains motionless? (Yes they do). But a worthy man, when going to give up his undertaking, feels shame inwardly; for carrying to their completion things (once) undertaken is the hereditary vow of the good.

14. Who, in the world, does not become submissive when his mouth is filled with a morsel?—a *Mydanga* gives out a sweet sound when its face is coated (with dough).

15. Thousands of mean fellows there are, who are busy only in maintaining themselves. He alone stands at the head of the good, who considers the interest of others as his own. The *Vādava* fire drinks the sea to fill its insatiable maw, but the cloud to alleviate the heat caused by the summer to the world.

16. Verily a statesman, who brings in new wealth from afar, avoiding dispute (or, war, lit. the sound of bows) altogether, becomes engrossed in pleasing the assembly of the wise and takes his steps slowly and solwly agreeably to the heart (wishes) of the subjects, is never free from the burden of anxiety, like a poet who brings out charming (lit. fresh) meaning (from words which are) far apart (in sense), leaves at a distance unsuitable words again, becomes deeply engaged in pleasing the assembly of the wise, and arranges words with care agreeably so popular taste.

17. Good men should be waited upon, though they may not give good advice (in a special way). For what come from them as random discourses serve as rules for guidance.

18. Though falling, a noble man generally falls like a ball (*i. e.* to rise again); but a mean fellow falls like a lump of clay (never to rise again).

19. If ever by chance the world became destitute of lotuses, would the swan then, like a cock, scratch a dunghill?

20. That elephants whose temples are split open by (the line of) rut stand lazy through drowsiness, at the door, as also steeds decked with gold ornaments neigh proudly, and that one is awakened from sleep by the sound of lutes, clarionets, drums, conches, and tabors:—all that, like (the accompaniments) of the lord of heaven, is the manifestation of the power of religious merit.

21. Redness in lotuses, beneficence in good men, and ruthlessness in the wicked—these three are by nature established respectively in the three.

22. True speech is the highest ornament for man; modesty for a woman and slenderness of the middle; (with the reading गज्र०—for a woman with the stately gait of an elephant slenderness &c.); and for the twice born, learning and in addition patience. Good character is an ornament for all men.

23. Beloved one, wicked fate, having, like a skilful potter, per force rolled our mind into a ball of clay, as it were, whirls it round and round by placing it on the wheel of anxiety which revolves being driven by a series or strokes from the rod in the form of adversity; we know not what fate will do!

24. If you desire to see the courage of magnanimous persons give way in times of difficulty, desist from this wicked pursuit, all trouble in which must be fruitless—

O you block-head these are not the *Kula*-mountains nor the oceans either which transgress their usual bounds at the time of the universal destruction—but insignificant on that account.

25. The goddess of victory likes the chest of warriors lacerated with the nail-like-long sword, just as an accomplished and grown up handsome woman longs for the chest of brave men scratched by her nails long and piercing like a sword.

TRANSLATION
OF
VAIRAGYAS'ATAKA.

1. Hara, the powerful lamp of knowledge, shines bright in the house of the heart of ascetics; the lamp, which is resplendent with the flickering flame of light from the beautiful digit of the moon, worn as crest-ornament, which burnt, with ease, the moth in the shape of the bustling Káma (the god of love), which sheds its quivering light at the top of the wick of supreme happiness and which completely destroys the mass of darkness of unbounded infatuation existing (*i.e.*, in the heart).

2. Learned men (who can appreciate good speech) are overpowered by jealousy; rich men are blinded by arrogance; and by ignorance are smitten the rest of the people. (Hence) good speech is absorbed in the body (finds no vent for want of encouragement).

3. I dug up the earth expecting to find a treasure; smelted the ores found in mountains; crossed the lord of rivers (the ocean), assiduously propitiated king; passed several nights in the cemetery solely intent upon securing the efficacy of incantations; (but after all) I have not obtained even a broken cowrie. Leave me now, thou, Greed.

4. I wandered over the country rugged with numerous impassable tracts but did not gain any thing; giving up the proper pride for race and lineage I served (but) to no purpose; banishing all sense of self-respect, I dined in strange houses, fearing like a crow (of being driven away at any moment); but thou waxest still, oh Greed—delighting in wicked deeds—and art not satisfied.

5. Intent upon propitiating them, I endured with great difficulty the taunting words of wicked men; checking in my tears I even laughed with a vacant mind; I steadied my heart, and even bowed to the wicked. Disappointed Greed, in what other way wilt thou make me dance ?

6. For the sake of this life (lit. these vital airs) that is compared to water on a lotus leaf, what, indeed, have we, destitute of discernment, not done ?—since in the presence of the rich whose minds are blinded by the pride of wealth, we, shameless that we are, have committed the sin of even mentioning (singing the praises of) our own virtues.

7. We forbore but not through forgiveness; we relinquished domestic happiness—but not willingly; we endured the pain caused by inclement cold, wind and sun—but did not (thereby) practise austerities; day and night did we think of wealth—but not, with restrained vital airs, of the feet of S'iva. We did the various actions which ascetics perform; but as to the several fruits (obtained by them) we have been deceived.

8. We have not enjoyed pleasures, but we have been preyed upon (by the destructive influence of time); we have not undergone austerities, but we have been harassed (by worldly cares); time has not lapsed, but the lease of our life; our greed has not decayed but we have.

9. Wrinkles have made an inroad on the face; the head is marked (with gray hair) all the limbs become feeble; greed alone keeps its vigour-fresh.

10. The desire for enjoyments is dead: the pride of youth is quiet: humbled co-eval friends, valued as life itself, have sped quick to heaven; (I have) to stand up slowly supported on a staff; and the eyes are obstructed by powerful blindness: oh the impudence of the body! It is still afraid of being overtaken by death.

11. Desire is, indeed, a river, with the objects of desire for its water, agitated by waves in the form of hankerings, having for sharks the passions, and for birds the misgivings (of the heart), destroying the tree of fortitude, difficult to cross on account of eddies in the form of infatuation, very deep and having anxiety for its steep (lit. high) banks; the great ascetics of pure heart, who have crossed it (the river), enjoy felicity.

12. I no not expect the course of life in this world to turn out happy; the result of meritorious deeds inspires me with fear as I contemplate it; for, enjoyments, long experienced in return for accumulated stores of merit, assume mighty proportions to make the enjoyer miserable, as it were.

13. Even after remaining with one for a long time pleasures must needs vanish. What more is there in pleasures tearing themselves off from one, that one does not of one's own accord relinquish them? When vanishing of their own accord, they end in keen anguish for the mind; but when relinquished by one of one's own will, they produce infinite happiness proceeding from tranquillity.

14. Those, who, by the knowledge of Brahman, have acquired discrimination and possess a refined intellect, do what is hard to do, in that they renounce riches even such as contribute to pleasures, being absolutely unselfish: (these) were neither obtained before, nor are they now; nor is there any certainty (lit. firm belief,) as to their attainment; and still we are not able to renounce them, although their possession (lit. desire) is only a matter of imagination.

15. Of the blessed persons who dwell in the caves of mountains and contemplate the Supreme Light, birds drink the tears of delight, fearlessly resting on their laps: our life on the other hand, is being wasted, (as) we enjoy the

delight of sports in the pleasure gardens adjoining the walls of mansions reared up by our imagination.

16. Alas! the mind does not give up (its longing) for carnal pleasures even when one has to eat food obtained by begging, and that too unsubstantial and once (only in a day); when one has the earth for a conch, and only one's self for an attendant, and when one's raiment is a wallet of a hundred threadbare rags (stitched together).

17. The breasts which are fleshy protuberances are compared to golden jars; the mouth which is the receptacle of phlegm is likened to the moon; the hips * * * (are described as) rivalling the head of an elephant-king. Mark how the despicable form (of a woman) has been heightened (cried up) by a certain class of poets.

18. Among passionate persons stands conspicuous S'iva alone, who took for himself half the body of his beloved, (and yet) to whom there is none superior among passion-renouncing men, as one who has given up his attachment to women; the rest of the people, smitten with the poison of the cobra-like and irresistible shafts of love, and therefore maddened, are able neither to enjoy nor to reject pleasures, which are rendered (mere) objects of mockery by the God of Love.

19. Let a moth fall upon the flame of a lamp not knowing its power; let the fish through ignorance bite the baited flesh; but even we that know better do not give up sensual objects which are complicated with a net of difficulties. Alas! how mysterious is the influence of infatuation!

20. The removal of pain man wrongly considers as happiness itself—when the mouth is parched with thirst, he drinks sweet and fragrant water; when oppressed with hunger, he swallows rice mixed with vegetable and other

condiments: and when the fire of love is kindled he clasps his wife closely.

21. A man, infatuated on account of ignorance, enters on a worldly career which is like a prison, believing the world to be constant, on seeing the towering mansion, the sons esteemed by the good, the boundless wealth, the lovely wife, and the prime of life: but the blessed man renounces all this knowing it to be perishable in a moment.

22. If a man did not see his wife distressed and wearing a care-worn appearance, with hungry and noisy children ever tugging at her thread-bare raiment with piteous looks, what man, who respects himself, would, for the sake of his accursed stomach, say—"Give me"—the syllables being broken and absorbed in the gurgling throat for fear of the supplication being rejected.

23. The insatiable boiler of the stomach, which is clever in dissolving (lit. cutting) the knot of high pride which is dearly prized, which is like the bright moonshine in causing the lotus-like higher virtues to fade, and which is like an axe in cleaving asunder the luxuriant creeper modesty, causes humiliation.

24. Blessed is the man of self-respect, who, living in a holy city or in a trackless forest, rather goes, when hungry, from one door to another—the vicinity of which has been darkened by the smoke arising from the fire into which oblations have been offered by Brâhmaṇas reciting the Vedic *mantras* with the proper accents—in order to fill the cavity of his stomach, with a broken pot covered with a piece of white cloth; but not so the man who daily humiliates himself in (the presence of) his kinsmen, of equal rank with him.

25. Are the Himalayan retreats, which are cool on account of the spray of the waves of the Ganges, and the

charming slabs of which are occupied by Vidyádhara-s, no more, that men are fond of a morsel from others (doled out) with an insult?

26. Have bulbous roots disappeared entirely from the valleys, or the rivulets from mountains, or have branches bearing delicious fruit and yielding bark-cloth disappeared from trees, that the faces of wicked men devoid of courtesy are looked at in eager expectancy?—faces, the creeper-like eyebrows of which are made to dance by the breeze of pride at having obtained with difficulty a small sum of money?

27. Arise, dear friend, let us go to the forest, where even the name of big folks is not heard, whose minds mean fellows that they are, are ever distracted by inconsiderateness and whose speech is marred by the effect of the disease of wealth—there maintain yourself now on sacred fruits and roots making the earth your couch and covered with fresh and painful barks of trees—a way of living which is covetable.

28. There are the fruits of trees obtainable at will in every forest without difficulty; at intervals there is the cool and sweet water of sacred rivers; a bed made of the tender leaves of creepers is soft to the touch; (although these are available) mean persons do yet suffer pain at the gates of the rich.

29. Seated on a stony couch in the cavern of a mountain, may I, in the intervals of contemplation, recall, with an inward smile, those days which seem to be longer to one experiencing the misery of (having to address) supplications to the wealthy and which (days) appear to be shorter (to one) whose mind is tossed about by the allurement of sensual objects.

30. The joys of those who always rejoice in contentment have not been interrupted, nor is the thirst of those others

quenched, that have their minds agitated by covetousness for wealth. This being the case for whose sake was that Meru made by Brahman a peerless repository of wealth? I like not it, the glory of whose gold is for itself alone.

31. The great ascetics say that the cult of S'iva is a treasure of inexhaustible happiness which cannot be refused to any one—a cult in which there is (*i. e.* which enjoins,) maintenance on charity, in which there is no degradation, which yields unparalleled happiness, which always removes fear, does away with the haughty pride resulting from wicked jealousy, and counteracts the current of miseries, which is easily accessible every day at all places, is preferred by the good, and is holy.

32. Enjoyment (of pleasures) is accompanied with fear of disease, noble birth is liable to a fall, wealth is exposed to danger from the king, dignity to misfortune, an army to fear from the enemy, beauty to danger from oldage, knowledge of *Sātras* to controversy, merits to danger from the wicked, and body to the fear of death; all objects are thus beset with danger; asceticism alone is invulnerable on earth.

33. Birth is attended with death; vivacious youth with oldage; contentment with cupidity; the felicity of renunciation stands in the danger of being disturbed by the sportive movements of youthful women, and virtues by malicious people; wood-lands are infested by serpents; kings are surrounded by wicked people; even prosperity is affected by inconstancy; or, what is there that is not smitten by something else?

34. The health of man is undermined by hundreds of mental and physical infirmities; to where there is wealth misfortunes come thronging as if through gates thrown open to them; Death hastily asserts his supremacy over every

helpless creature that is born; what thing is there then, that despotic Fate has made immune from danger?

35. Enjoyments are transient like high surging waves; life is liable to pass away in a moment; youthful happiness lasts for a few days only; love for the cherished is fickle; knowing, therefore, that the entire worldly existence is destitute of any good, ye wise men, givers of advice, make the attempt with a mind skilful in (or, intent on) doing good to the people.

36. Sensual objects are as ephemeral as the lightning shining in the midst of the cloudy canopy; life is frail like the water collected in the row of clouds scattered by the wind; momentary is the youthful happiness of mortals; taking this into consideration, O wise men, fix your mind at once on contemplation of the Supreme Spirit, which it is easy to do when one is a perfect master of (lit. by being perfect in) patience and concentration.

37. Life is fickle like a swelling wave; the splendour of youth remains only for a certain number of days; wealth is, like thought, momentary; pleasures are like the flashes of lightning in autumn; even the embrace of the beloved, encircling the neck, lasts not for a long time; so have your attention concentrated upon Brahman, that you should cross the ocean of worldly dangers.

38. With their bodies cramped, men have to remain with difficulty in the womb in the midst of impurities; in youth the enjoyment of pleasures is difficult on account of the distraction arising from the pain of separation from one's beloved; surely old age too is unwelcome, (for at that period) the refractoriness of women is conspicuous; say oh men, if there is even the least happiness in worldly life?

39. Old age stands threatening like a tigress; like enemies diseases smite the body; life runs away like water

from a broken jar; and yet, oh wonder, man acts in a way detrimental to his interest (does not try to secure *Moksha*).

40. The enjoyments are multifarious and of a transient nature; and by them is constituted this worldly life; what for should you then wander; oh people? Refrain from your actions (pursuit). If our word is to be believed, concentrate your mind, pure on account of the snapping of the bonds of desires, within its cell which can be within reach when passion is rooted out.

41. That indescribable pleasure alone is the highest and ever abiding (lit. keeping its flavour ever fresh) being in the enjoyment of which one considers straw (of little importance) the hosts of gods such as Brahmá, Indra and others and on tasting which high states (prosperity) such as the sovereignty of the three worlds &c. lose all charm. O good man, fix not, therefore, your affection on any other enjoyment which is evanescent.*

42. That delightful city, that great king, and the circle of feudatory kings, and that assembly of eminent scholars at his side, the ladies (of the court) with their faces like the disc of the moon, and that group of haughty princes, those bards, and those stories—a bow to Death through whose (destructive) power all these things have become things of the past (lit. things to be remembered).

43. In a certain house (also square of the dice board) where there were many, there (now) stands only one; even there where there was one many followed, and there is not one left at last; thus revolving day and night as if they were two dice, and God of Death plays (at dice) with his

* ज्ञेयोक्त्याः—v. l. Having attained that knowledge of Brahman, compared with which the very sovereignty of the three worlds becomes unpalatable, do not fix your attachment on pleasures consisting of food, clothes and honour (position).

wife Káli making mortals their dice-pieces and the earth the board.

44. With the setting and rising of the sun life becomes shorter and shorter day by day; the lapse of time is not felt in business which weighs down a man with the great weight of work; the feeling of disgust is not awakened on beholding the aggregate of birth, old age, misery and death; the world has been maddened by drinking the intoxicating wine of delusion.

45. Believing that the night is the same and again the same day, ignorant people run busily in the same manner resolutely (or secretly) setting about their diverse vocations. Oh, how do we not, through infatuation, feel ashamed (though) disgraced by transactions in which there is a repetition of the enjoyment of pleasures, and by this worldly life of such nature !

46. For the annihilation of wordly existence we did not contemplate the feet of the Lord, according to the prescribed rules; nor did we accumulate religious merit which is capable of throwing open the doors of heaven; nor did we embrace even in a dream, the pair of the stout (full grown) breasts and thighs of a beautiful woman. We have been (serviceable) simply as axes in cutting down the forests in form of our mother's prime of life.

47. We did not in this world acquire learning capable of silencing a host of controversialists, and befitting modest persons; we did not lead our fame to heaven by shattering with the point of our sword the temples of elephants, we did not, at moon-rise, sip the nectar of the tender-foliage-like lower lip of our beloved; alas ! like a lamp in a tenantless house, our youth has, indeed, passed away uselessly.

48. We did not acquire untainted knowledge; nor did we amass wealth; we did not even serve our parents with a

devoted mind; nor did we embrace young women with long sparkling eyes even in a dream; like crows we have passed this period (of our life) craving a morsel from others.

49. Those from whom we were born have long since passed away; those too, with whom we grew up, have been consigned to the region of memory; now here we are, with our fall approaching nearer and nearer day by day, reduced to the same state as that of trees (growing) on the bank of a sandy river.

50. The life of men is limited to a hundred years; half of it passes away in the night; of the remaining half one-half made up of its first and last fourths is occupied by youth and oldage; the remainder is passed in servitude &c., accompanied by disease and grief for the separation (of relations). Whence can there be any happiness for mortals in wordly life which is even more unsteady than a wave?

51. Like an actor, a man for a time plays the child, and then for an instant the youth delighting in pleasures; for a moment he plays the part of poverty, at another he is full of prosperity; and at the close of life he retires behind the curtain of Yama's seat, his limbs wasted by old age, and his body graced by wrinkles.

52. You are a king; we too are exalted by the pride we take in the wisdom acquired from the preceptor whom we served; you are known for your greatness, (even) our fame the poets spread in all directions; thus, O mortifier (of men) the difference between us is not very great; if you turn away your face from us, we too are utterly indifferent (to you).

53. You are the lord of riches in full, we too of words in all their senses; you are brave, our skill in the act of subduing the feverish pride of a controversialist is inexhaustible; those who are filled with wealth serve you; even me serve

those that have a longing to listen to me that the taint of their hearts may be removed; if you have no respect for me, the less have I for you; O king, here am I off.

54. Here we are satisfied with barks, and you with silk garments; the satisfaction is equal in this case and the distinction is without difference. Let him be (called) poor whose greed is boundless; the heart being content who is rich and who is poor.

55. Fruits for meal, sweet water for drink, the (bare) surface of the earth for a bed, and barks for raimnent, are all good (preferable) enough; but I cannot tolerate (lit. sanction) the impudence of wicked men, all those senses have been maddened by the fresh (acquisition of) wealth as if by drinking wine.

56. We live on alms, cover ourselves with the directions serving as garments, and lie down on the surface of the earth: what have we to do with big folks?

57. Of what value, indeed, are we in royal place since we are neither actors, nor flatterers, nor singers; nor have we our hearts set on hating others; nor are we (beautiful) women bent down with the burden of the breasts?

58. The world was formerly created by certain large-hearted blessed persons; by some it was sustained, and by others it was conquered and given away as if it were grass; other noble persons even now rule the fourteen worlds. What morbid infatuation is it on the part of men when they have acquired rulership over a few towns?

59. What honour is it to kings to obtain (the rulership of) the earth, which was not left unenjoyed even for a moment by hundreds of kings; but the lords of a part of its (earth's) part, and of even a small part of that part—fools that they are—rejoice when on the contrary they ought to grieve!!

60. The clod of earth is encircled by the watery edge. Even when taken as a whole, it is indeed very small; and it is apportioned by a number of kings and enjoyed after hundreds of battles. Abject and exceedingly poor, they therefore, give or would give nothing. Fie upon those mean fellows who wish to get even from them a piece of coin.

61. He (lit. that singularly fortunate person) alone was born whose white skull was, by the enemy of the God of Love, held prominently on his head as an ornament; (and yet) what height of morbid presumption is there on the part of men when a few persons solicitous of saving their own lives bow to them.

62. Alas ! (my) heart, why dost thou enter the dense mass of misery (suffer much distress) in order to please the hearts of others by daily propitiation when with the powers of the *Chintāmāṇi* spontaneously rising in thee, thou art inwardly satisfied, what object of thine foregone-desire will not satisfy?

63. Why do you wander for nothing, oh mind ? Rest yourself somewhere. A thing that naturally (lit. of itself) takes a particular course does take it; it changes not. Without, therefore, remembering what is past, or speculating about what is to come, do you in this world experience fruits, the coming and going of which cannot be determined beforehand.

64. Now be pleased, O heart; cease from these troublesome abyss of sensual objects; resort to the path of final beatitude which is capable of removing, in a moment, all misery; assume a peaceful attitude, give up your course unsteady like a *wave* and never again be attached to transient worldly happiness.

65. O my mind sweep off infatuation, acquire that devotion to the moon-crested god (which grants the highest

77. In this world in which life extends over a few winkings of the eye, we do not know what to do, whether we should taste nectarious juice of diverse kinds of poetry, or drink the streams of philosophy; whether we should modestly lead a householder's life in company with a wife ennobled by virtues; or whether we should dwell on the banks of the heavenly river, practising penance.

78. These kings whose minds are as unsteady as a horse are difficult to be propitiated: while we have a high ambition and our heart is set on a lofty position, old age despoils the body and death robs (one) of the dearly loved existence: (under these circumstances), O friend, there is nothing advantageous to a wise man in this world except penance.

79. Pride being on the decline, fortune being dissipated, the mendicant having gone without gaining his object, the relations having diminished in number, attendants having gone away, and youth having gradually died out, only one thing (lit. only this) is proper for the wise *viz.* a habitation somewhere in a brake in a cavern of the mountain, the rocks of which are purified by the waters of the Ganges.

80. Delightful are the moon-beams, the forest spot verdant with grass, the happiness arising from the company of the good and of friends is gratifying; the narratives in poetic works are pleasing; charming is the beloved shining with the tears deposited on it by anger; everything is charming; but nothing (is charming) when the mind is distracted. (See notes).

81. Is there not a delightful mansion for habitation; is not music &c. pleasing to the ear (lit. fit to be heard); is not the happiness of the company of one as dear as life itself to (a man's) great gratification? But wise men have resorted

to a forest considering all this as unstable as the shadow of a small lamp flickering in the wind (caused by the wings) of a moth madly falling upon it.

82. O friend while searching this triple world as far as wordly life prevails, none such has come within the range of our sight or hearing as can easily become (lit. possesses the facility of becoming) the post for fastening, by means of self-restraint, the elephant of the mind intoxicated by the deep-seated and secret attachment for the female elephant in the form of the sensual objects.

83. Though reflecting for a long time, I do not know of what great penance this is the result.—viz. this rambling at will, this meal free from humiliation, the company of the noble, this learning having for its fruit (the observance of) the one vow of controlling the senses, and the mind moving (but) slowly towards external objects.

84. Desires have already been absorbed (by reasons of non-fulfilment) in the heart; youth has passed away; and alas! in the absence of appreciators of merit, skill (lit. qualifications) in the (different) limbs has proved fruitless; relentless and powerful death, the all-destroyer, comes suddenly; what is to be done (lit. proper)? Ah I have it; except bearing (resorting to) the two feet of the destroyer of cupid (S'iva) there is no other recourse.

85. Between Maheśvara, the Lord of the worlds and Janārdana, the Pervading Spirit of the universe, I have no conception of any difference; still I am strongly drawn to the new-moon-crested God.

86. On nights with all sounds hushed up, sitting at ease somewhere on the sandy bank of the heavenly river, the surface of which (bank) is whitened by the brilliant flood of moonlight, and grown despondent on account of the wearisomeness (lit. magnitude or expansiveness) of wordly existence, when shall we, loudly uttering the

the words “Śiva, Ś'iva” have our eyes flooded with copious tears proceeding from supreme bliss !

87. Having given away everything with a heart full of tender compassion, and remembering the courses of destiny having adverse ends in this wordly existence, (when) shall we pass, in a sacred forest, the nights lit with the rays of the full autumnal moon, the feet of Hara being the sole refuge of our mind!

88. When shall I wearing a small strip of cloth, and residing in Váránasî (Benares) on the bank of the river of gods pass my days like a moment crying out “Have mercy, oh Lord, of Gaurî, Destroyer of the Three Cities, oh Śambhu, oh Three-eyed God,” having placed on my head my folded palms!

89. Having bathed in the waters of the Ganges, and worshipped Thee, O Lord, with fruits and flowers undefiled, and having fixed my attention, sitting on a stony couch in the gorge of a mountain, on Thee, the object of contemplation, when shall I, O Enemy of Smara, be free by Thy grace, from the pain of serving a master having hands and feet just like myself, delightfully carrying out the words of the preceptor, living on fruits (only) and self-complacent.

90. O Śambhu, when shall I, living all alone, free from desire and peaceful, and having for my pot my hand (only) and for my garments the quarters, be able to root out Karma?

91. A certain path (*i. e.* of *Moksha*), easily attainable by the favour of Śiva, opens up for the Yogins, who use the hand as a pot, who are contented with alms which are intrinsically pure, who sit anywhere, who ever look upon the world as almost like grass and who have all acquired, even without casting off the body, the knowledge of the uninterrupted and supreme delight (of Brahman).

92. Happily lives the ascetic (with his) strip of cloth extremely threadbare and torn in a hundred pieces, and a wallet to match, (with his) freedom from care and meal consisting of alms got with ease, (with his) bed in a forest or a cemetery, (with his) equal regard for friends and foes, with his extremely serene contemplation in a secluded place, and glad that all his errors arising from arrogance have been corrected.

93. The mere (insignificant) group of worlds is nothing for the temptation of one who has restrained his mind. Is ever agitation produced in the sea by the motions of a S'afari (a female fish)?

94. O mother, Lakshmi, repair to some one else; do not yearn for me. We are not hankerers after pleasures. What are you to those (*i. e.* to us) who are free from desires? We now wish to live on barley-flour obtained by begging (and placed) in a hollowed vessel of *paldsa* leaves, stitched together at the moment.

95. Like a king possessed of by no means small wealth an ascetic, with ashes profusely besmeared (to his body) and peaceful, sleeps quietly, delighted in the company of the woman *eiz.* indifference (to worldly attachments), the earth (being to him) a delightful bed, his creeper-like arm a spacious pillow, the sky his canopy, the favourable breeze (or, the breeze, always at his service) his fan, and the moon a brilliant lamp.

96. There is (rarely found) an ascetic, living on alms, free from attachment (though) in the midst of the people, his movements ever under his control, attached to the path which is free from giving and taking, wearing a wallet made of old threadbare clothes thrown away in the streets, not caring for honour, not proud, and wishing solely for the enjoyment of tranquil pleasure.

97. Is he a Chāndal (pariah) or a Brāhmaṇa (twiceborn), is he a Sūdra or an ascetic, or is he some great saint, whose intellect is acute enough to understand philosophical truths: ascetics, although thus spoken of by people, garrulous on account of the doubts rising within them quietly (or, self-delighted) go their way neither offended nor please at heart.

98. The creator ordained the air to serve the serpents as food—not involving the sin of destroying life, and assessible without any effort; animals living on land be made to eat grass; (but) to men, whose talents are capable of bearing them over the ocean of life, he has assigned such a living that while in pursuit of it all their good qualities are invariably brought to an end (exhausted).

99. Can those blessed days be (in store) for me, when I, having fixed myself in the *Padmāsana* posture on a slab in the Himālayas on the bank of the Ganges, and having gone to the sleep of concentration while in the act of constantly contemplating Brahman, the old stags (growing) fearless will rub their bodies against mine?

100. Those blessed ones—whose hand is (to them) a clean pot, and alms acquired by wandering (an) inexhaustible (supply of) food, to whom the extensive ten quarters are as a spotless garment, and the earth as a spacious bed, whose development is in accepting renunciation, who are contented with themselves, and who have got rid of a number of opportunities of humiliation—root out *Karma*.

101. O mother, earth; O father, wind; O friend, light; O water, my good relation, and O brother, sky; here do I fold, for the last time, my palms in salutation to you; by means of poor knowledge resulting from the preponderance of merit accumulated by virtue of association with you, all the trammels of infatuation having been removed, I now merge in the Supreme Brahman.

MISCELLANEOUS.

1. The sun is covered by day with the same strip of *Ambara* (sky; cloth) with which the moon is covered at night: oh the misery of these !

2. When self-restraint developed by discrimination becomes manifest, and when the strong-hold desire has upon man is relaxed, there appears that perfection (the last stage of contemplation) wherein even the lord of gods, becomes an object of pity, wretched (as he is under the influence of desire) on account of the strong distraction caused by the enjoyment of greatness worn out of age.

3. Learning formerly served to remove the pain (of existence) of those who possessed self-restraint. In course of time it came to be used for securing sensual happiness to sensualists. Seeing that the rulers of the earth are now averse to learning, alas ! it is even going down and down every day.

4. The time (that was) happy on account of the enjoyment of lovely women is passed; and having, for long, wandered along this avenue of the world we are exhausted; now (stationed) on the bank of the Ganges (lit. the river of heaven) we send forth (lit. extend) with deep sight (the cries of invocation) with the words—*S'iva*, *S'iva*, *S'iva*.

5. Mahadeva is the god, and the stream of the gods (the Ganges) alone is the stream (for me); caves are (my) abode, and even the quarters (my) raiment; the Destroyer is (to me) as a friend; and my vow—such conduct (as is) free from meanness; or why say more (on this subject), let me be wedded to the *Vata* tree alone (lead a life of seclusion and piety).

6. How very blessed, indeed, are some persons who with their shackles of worldly ties snapped and not looking out for the irregular course of serpentine

sensualism, pass, in the farthest corner of a forest, the night, delightful on account of the expanse of the sky being brightened up by the winter moonshine, solely intent on storing up merit.

7. Our view (at first) was that you were we and we were you (*i. e.* you and we were the same, and had no diverging interests); what has happened now by which you are you and we are we (*i. e.* you and we have had diverging interests)?

8. What is one has a threadbare wallet or a spotless white silken cloth? What if one has only one's wife or is surrounded by a splendid army of horses and elephants? What if delicious food is eaten, or coarse food towards the close of the day? What if there is not the light (of the knowledge of Brahman) manifested inside (*i. e.* in the heart) or what if there is the glorification in which the fear of worldly existence is destroyed?

9. When there was ignorance (in us) produced by the influence of the darkness of passion, even the whole world was then looked upon (by us) as consisting of women only; now having applied the collyrium of better judgment, our sight has been restored to its normal state and regards the whole world as Brahman.

10. Knowledge in the case of the good does away with conceit, vanity and the like; in the case of others (lit. some) it is the cause of haughtiness and vanity. A secluded place in the case of self-restraining persons leads to salvation; in the case of love-sick persons it is a further incitement to love.

11. I consider those men to be supremely rich, who have never joined their palms overhead in token of submission, to whom a slab on some mountain is as a couch and a cave in mountain as a home, to whom the barks of trees are as raiment and the deer as friends, whose subsistence

is by the sweet fruits of trees, who find an agreeable beverage in spring water, and to whom learning is as a pleasure-giving consort.

12. When there is the river of the three worlds, the lustre of whose waist garment touches the head of S'iva, and which with good fruits and with the barks of the trees lining its bank furnishes a splendid living, what wise man is there, who, with the intense pain from the fever of poverty, would face harrowing miseries, if he had no commiseration for his ill-placed family ?

13. Alas! why do wise men live elsewhere, rejecting Kāsi where the most rigorous penance (a life of entire abstinence) is (like) varied dinners given in gardens, where a strip of cloth to cover (the body) is decent raiment, where the glory is an unlimited wandering for alms, and where approaching death is like a blessing.

14. Oh heart, leave those at whose gate (are heard) such replies as "this is not the time for you (to see the master)," "(he is) now in private," "the master is asleep" and "If you were to see him after waiting he would get angry"; and do you go to the temple of the Lord, the ruler of the world, which gives unbounded happiness, which is free from harshness, and where the cruel words of gate-keepers are not heard.

15. May my days pass in some sacred forest, while muttering the words "S'iva, S'iva, S'iva" with an eye regarding equally a serpent or a wreath, a powerful enemy or a friend, a gem or a cloi of earth, a bed of flowers or a stone, a blade of grass or a group of damsels.

16. Every thing gives happiness (lit. all directions are full of happiness) to a man who is poor, self-restrained, peaceful, of an equilibrating mind, and ever content at heart.

17. Time never returns; it passes uselessly, a fact which was never considered (by yon); (you) accommodated (yourself) to the various conditions, which are adverse on account of the concurrence of a hundred difficulties; or what shall we say? What harm have you not done yourself? Every now and then you have been repeatedly doing the same.

18. "Arise, my friend, and bear for a moment the heavy burden of my poverty. I am now tired, and shall long enjoy the happiness you enjoyed from death." Thus addressed by a poor man who had hurried to the cemetery, the corpse remained silent, knowing that death was better, far better, than destitution.

19. These (*i. e.* women) laugh and cry as suits their purpose; make (others) confide in them, but themselves confide not; therefore a man, possessed of nobility of birth and character, should abandon women as one does jars in a cemetery.

20. To brutes alone would be dear those fawn-eyed (women) in whose case faults (demerits) are a recommendation (*lit.* merits) for, their hardness of the breasts, unsteadiness of the eyes, and falsehood on the tongue (*lit.* mouth) are praised; crookedness of hair, dulness of the face, and plumpness of the hips, commended; and timidity of the heart and deceitful tricks towards their beloved (husbands) always mentioned (with approbation).

21. In some places there is music of the lute, in others cries of alas! alas!; in some places there is the conversation of learned men, in others the brawls of men intoxicated with drink; in some places there are charming ladies, in others (men or) women with leprous bodies; I do not know whether worldly life is full of sweets or bitters.

22. Deformed in limbs and lisping in speech, here are you that have been made the buffoon of a farce, while flattering; what part (I do not know) will prolonged life make you play, such as you are, with your ears bordered with grey hair.

23. Wealth is evanescent; life is unsteady; and youth in life is fickle; in wordly existence, which is fleeting, merit alone is unchangeable.

24. That Tortoise alone was born who offered to bear on his back (*lit.* offered his back for) the heavy burden of the world; the birth of Dhruva (alone) is to be praised, regulated by whom the planetary system revolves; other creatures in the world are, like the insects in an *udumbara* fruit, which possess wings to no purpose, as it were born and dead (simultaneously), since they are not able in any way to do good to others (and since) (both) the present world and the next have become unavailable to them.

25. Possessed of abuses as you are, you may pour abuses; ay, you may; for want of them, we are unable to give you abuses; it is known all the world over, that what there is can be given; no one ever gives to another the horn of a hare.

26. Alms are not unattainable to me in my path lined by rich gardens; the earth is full of fruits, and the skins of deer and the barks of trees (serve as) raiment; with joys or with sorrows, there is in fact the same result. Who will then give up the three-eyed God, and bow to the men blinded by pride for a particle of wealth?

27. With a sword we did not cut asunder elephants. we did not harass our enemies; * * * * we did not sip the noisy water of the streamlets of the Himalayas; we passed our time like crows desirous of obtaining a morsel from others.

[Extra S'l. in the foot-notes—By you Bali was not liberated from the nether world; death was not done away

with; the dark spot on the Moon was not wiped away, nor were diseases rooted out; nor was S'esha's burden lightened (by you) for a moment by supporting the Earth. O heart, you suffer torment day and night by the false pride of being good.]

28. My mind desires to go to S'amkara, its scruples in the investigation of scriptural meaning being completely set at rest, its delight in poetry full of various sentiments being turned away, and all the different wild doubts (*lit.* expanse of doubts) being totally dispelled.

29. What if (you have) excellent rice, or a coarse meal at the close of the day? What if (you have) a strip of cloth or a long white garment? What if (you have) one wife or a number of them endowed with a hundred qualities? And what if you wander all alone, or are surrounded by hundreds of elephants and horses?

30 Charity is a cow that yields all desires; a wallet protects from cold; (my) devotion to S'iva is firm; what then is the use of riches?

31. An ascetic, though he has abandoned all desires, lies down on the ground like a king, having the Earth for his couch, his creeper-like arm for a pillow, the sky for canopy and the Moon for his lamp, experiencing pleasure in his union with the woman called Renunciation, and fanned from all sides by the attendant maids—the quarters, with their chowries—the winds.

32. Tell me, O deer, where you performed penance and of what name, that (by virtue of it) you have never to see the face of the rich or to tell lying flatteries; you do not hear their haughty words, nor run to them with some expectation, but you eat tender grass when it is time (to eat) and lie down at ease when sleep comes (to your eyes).

33. O brate, how many times and what preparations of yours, desirous of drinking of the water of the ocean of

mirage in the form of wealth, have not been baffled? (Very often they have been). Yet your hope is not dispelled; your heart must certainly be formed of adamantine stone, since it has not yet been broken into a hundred pieces.

34. What is it that lovely-eyed (women) do not do? Having entered the affectionate heart of men they fascinate them, madden them, mock them, despise them, gladden them and cause grief to them.

35. A lion, strong and living on the flesh of elephants and hogs, ruts, it is said, once in a year. The dove, eating only hard pebbles, ruts daily. Say what the cause here is.

36. Residence in a sacred forest, and, O joy, association with the deer, sacred maintenance on fruits, stones for couches on the bank of every river—such are the materials for those that like devotion to God. To those whose minds are fixed on renunciation alone, whether (they live in) a house or a forest, it is all the same.

37. We are quite content with those delicious syllables (utterances) sweeter than honey or clarified butter which the Divine speech (the Upanishads) sends forth from its ambrosial and immortal body; as long as there is, under our arm, a quantity of barley-meal procured by begging for our maintenance, so long we do not wish to live on wealth acquired by servitude.

38. A dog, lean, blind of an eye, lame, crop-eared and tail-less (through disease), suffering from abscesses, clammed with pus, and with his body covered with hundreds of worms, exhausted through starvation, decayed with age, and having the brim of an earthen jar placed round its neck, follows a bitch. *Madana* scruples not to smite even one that has already been smitten.

39. Desist, O wise men, from associating with women—from the momentary happiness. Be attached to Mercy, Friendship and Reason. Neither the fully-developed orbs of breasts covered with a wreath, nor the

round hips having a tinkling girdle round them set with diamonds, can be your salvation in hell.

40. Why are those suggestive glances, O young women, darted from your sportively half-closed (eyes)? Desist, Oh, desist; vain is this effort (of yours). Now changed beings are we; youth is gone; our yearning (is only) for the farthest part of a forest; infatuation has subsided, and we look upon the meshes of the world as straw.

41. This young woman constantly darts towards me her eye that steals the beauty of the blue lotus-leaf. What is designed by her? Our infatuation is gone; the feverish flame produced by the striking of the flowery arrows of the God of love has been blown out; and yet the poor girl persists!

42. Why do you, O God of love, trouble your hand with the twangings of your bow? Why do you, O Cuckoo, chatter ineffectually with your soft and sweet notes? O young woman, enough of your glances, affectionate, artful, charming, sweet and unsteady; our heart has tasted the nectar-like contemplation of the Moon-crested God.

43. If you do not want to be engulfed in the ocean of worldly existence, then leave at a distance this river in the form of a woman, having about (the banks) cruel monsters in the shape of cruel thoughts, encircled by the waves of the three furrows on the belly, having a pair of *chakravakha* birds on their wing in the form of two high and plump breasts, and decked with a lotus in the shape of the face.

44. By the five senses, clever in ministering to their own advantage, which have marred supreme bliss, have I been duped, being revolved (among their objects) thus—Here is melodious music, here a dance, these are sweet flavoured viands, here is a spreading perfume, and here the touch of breasts.

N O T E S
ON
NITIS'ATAKA.

Sl. 1. The poet begins with a salutation to Brahman, the *Supreme Ens*, which is one of the three modes prescribed for the opening of a poem by Sanskr̄t writers on Poetics, viz. आशीर्वदिक्या वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम्*—A blessing (to be conferred on the readers), a salutation (to the favourite Deity) and an indication of the subject matter are the three prescribed forms of introduction to a poem. It is also usual with Sanskr̄t writers to have what is technically called *Māngalācharaṇa*. This is done either directly by an appeal to the favourite deity itself or to some of its attributes, or by the use of some such word as अथ and the like. The efficacy of this *Māngala* is emphasised by all kinds of writers; see Patañ. quoted in the com.

The Vedāntic character of the sl. the student will easily mark. दिक्षाल—space and time; अवच्छिन्न means lit. what is cut off from all sides, is contained in another, is measured: अनवच्छिन्न means what is unmeasured; hence undefined, unconditioned. आदि refers to qualities (*gunas*) such as धर्म, अधर्म &c., as well as to कार्यं (effects) &c. न विद्यते अन्तः यस्य तदनन्तं infinite. चिन्मात्रमूर्ति—चिन्मात्र pure intelligence or knowledge. A Karm. of the मयूरव्यंसकादि class. °मूर्ति:-whose form is pure intelligence. दिक्षा °दे—A *Tripada* Karm. This is the best way of taking the Comp. The attributes of Bramha, here expressed, are summed up in the *mahiwākyā*—‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म’ of the Taittirīya Upanishad. Another way is to analyse the Comp. as a Bah. with मूर्ति as the second member, with all that precedes as its attributive member, itself being a Comp. of three adjectives. मूर्ति is derived from मूर्च्छा I. P. to settle into a solid form ×किन्; and literally means what is visible to the senses; hence secondarily what is perceptible

* Dandin, Kāvyādars'a. 1.

by the mind. The Dat. sing. of *neu.* adjs. ending in य् is optionally formed like that of *mas.* nouns; so—मूर्तये or तिने. see Gr. §69. Pán. VII. I. 74.

स्वानुभूति &c.—स्वानुभूति-self-perception, manifestation of Brhma in contemplation. एक means 'principal, chief,' rather than 'sole;' cf. the couplet. एकोल्पायेऽपदाने च &c. quoted in Gr. § 154; also Amara 'एकेसुखायन्यकेवलाः' । मान—मीयतेऽनेनेति मानम् from मा+ल्पुद् (अन), a measure; hence the means of arriving at correct knowledge. In this sense the word प्राण is more common. The *pramāṇas*, according to the Vedantins, are प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणानि to which the Naiyāyikas add उपमान. Brhma is specially regarded as प्रत्यक्षप्रमाणगम्य 'capable of being realised by perception, although there are other means of knowing it such as आगम &c. Another reading here is स्वानुभूत्येकसाराय which Mr. Telang interpretes in two ways:—(1) to him who is the sole essence of self-knowledge, or (2) to him whose sole (or principal) essence is self-knowledge, preferring the former, as that, he thinks, gives the अद्वैत view of the Vedānta.

शान्ताय &c.—The Dat. by नमःस्वतिस्वाहास्वधालंवषद्योगाच्' Pán. II. 3. 16. शान्तं is one of the attributes of Brhma; cf. the S'ruti 'निष्कलं निष्कियं शान्तं निरत्वद्यं निरञ्जनम् ।' तेजसे—refers to Brhma and not to the third element. Brhma is often called परं ज्योतिः in the Upanishads. Comp. एव संपसादःपरं ज्योतिरुपसम्पद्य &c. Chhāndogya; also the S'ruti तद्वा ज्योतिषां ज्योतिः (उपासते). For the idea comp. Pañchadaśi, quoted in the com.

"For the idea may be compared Geography Nyssen's description of the divine nature quoted by the late Mr. Mansel in his philosophy of the conditioned (p. 16):—It is neither in place nor in time, but before these and above these in an unspeakable manner, contemplated itself by itself through faith alone, neither measured by ages, nor moving alone with times."

S'1. 2. The present S'loka is said by the Commentators (whose remarks are perhaps based on a tradition which is almost universal) to refer to a family intrigue the incidental

discovery of which filled Bhartṛhari with disgust for worldly life. It is this:—Once upon a time, a Brāhmaṇa*, who had come by a fruit which conferred immortality on any one who ate it, gave it to Bhartṛhari, as the worthiest person to receive it, being the protector of many people. Bhartṛhari gave it to his wife who gave it to her paramour, who in his turn gave it to a sweet-heart of his, who again presented it to Bhartṛhari. The s'loka, however, is quite out of place here as it has no connection with any things that follow. If it be supposed that it is the expression of the abhorrence of the intrigues and sins of the world felt by some one disgusted with it, then the most natural place for it would be the *Vairāgyas'ataka*. Many manuscripts, however, agree in giving it here.

चिन्तयामि—Think with affectionate regard or love. मयि विरका. Words implying love, attachment (or disattachment) &c. govern the Loc. of the person or thing for whom or which the feeling is shown. Mr. Telang considers the Loc. to be वैष्यिक being equivalent to महिषयकानुरागवती. अन्यसक्तः—अन्यस्या सक्तः attached or devoted to. अन्यं become अन्य i. e. assumes पुंवद्धाव by the Vārt. सर्वनामः वृत्तिमावे (in Samāsa and the other Vṛttis) पुंवद्धावः See Malli. on अनन्यभाजं पतिमाप्दुहीति &c. Kum. III. 63.

कृते—For, for the sake of (Indsc.) is often compounded as here. Cf. काव्यं यशस्वर्थकृते &c. Kāv. P. I. when not compounded it governs the Gen.; अमीपा प्राणानां कृते Vair. S'at. 36. परिच्छुद्यति—pines for, feels ardent love for. This reading is evidently preferable (as Mr. Telang also thinks) to परितुष्यति which may be best rendered as “delighted with all I do.”

पितृ—is used with the Acc. मद्—from मद् (मादत्यनेन) + अन Lit. the intoxicating god. च इमास्—The hiatus here is allowed by the rule संहितैकपदे &c. Sid. Kau.; see com.—Sandhi is absolutely necessary in a grammatical form, in the case of a

* According to another version king Vikrama obtained the fruit from a Yogi, he gave it to a Brāhmaṇa, he to Bhartṛhari and so on.

preposition and a root, as also in compounds; but in composition it depends on the will of the writer. Rhetoricians, however, consider it a fault called 'विसंघिदोष' See Kāv. P. VII.

S1. 3. अज्ञ—जानातीति ज्ञः (ज्ञा+कृ) न ज्ञः अज्ञः । सुखं, सुखतर used as adverbs विशेषं जानातीति विशेषज्ञः । ज्ञानलब्ध—लब्ध m. is derived from कू to cut, to divide; a particle. दुर्विदग्ध-विदग्ध properly means what is well burnt, polished and burnished; hence refined with culture, learned; दुर्टे यथा तथा विदग्धः दुर्विदग्ध badly learned or wise, vain, arrogant (with little learning; ज्ञानलब्धेन दुर्विदग्धः) दुर्विदग्धो दुश्चतुरः अर्धज्ञलित इत्यर्थः । Rāmarishi. Cf. Little knowledge is a dangerous thing. ब्रह्मा—derived fr. ब्रह्म 1. 6. P. to grow+मनिन्, the कृ being changed to रू before it by Uṇ. IV. 145. रञ्जयति—रञ्ज् Cau. means to colour, to impart one's hue to; hence to win over, to gratify or propitiate. The Cau. form is रञ्जयति when the meaning is to sport with or hunt deer; see Kir. VI. 24. Some read the line as ब्रह्मापि तं नरं &c. but this violates the laws of metre (as it makes 17 mátrás in Pāda instead of 15 or 18) and is therefore inadmissible.

S1. 4. प्रसक्त्य—Indec.. with great force. मणि from. मण् sound + इ (इ). मकर०-मैं विषं किरतीति (कृ+अच्) a crocodile, a shark. वक्त्र—वक्त्यनेनेति from वक्त्+दून् करणे. दंष्ट्रा—also der. with दून् from दंग् to bite. ०—भङ्गुर V. I.—from अङ्ग् to mark, stamp+उरच्, means pointed, sharp वंश्ट्राङ्गुरात्—from the tips or points (i. e. when held fast between the points) of the jaws; sing. for pl. Cf. दभङ्गुर S'āk. and दीपाङ्गुर Vair. S'at. 63. प्रचलद०—ruffled or agitated with a series of rolling billows. उर्मि m. f. from उर्मि+मि, अतेरुम्ब Uṇ. IV. 44.

भुजङ्गः—भुजः (bent, curved कुटिलीभवन्) सन् गच्छतीति; भुज्+मुम्+खच्; मुम् (the nasal) inserted by 'णस्त्रिष्ठदजन्तस्य मुम्' Pān. VI. 3. 67.—Before the aff. खच् and खश् the words अरुम्, द्विषत्, and such as end in अ take the aug. म् when used prepositionally with verbs. पुष्पवत्—पुष्पेण तुल्यम् like a flower. तेन तुल्यं किया चेदातिः Pān. V. I. 15. वत् is attached to a noun in the sense of तेन तुल्यं 'equally with that' when the equality refers

to an act. प्रतिनिविष्ट—obstinacy, holding contrary opinions, perverse, Cf. निविषाते Vair. S'at. Mis. s'l. 19.

S'l. 5. सिकतासु—The word सिकता is always used in the plural. यत्नतः—fr. यत् + नक् (माव). तस् here stands for the Instr-मृगतृणा एव मृगतृणिका by adding क स्वार्थं mirage. It is a phenomenon observed in sandy tracts or deserts when the floating vapour or air is heated by the tropical sun and presents the appearance of water. It is so called because it attracts and deceives the deer and other animals. सिकता-सुतैलं excellent oil &c, मृगतृणिका-सुसलिलं sweet water—may also be regarded as compound words. This way of taking the expression is perhaps better as it adds to the force of the argument, and avoids प्रकमभङ्ग. It does not, however, look natural. सलिलं सलति गच्छतीति, सल् + इलच्. Cf. the Subháshita एव वन्ध्यासुतो याति खपुष्पक्तशेखरः । मृगतृणामभसि स्नातः शशशङ्खधनुर्धरः ॥ wherein all the things generally spoken as absolute impossibilities are brought together. Some discover in this s'l. the fault *yatibhaṅga* or wrong Caesura; see com.

S'l. 6. व्याल—A wild elephant. Some take it to mean 'a serpent' but without property, as it considerably impairs the force of the argument. Besides, a serpent is not known to be tied down while an elephant always is; cf. s'l. 17. रोद्धम्—To tie down. For the inf. see Apte's G. § 176 and note. बालमृणालं—मृणाल is m. n. तन्तु is from तन् + तन्. समुज्जृम्भते—has a metaphorical meaning here; strives, makes efforts. वज्रमणिः—a diamond. आन्तः—प्रकटोन्तः—extreme edge. शिरिष is known to be the softest flower. This shows the extreme folly of the act. सञ्चयते—prepares, makes himself ready for. It properly means to put on an armour and thus to equip one's self for battle; cf. Mah. Bhár. युद्धाय सञ्चयते. It is Atm. in this sense. विद्य—The root नी governs two objects and the Acc. would have been more idiomatic. But as विद्य is not the principal object but only secondary, it depends upon the will of the speaker to put it in the Acc. or

in its natural case. सुधास्यन्दिभिः—shedding nectar, mellifluous. The root is sometimes used transitively. Cf. हालाहलं खलु पिपासति कौतुकेन कालानलं परिचुञ्चिष्वपति प्रकामम् । व्यालाधिपं च यतते परिरघुमद्वा यो दुर्जने वशियितुं कुरुते मनीषाम् । Bhām. Vil. I. 93; also 96, where the idea is somewhat differently expressed.

The rhetorical fig. here is *Nidars'aná* (मालानिदः), which is defined as—निर्दर्शना । ‘अभवन्वस्तुसम्बन्ध उपमापरिकल्पकः ॥’ when an impossible connection of things implies a comparison it is निर्दर्शनं वृटान्तकरणम् (citing of an instance). We have here a *M'alanidars'aná* (a string of illustrations) as the *upamānas* or ‘things compared to’ are many.

S1. 7. स्वायत्तम्—at one's command, within one's control. एकान्तगुणं—एकान्तः always leading to one result; hence, never failing in its effect. With this sense cf. ‘एकान्तविवेसिषु मद्विधाना. Rag. II. 57. गुण—efficacy, advantage. अपण्डितः—पण्डि acute intellect, learning; see com.; Nañ. Tat.

S1. 8. किञ्चिज्ज्ञः—Knowing a little. cf. ज्ञानलदः S1. 3. *supra*. Mr. Telang separates यदा आकिञ्चिज्ञः to mark distinctly, as he says, the contrast with the third line. But this hardly improves the sense. A man is likely to be puffed up with little knowledge, not with great knowledge. द्विप—द्वायां with two (i. e. the mouth and the trunk), पिवतीति—an elephant. किञ्चित्किञ्चित्—When I knew something (of reality) every day. The repetition of किञ्चित् shows continuous increase of knowledge, the continuity of action being one of the senses of वीच्छा or repetition. मद—mark the double meaning of this word here; (1) rut. (2) vanity, arrogance.

S1. 9. कृमिः—Covered with, or full of a swarm of insects. विषन्धि—giving out a bad stench. This is grammatically inaccurate. विरुद्धः गन्धः अस्य gives विगन्धम्. So to explain the form we must add इन् मत्वयेव विरुद्धः गन्धः विगन्धः Karm. सोस्यस्य. But this is against the rule न कर्मधारयान्मत्वर्थीयः वहवीहित्वेतदयेप्रतिपत्तिकरः। No affix showing possession should be added to a Karm. if its sense can be conveyed by a Bah. So this way

of defending the form is not very satisfactory. See, however, our note on तुल्यगान्धिः॒ Rag. IV. 45. जुगुत्सित—censured, condemned. निरपमः—Avya.; ऋस्मीत्या v. l. see com.; (eating it) with a relish the flavour of which is unparalleled. न शक्नेते—has no fear or misgiving; does not think that he is doing something censurable or disgusting. परिमहकल्पयुता—the worthlessness of one's belonging. The fig. here is अर्थान्तरन्यास—Def. सामान्यं वा विशेषो वा तदन्येन समर्थते । यत्र सोर्थान्तरन्यासः साधम्येणतरेण वा । Where a particular proposition is corroborate by a general proposition or a general proposition is supported by a particular instance either under a resemblance or contrast, that is *Arthāntaranyāsa* or corroboration. There is also अपस्तुतप्रशंसा in the first three lines.

Sl. 10. शार्वम्-शर्वस्येदं of Śiva. Bhagirath, a king of the solar race, wishing to procure the salvation of his 60,000 ancestors that had been reduced to ashes by Kapila's curse, propitiated by his penance, Gaṅgā, and induced her to come down to the earth. The river complied with his request but directed him to find out some one who would bear her force as she would fall down from heaven. Bhagiratha then propitiated Śiva who agreed to allow the river to fall on his head. Bhagirathi, accordingly, fell from heaven on Śiva's head, thence descended to the peak of Himālaya, thence to the earth and thence to the nether world where her waters sanctified the offspring of Sagara. The whole story is given in Rāmā. I.35-44. For पशुपतिः—some read पतति शिरसः तत्क्षातिघरम् (his i. e. Śiva's mountain). महीअ—महीं धरतीति, भूकृ+क (अ); a mountain. अथोधः—The Ganges comes down to a lower and lower position. स्तोक—low, base. अथवा—or rather, what wonder if. विवेकभृष्टानाम्—Gaṅgā, in her arrogance thought that she would bear down even Śiva and enter into the nether world with him; she was punished for this by Śiva. See Rām. विनिपातः—Mark the *double entendre* on this word which means (i) great fall, and (ii) destruction, ruin. शतमुख—applies to

the river in its literal sense; in the other case it means, in a hundred ways.' The fig. is *Arthántaranyása*.

S'l. 11. हृतभुक्—हुतं भुक्ते (aff. किं) fire. सूर्य—सरति आकाशे यदा सुवति कर्मणि लोकं प्रेरयति (urges men to action) इति. See Sid. Kau. on Pán. III, 1. 114. नाग—न गच्छतीति अगः न नागः यदा नगे भवः । नागेण इन्द्रः श्रेष्ठः यदा नागेयमिन्द्र इव *upmita samásā*.

निश्चित—p. p. of शी to sharpen; also शात्. मन्त्रप्रयोग—मन्त्र is a spell, a charm. प्रयोग is its employment for practical purposes. विष—*is m.* and *neu.* औषध—from ओषधी+अण् medicine. ओषः पाकः धीयते अस्यामिति ओषधिः । विहित prescribed or laid down in the S'ástras. मूर्खस्य &c.—*i. e.* for his folly.

S'l. 12. साहित्य—The best way is to take the Comp. as consisting of three things, *viz.* साहित्य (सहितस्य भावः व्यञ्ज्) poetic, compositions, सङ्कीर्तन music and कला or arts. See com. जीवमानः—The verb जीव् is not Atm. and so the pre. p. ought to be जीवत्. But the form is defended by the following rule of Pán. ताच्छील्यवयोवच्चनशक्तिषु चानग्. The term. आन (चानग् and not चानच्) is applied to a root when it implies habit, age or power; भोगं भुजानः (habit), कवचं विभ्राणः (age, a young man), शक्तुम् निभ्रानः (power). जीवमानः may, therefore, mean 'accustomed to live' (ताच्छील्य); living. भागधेय—भाग एव भागधेयं Good Luck. धेय is added to रूप, नाम and भाग स्वार्थ *i. e.* without any alteration of sense.

S'l. 13. ज्ञानम्—may here refer to 'knowledge of the self, or higher knowledge. गुणः—Such a courage, generosity of mind &c. धर्मः—discharge of duty or religious merit. भुवि भारभूता—*a burden to the earth.* मर्त्यलोके In this world of mortals—should be construed with चरन्ति.

मनुष्यरूपेण &c.—The fig. here is *Apahnuti* 'प्रकृतं यज्ञिपि-स्यान्यतस्थाप्यते सत्वपद्धतिः' where the real thing (the matter in hand, the उपमेय) is denied and some thing unreal (the उपमान) is affirmed in its place, is *Apahnuti*. cf. विद्याविहीनः पशुः S'l. 20.

S'l. 14. पर्वत—fr. (पर्वन् a joint, a part). दुर्ग—*the impassable place.* भ्रान्तम् p. p. used as a noun; for a similar use cf. गते

(gait) तिरश्चीनमतुसारथे: S'is. I. 2. उभावलंचकतुरज्जिताया तपोवनावृत्तिपथं गताम्याम् Rag. II. 18. सुर—The derivation of this word is far-fetched. सुषु राति इति सुरः he who grants what is desired, यदा समुद्रोत्था सुरा (nectar churned out of the sea) अस्त्यस्य; अर्श-आदित्यात् अच् Pān. V. 2. 127. cf. Rāmā. सुरापरिग्रहादेवाः सुरा इत्यभिविक्षुताः। The word, however, is of later growth, the original word being असुर from which it was derived. See note on असुर Rag. II. 37.

S'1. 15. शास्त्रोपस्कृत—शास्त्रैः (such as grammar, rhetoric &c.) उपस्कृताः (refined, polished) ये शब्दाः तैः सुन्दरा agreeable, charming गीः येषाम् । उपस्कृत—उपात्पतियत्नवैकलतवाक्याद्याहोरेषु च । Pān. VI. 1. 139. उपात्कृतः सुदृ स्यादेषु अर्थेषु योत्येषु-स् is inserted between उप and कृ when these senses are to be implied; चात्प्रागुक्तयोरर्थयोः—by च we ought to understand that स् is inserted to express the senses already given (i. e. भूषणे समवाये च Pān. VI. 1. 137, 138). प्रतियक्षो गुणाधानं adding a property or excellence; विकृतमेव वैकृतं विकारः; वाक्यस्य अध्याहारः आकाङ्क्षितैकदेशपूरणम् । उपस्कृता कन्या अलंकृता इत्यर्थः। This sense will do in the present case; उपस्कृता ब्राह्मणाः समुदिताः (collected together) इत्यर्थः। एधो दक्षोपस्कृते गुणाधानं करोतीत्यर्थः। उपस्कृतं भुक्ते विकृतमित्यर्थः; उपस्कृतं ब्रूते । वाक्याद्याहोरेण ब्रूते । Sid. Kau. This last sense will also do—whose speeches are embellished with quotations from the different S'āstras.

शिष्यप्रदेवागमाः—आगम properly means the Vedas, but here it means literary acquirements, knowledge of the different branches of learning. कवि—a learned man. जाड्यं—stupidity, inability to appreciate the merits of. ईश्वरः—ईशितुं शीलमस्य; from ईश् + वरच् । ‘स्थेशभासपिसकसो वरच्’ Pān. III. 2. 175. These roots take this aff. ताच्छील्ये; स्वावर, भास्वर, पेस्वर &c. ईश्वर means ‘rich’ here. Cf. ‘मा प्रयच्छेश्वरे धनम्’ H. I. कुत्स्याः—from कुत्स्य 10 A. to censure, fit to be censured, fit to blame. अर्थतः पातिताः—Valued lower than their real worth. The fig. in the first three lines is विरोधाभास in as much as the poets are spoken of as ईश्वर, though without wealth, which apparent Virodha or incongruity is removed by taking

ईश्वर to mean rich in the store of knowledge. The fig. in the last line is दृष्टात्.

S'l. 16. गोचरम्—गावः चरन्ति यस्मिन् over which the eyes (गो = eye) move, hence visible to; it generally means ‘within the scope of’ (गो meaning an *indriya*); it also means a pasturage, where गो means a cow. The word is irregularly formed by ‘गोचरसंचर &c. Pān III., 3. 119. किमपि—indescribable. पुष्टाति—पुष् here means ‘to bring about.’ Cf. for this sense किमभिलपितं पुष्यति न ते Vair. S'at. 34. The word very often occurs in Śākuntala. कल्पान्तेषु—कल्प is a day of Brahmā equal in duration to the four *Yugas* (4,320,000 years) rolling on 1000 times, which also measures the duration of creation. Vidyā is not destroyed like every other thing at the end of a *Kalpa*. Cf. for the idea विद्या कुलजवधूरिव जहाति नो जन्म जन्मापि । and Kum. I. 30; also न चोरहार्यं न च राजहार्यं न भ्रातृभाज्यं न च भारकारि । व्यये कृते वर्धते एव नित्यं विद्याधनं सर्वधनप्रधानम् ॥ Subhā. तात् प्रति &c.—Give up your pride or sense of personal greatness towards them i. e. act with courtesy and humility towards them. तैः सह—स्पर्शे is used with the Inst.; cf. ‘अस्पर्धिण च रामेण’ Bk. XV. 65. The fig.s are व्यतिरेक and विरोधाभास (in the 2nd l.).

S'l. 17. परमार्थ—*the highest object to be aimed at; the highest truth i. e. Knowledge about Brahma or the Supreme Spirit.* पण्डित—see s'l. 7. लघुलक्ष्मी—Wealth that insignificant thing (like grass). The contrast is between परमार्थ and तुणमिव लघुलक्ष्मी. वारणम्—a hindrance.

S'l. 18. The idea expressed in the s'l. is this—A king, even though angry with a learned man, can at the most deprive him of his external comforts but do him no further injury—he cannot deprive him of his great inherent virtues. अस्मोजिनी०—वनं a bed. नितराम् may mean ‘wholly, entirely,’ if taken with हन्ति; or ‘exceedingly, very much,’ when taken with कृपित. दुध्यजलमेद०—The power of separating milk from water is supposed to belong to all swans. Cf. सारं ततो ग्राह्यमपास्य फालग्नु हृसैर्यथा क्षीरमिचाम्बुद्यतात् । Pān. Tan. I. नीरक्षारविवेके हंसालस्य खेव तदुवे चेत् । विश्वस्मिन्नद्वनान्यः

कुलवतं पालयिष्यति कः ॥ Bhām. VII. I. 12. वैद्यराध्य—विद्यधस्य भावः ।
See note on दुर्विवरण s'l. 3. The word is used here in the sense of
'natural skill or capacity.' कृत्यवस्तुपु चातुर्यं वैद्यराध्यं परिकीर्त्यते ।

S'l. 19. कैयूरः—an armlet. संस्कृताः—polished or refined
by culture. Cf. Kāli. 'संस्कारवत्येव गिरा मनवी तथा स पूतश्च विभूषितश्च'
Kum. I. 28, where Malli, renders the word संस्कार by व्याकरण-
जन्या शुद्धिः । Here of course the word means more than that.
सतत—Lasting for ever.

S'l. 20. नाम—is used here प्राकार्थ्य 'as is well known'; or it
may have the sense of 'indeed, verily' as in मया नाम जिते or न
नाम शरासनम् Vik. प्रच्छुन्नगुप्त—The Comp. may be taken in two
ways प्रच्छुन्नं यथा तथा गुप्तं very carefully protected, or प्रच्छुन्नमत
एव गुप्तं च carefully concealed (from view and protected) Cf.
हर्तुर्योति न गोचरं *supra* s'l. 16. भोगकर्ता—contributing to pleasures.
from भोग + कृ + तः (अ) added हेती + इ see com., इ is attached
to कृ in these senses:—यशस्करी विद्या, आद्वकरः (ताच्छील्य), वचनकरः
(आनुलोभ्य); Sid. Kau. गुरुणां गुरुः the preceptor of preceptors,
or the greatest of the great. For the Gen. गुरुणां see Pān II. 3.
41. (यतश्च निर्णयनम्) and Apte's G. § 82. The fem. of गुरु is गुर्वी
or गुरुः । The rule is 'वोतो गुणवचनात्' । Pān. IV. I. 44. खरुसंयोगो-
पधान्नः । Vārt.—Adjectives of quality ending in त not preceded by
a conjunct consonant, except खरु, form their fem. by adding इ
optionally. See Gr. § 319. बन्धुः—बन्धाति मनः स्नेहादिनेति बन्धुः ।
बन्धु+उ Uṇ. I. 10. राजसु पूजिता—The construction is rather
unidiomatic from a grammatical point of view. The rule of
Pān. is 'कृत्य च वर्तमाने' II. 3. 67. Past. p. participles ending in
त, when used in the sense of the present tense, are used with
the Gen.; राज्ञो मतः, कुद्धः, पूजितो वा. The Loc. may be explained
as विषयाधिकरणे, राजसु विषये पूजिता or the whole may be taken as
a Comp. word meaning well (सु) respected (पूजिता) by kings
(राजभिः). विद्याविहीनः पश्युः—Comp. s'l.s 12, 13.

Fig.—As there are many *rūpaka*s in this s'l. the figure of
speech is *Málá-rūpaka*. A रूपक is defined as तद्रूपकममेदो यः
उपमानोपमेययोः—the identity of the उपमान and उपमेय is *Rūpaka*

i. e. when two things known to be quite different from each other are identified together to show their great resemblance to each other the fig. is *Rūpaka*.

S'1. 21. क्षान्तिश्वेत्—cf. क्षमाशर्च करे यस्य दुर्जनः किं करिष्यति । क्षवचेन is undoubtedly a better reading. The other reading वचनेन means ‘why need conciliatory words’ i. e. these are superfluous. श्रोधः—Anger itself is a great enemy as it causes much restlessness and worry to a man. ज्ञाति &c.—Because the *dāyādas* are a fire that internally consumes. हृदय becomes हृत् after सु or दुर् when the sense is ‘a friend or a foe’; (see com.); अन्यत्र सुहृदयः दुर्हृदयः (Sid. Kau. अनवद्या—न अवद्या (न वद्या अवद्या) अनवद्या blameless, commendable and not अभिचारादिविद्या. Mark the difference of meaning between अवद्य and अवृद्य both formed by the aff. य; the former means what is not fit to be spoken, what deserves blame; the latter ‘what ought not to be named;’ as अवद्यं पापं, अवृद्यं गुरुनाम. See Kau. on Pān. III. 1. 101, (अवद्यपण्यवर्या गर्ह्यपिण्ठव्यानिरोधेषु ।) ब्रीडा—modesty. सुकविता—is used here in the sense of ‘good power of composition, poetic genius’. Cf. लोभश्वेदगुणेन किं s'1. 55, further on.

S'1. 22. दक्षिण्य—generosity, kindness. Cf. दक्षिणा परिजने S'ak. and दक्षिण्यरुद्धेन Rag I. 31. शान्व—शठस्य भावः । This is to pay tit for tat. नयः—politic behaviour; a conduct of policy. आर्जवम्—rectitude, straightforwardness. धूर्तता—categorical, shrewdness. लोकस्थितिः—stability or preservation of social order.

S'1. 23. सिखति वाचि सत्यम्—a curious phrase. It means ‘causes men to be always truthful.’ सत्य—सति साधु सत् + यत्. दिशति—brings about; lit. grants. प्रसादयति—purifies, enlightens. कथय—cf. the similar use of ‘say’ in English poetry. Cf. दूरीकरोति कुमर्ति विमलीकरोति चेतश्चिरन्तनमधं चुलुकीकरोति । भूतेषु किं च करुणां बहुलीकरोति सङ्घः सतां किमु न मङ्गलमातनोति ॥ Bhām. Vil. I, 119; also महाजनस्य संसर्गः कस्य नोचतिकारकः; सतां हि सङ्घः सकलं प्रस्तुते &c. Fig.—In the last line there is अर्थान्तरन्यास अलङ्कार. There is also दीपकालङ्कार (कारकदीपक) in the first three lines, सैव (सङ्घदृतिः) कियामु बहीषु कारकस्येति दीपकम्. When a case noun occurring once

is connected with a plurality of verbs we have the (second) of दीपकालङ्घा.

Sl. 24. जयन्ति—Glory to; veneration to (implied). सुकृतिन्—‘इनिः’ : Pán. V. 2. 115; (1) meritorious, whose works are good. (2) adepts in the preparation of medicines. रससिद्धाः—see com.; perfect or accomplished in the *Rasas* or sentiments i. e. capable of depicting the various sentiments, and, thereby touching the passions and feelings of men (what constitutes the soul of poetry); masters of the poetic art. The *Rasas* are eight in number; viz. शङ्खारवीरकरुणाद्रुतहास्यभयानकाः। चीभस्स-रोद्धौ च रसाः (शान्तस्तु नवमः स्मृतः || शान्त is also added). Some also add a tenth—वातसुल्यरस. The *Rasasa* are more or less a necessary factor of every poetic composition. But according to Vis'vanátha they constitute the very essence of poetry (since he defines काव्य as वाक्यं रसात्मकं काव्यम्). रससिद्ध is also a *S'listha* word. The side meaning is who are skilled in managing mercury (रस), which, when prepared in a particular way, is supposed to grant exemption from old age. यशःकाये—यशोरूपः कायः। काय irregularly derived from चि; चीयते इत्मन्नस्थ्यादिकमिति, चीयते अन्नादिनति वा कायः। चि + घट्, चस्य कः। Pán. III. 3. 41. जरा fr. ज + अङ् Cf. कतिपयनिमेषवर्तिनि जन्मजरामरणविद्वले जगति। कल्पान्तकोटिबन्धुः स्फुरति कवीनां यशःप्रसरः || Subhā. The fig. in this sl. is S'lesha.

Sl. 25. सूनुः—a son; सूयते इति। सूवः किट् इति तुः। Uṇ. III. 35. सच्चारितः—well-behaved. सती—सती साध्वी पतिव्रता Amara. प्रसादोन्मुखः—ready to favour, favourably disposed. अवदात—अवदायते स्म इति। from दे to purify &c.+कः कर्मणि। refined, polished: hence elegant or beautiful with. विष्णुप्रहारिन्—ताच्छील्यं गिनिः। habitually pleasing the world, joy of the world (Vishnu being the most popular deity). The fig. here is तुल्ययोगिता (and not दीपक) which is defined as नियतानां सकृद्भूमिः सा पुनस्तुल्ययोगिता। K. P.—a combination of several objects having the same attribute (here acquisition of the various things mentioned) the objects being either all relevant or all irrelevant.

S'1. 26. संयमः—restraint over the mind (*i. e.* checking such a desire). काले—at the proper time, timely (*charity*). शक्त्या—*i. e.* यथाशक्ति according to one's power or means. युवती—maintaining silence with regard to speaking about other people's wives; in such cases जन means 'a collection.' परेषां—*is connected with युवती* by सुपिक्षत्वेषि गमकत्वात् (when the connection is easily understood) समासः। For a similar idea cf. अनिवर्णनश्चिं परकल्पं नाम। S'ák V. युवति is the *fem.* of युवत्, Pán. IV. 1. 77. तृष्णाक्रोतः—The idea recurs in Vai. S'at. s1. 45. (आशा नाम नदी &c.) सामान्यः—सह मानेन वर्तते समानः। ततः स्वार्थे द्यञ्ज। See Vārt. on Pan. V. 1. 124. Common to all the S'āstras. अनुपहतः—whose application (*operation*) is unobstructed *i. e.* which never fails to produce the desired effect. 'Which violates no rules or ordinance.' K. T. Telang. श्रेयसां—Blessings of all kinds.

S'1. 27. नीचैः—by law or poor-spirited men, men incapable of sustained exertion. निकटाम् ई शोभां चिनोतीति; नि+ई+चि+डः। मृद्याः—men of the 2nd class. Cf. Mud. II. 70.

S'1. 28. प्रिया—Agreeable and yet not departing from, standing to, justice, just. वृत्तिः—course of conduct, behaviour. अलिन—मलोऽस्यास्ति। मल्+इन् अस्यर्थे। see Pán. V. 2. 114 A dirty or foul deed. असन्तः &c.—Because अनिटादिट्लाभेषि न गतिर्जायते गुभा। सुहृद—For deri. see *supra*. 21. Mr. Joglekar takes this in the general sense of 'a noble-minded person,' deriving it as शोभनं हन् यस्य, as opposed to असन्तः. But I am inclined to take it rather in its restricted sense of 'a friend' who alone may be appealed to for help under any circumstances, and not every good person. The force of अषि is then properly brought out. The use of the sing. सुहृद also shows that that is the intention of the poet. Otherwise he should have used the plural corresponding to सन्तः उच्चैः. स्थेयम्—Acting nobly, keeping up one's dignity. Cf. S'is. IX. 5. पदमनुविधेयं &c.—Tread, follow, in the foot-steps (of the great). उद्दिष्ट—*is here used for उपादिष्ट* advised, dictated. असिधारात्रतम्—Three meanings can be assigned to this :—(1)

असिधाराया॑ शयनमिव दुष्करं व्रतं the vow difficult like that of lying on the edge of a sword. Cf. कण्टकवत्तशयनलीलाम् Kâd. p. 396; (2) or as Malli. explains it (Rag. XIII. 67.) सुवा युवत्या सार्थं यन्मुग्धभर्तुवदाचरेत् । अन्तर्निवृत्तसङ्गः स्यादसिधारं व्रतं हि तत् ॥ इति याद्वः । इदं चासिधाराचंकमेण (moving on) तुल्यत्वादसिधारावत्तमित्युक्तम् । Or (3) according to some शयने मध्ये स्वदृग्ं निधाय छीपुंसो यज्ञ ब्रह्मचर्येण स्वपत्स्तत् । Or (see com.). This explains the extreme difficulty of the course of conduct marked out for themselves by the good.

S'1. 29. An *Anyokti*. क्षाम्—parched with; क्षे + कर्तृि कः । कृश—प. प. of कृण्, to be reduced: Pân. VII. 2. 55. शियिलप्रायः—Almost full of wrinkles, or decayed. N. B. At the end of a Comp. प्रायः may be translated by (1) for the most part, almost; as मृतप्रायः (2) abounding or rich in, full of; as शालिप्रायो वेशः; and like, resembling; as वर्षशतप्रायं दिनम्. विपत्तिर्वीधितिः—वीधिति means तेजस् lustre, fire; hence vigour, energy.

मत्तेभेन्द्र &c.—मत्ताः intoxicated, furious. कवल—a mouthful, तस्य &c. whose desire is fixed solely on eating &c. मानमहताम्—great by self-respect or honour. अभेसरः—अग्रमध्येणाये वा सरनीति अभेसरः । (see com.). सुवेऽपि इति एदन्तत्वमपि निपात्यते । कथं तहि॒ ‘यूथं तदग्निसरग्वितकृष्णसारम् (Rag. IX. 55.) इति॑ । बाहुलकादीति हरदत्तः । Sid. Kau. The change of अय to अपे is irregular. केसरिन्—केसरः अस्यास्तीति; as applied to the pollen of flowers, both केसर and केशर are correct; but as applied to the mane of a lion केसर is the only correct form. Hence केसरिन् is the only correct form and not केशरिन् when meaning a lion (as written in some lexicons).

S'1. 30. निर्मांस—The word मांस is curiously derived in Manu Sm. V. 55. मां स भक्षयिताऽमुत्र यस्य मांसमिहाच्चयहम् । एतमांसस्य आंसत्वं प्रदन्ति मनीषिणः ॥ अस्थिकं—a small bone; क in such cases is used in a diminutive sense; it may also have a deprecatory sense here; कुसितमस्थि अस्थिकम्. The reading अस्थि गोः has no special propriety here. सिहः—हिनस्तीति, a word of the पुष्योदरादि class; सिहो वर्णविपर्यात् । Sid. Kau. सत्त्वानुरूपं worthy of, in keeping with, one's greatness or magnanimity of heart,

inherent disposition or character (according to Malli; see com. on Rag. V. 21.) Fig—*Arthāntaranyāsa*. For the idea comp. जरठज्वलनज्वलताऽपगतशङ्का समागतापि पुरः । करिणामरिणा हरिणा हरिणाली हन्यतां तु कथम् ॥ Bha. VI. 1. 49.

S'1. 31. अधश्चरणावपातम्—(1) He falls down on his knees; (2) falls at the feet of another. Both the senses seem to be intended. पिण्डद—*the giver of food*. गच्छपुङ्कव—पुङ्कव at the end of a Comp. indicates excellence. Compare the similar use of such words as क्रषभ, कुञ्ज &c. see com. धीरम्—*with patience or seriousness*. चादुशतैः—*with hundreds of coaxing expressions or words of coaxing (addressed to him)*. An *Anyōkī* (a kind of *Aprastutaprasamsā*).

S'1. 32. परिवर्तिनि—Rotating, revolving:—an idea that fits in well with *Samsāra* which means ‘that in which the soul passes from one corporeal existence to another.’ मृतः को वा न जायते—*who, indeed, being dead is not born again?* This is the sense in which the late Mr. Telang seems to take this passage. But the condition of death must follow that of birth, so it is better to construe it as कः न मृतः को वा न जायते who is not born and who is not dead; birth and death are the necessary conditions through which every one must pass. Cf. Bg II. 27. quoted in the com. समुच्चति—elevation, eminence, a rise in status.

S'1. 33. द्वयी—द्वौ अवयवौ यस्याः; ‘two fold’ संख्याया अवयवे तयप् । द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा । Pān. V. 2. 42, 43. अय is optionally substituted for तय in the case of द्वि or त्रि; द्वितयं, द्वयं; त्रितयं, त्रयम्. मनस्त्विद्—*noble-minded, high-souled*. द्वे गती स्तः &c. v. l. means:—There are two courses (of action) for &c. The former is preferable as it implies an amount of consideration and determination on the part of the *Manishin*. मूर्धि वा &c.—(1) at the head of all; (2) on the head &c. For the idea expressed here comp. नेसुर्गिकी मुरभिणः कुसुमस्य सिद्धा मूर्धि स्थितिर्न चरणैरवतादनानि ॥ Uttar. I. विशीर्येत०—A high-minded man rather than occupy a low position retires from society and leads a secluded life. Fig. *Upamā*.

Śl. 34. बृहस्पति—from बृहत् speech+पति the lord of; here the planet Jupiter, 'तद्रव्योश्वोरदेवतयोः सुदूरतलोपश्व' Vārt. on Pān. VI. 1. 157. स् is substituted for the final of बृहत् and तत् when followed by पति and कर when the sense is a particular deity and a thief respectively; so तत्+कर=तस्कर. सम्भाविता:—well respected or esteemed i. e. of middle size.

विशेषः—see com.; or विशेष्यते इति शेषः। विगतः शेषः यस्य complete, hence uncommon; विशेषः विक्रमः विशेषः तत्र रुचिः यस्य bent on performing deeds of unusual valour. वैरायते A denom. from वैर meaning वैरं करोति; derived with the aff. क्यङ्; see com. भास्वरौ—brilliant. भान्तः—v. l. revolving; कर्तरि कः by गत्यर्थीकर्मक &c. Pān. III. 4. 72. पर्वन्—The time of new or full moon (opposition or conjunction). शीर्षाद्—The allusion here is to the severance of the demon's head at the time when the nectar that was churned out of the ocean was served to the gods, and Rāhu attempted to drink it by joining their line. The sun and the moon informed Vishnu of the fraud, whereupon he severed the demon's head with his discus. But as the demon had tasted a little quantity of *Amyta* the head lived and is supposed to wreak its vengeance on the two luminaries. See Mat. Pu. Adh. II. 5. 13. 16. Bhāg. P. VIII. 9. 23–26. The fig. is अपस्तुतप्रशंसा as the action of Rāhu which is not the matter in hand (अपस्तुत) implies the action of an inveterate wicked man which is the matter intended to be described.

Śl. 35. कणाफलक The flat surface of (extensive board formed by) his hoods. Comp. Mat. Pu. OOLIX. 7. मध्येषुष्टम्—on the back. Avy. Com. This is less common though by no means very rare: comp. Bv. I. 60; Nai. III. 40; Śis. III. 70. VII. 32 and 70 Bhaṭṭi. V. 4. परे मध्ये षट्च्या वा। Pān. II. 1. 18. The words पार and मध्य are optionally compounded with a noun in the Gen. case forming an Avy., the final अ of these being irregularly (निपातनात् एवन्तत्वं जानयोनिपात्यते। Sid. Kau.) changed to ए; optionally there may be Gen. Tat. e. g.

गङ्गापारात्, गङ्गामध्यात्. When the last word has the sense of the Loc. the final may be changed to अम् as here, the sense being पृष्ठस्य मध्ये. See Gr. § 274. कोडाधीन—कोडे properly means the bosom (भुजान्तर see Amara. 11. 77.); hence a portion, a corner of the ocean's surface. कोडे अधि कोडाधीने Loc. Tat. The Tad. aff. अ (ईन) is necessarily added to a Tat. ending in अधि by Pān. V. 4. 7. अनाद्रात् with but scanty regard. The ocean seems to take but little notice of the Tortoise with his immense body. For the story, see Mat. Pu. Chap. CXLIX. 26, 26. अहह् expresses here 'wonder, astonishment,' (अद्भुते). निःसीमनः—न विद्यते सीमा यासा. The *fem.* of निःसीमन् is formed in three ways; so the other forms of the pl. are निःसीमा: and निःसीम्यः; see बहुराजन् Gr. § 329. The fig. in the first three lines is Māladīpaka, and in the fourth ardhāntaranyāsa (confirming the general proposition about the magnanimity of the actions of the great by the particular instance of the sea).

Śl. 36. मधवद्—Indra. The word here may be मधवद् or मधवत्; मध्यते पूज्यते इति मधवा or—वान्. The former is derived by 'बलक्ष्म'—Up. I. 159. the latter by 'मधवा बहुलम्' Pān. VI. 4. 128. तुषाराद्रेः सूरुः—Maināka, son of Himalaya and Menā. Cf. अद्यत सा नागवधूपमोगयं मैनाकसम्भोनिधिबद्धसख्यम् । कुद्रेपि पश्चिच्छदि वृत्रशत्राव-वेदनाज्ञं कुलिशक्षतानाम् Kum. I. 20. Allusion—Formerly the mountains had wings with which they flew about and grew very troublesome. To stop the evil Indra lopped off their wings with his thunderbolt when hundreds of them flew to the sea for protection. Only Maināka escaped the fate which overtook others. For this legend, see Rāmā. Sun. K. Adh. I. 115–119. For the physical explanation, see Notes on Rag. I. 68. Mark the use of the word उचित here. In the construction of वरम् न च or न पुनः, such a word is not usual, its signification being implied in the construction itself. Mr. Telang's notes.

Śl. 37. यत्-तत्—since then; in as much as. पादैः स्फृटः (1) touched with the rays; (2) with feet. तेजस्वी—of pre-eminent valour. विन् showing excess (भूमन्) 'अस्मायामेधालजो विनिः Pān. V.

2. 121. विकृति—insult. Cf. न तेजस्तेजस्वी प्रसुतमितरेषां प्रसहने स तस्य स्वो भावः प्रकृतिनियतत्वादकृतकः । मयूर्स्वैरश्रान्तं तपति यदि देवो दिनकरः किमग्नेयश्चावा निकृत इव तेजांसि वमति ॥ Uttar. VI. 14; also पुरःसरा धामवतां यशोधनाः सुदुःसहं प्राप्य निकारमीदृशम् । भवादृशाश्वेदधिकृते रर्ति निराश्रया हन्त इता मनस्तिता ॥ Kir. I. 43, where निकार is the same as निकृति. Cf. also III. 44. विकृति V. 1. which nearly means the same thing. It properly means 'change, agitation;' hence what causes such agitation, offence, injury. Fig. Drstānta.

Sl. 38. मद्मलिन—मदेन मलिने कपोलभित्तां येषां तेषु । प्रशस्ती कपोलौ कपोलभित्ती (wall-like), excellent cheeks; the excellence consisting in their breadth or massiveness. मतलिकोद्धमिश्राः स्युःप्रकाण्डस्थलभित्तयः' Gañaratnamahodadhi quoted by Malli. in his com.on Rag. V. 43. Or this may mean 'the temples and cheeks.' भित्ति properly means a wall, fr. भिट् to separate: a wall separates two rooms; hence any thing that separates, distinguishes (used at the end of a Karm. Comp.). प्रकृति—'nature,' a permanent trait in one's character; opp. to विकृति. Comp. sl. 52, last line. Fot the idea comp. Kālidāsa—तेजसां हि न वयः समीक्ष्यते Rag. XI. 1. and तेजसा सह जानानां वयः कुत्रोपयुज्यते ।

Sl. 39. जातिर्यातु &c.—The idea of the sl. is that all these qualities sink into utter insignificance when compared to money. If one has money these are nothing to him. Comp. sl. 41. रसातलं—one of the seven regions below the earth. These are अतल, वितल, बुतल, रसातल, तलातल, महातल and गातल. शील—Virtuous conduct, character. It is a word of constant occurrence in Bhar.; cf. S'lokas 13, 42, 82, 109, &c. अभिजनः—nobility of birth. Cf Māl. Mād. II. 13. Śāk IV. 18. शौर्यैवेरिणि—Bravery is said here to be an enemy as it often proves an obstacle to earning money. A brave man can never stoop to such mean acts as it sometimes becomes necessary for a seeker of wealth to perform. येनैकेन &c.—This explains why wealth is desired at the cost of जाति &c., and so the fig. is Kāvyaśāṅga.

Sl. 40. इन्द्रियाणि—इन्द्रिय is peculiarly derived by Pān. (V. 2. 93.) इन्द्रियमिन्द्रिलिङ्गमिन्द्रहृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रखृष्टमिन्द्रदत्तमिति वा ॥ इन्द्र is

the soul, the lord of the body. It is thus explained by Vámanas—
 इन्द्रस्य लिङ्गमिन्द्रियम् । इन्द्र आत्मा स चक्षुरादिना करणेनातुमीयते ॥
 नाकर्तुकं करणमस्ति । इन्द्रेण दृष्टमात्मना दृष्टमित्यर्थः । इन्द्रेण सृष्टमात्मना
 सृष्टम् । तत्कृतेन शुभाशुभकर्मणोत्पन्नमिति कृत्वा । इन्द्रेण ज्ञातमात्मना सेवि-
 तम् । तद्दूरेण विज्ञानोत्पादनात् ॥ इन्द्रेण दत्तमात्मना विषयेभ्यां यथायर्थ
 प्रहणाय । Also. इन्द्रेणात्मना हुर्जयम् । Bhattoji. There are two kinds
 of *Indriyas*—*Jnânendriyas* and *Karmendriyas*, thus given by
 Manu—ओं त्वक्चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी । पायुपस्थं हस्तपादं
 वाक् चैव दशमी स्मृता ॥ मनस् is the eleventh organ of sense
 which is internal. In the Vedânta मनस्, बुद्धि, अहंकार and चित्त
 are said to be the four internal organs. According to some
 these are the different faculties constituting the mind or अन्तः-
 करण. Others add अन्तःकरण to the list making up a पञ्चक.
 बुद्धि is evidently used here for the mind and not in the sense
 of the *Vedântins*. अप्रतिहत—unrepulsed, in full (un-impaired)
 vigour. वचनम्—power or manner of speech. अर्थोद्धमन्—Comp.
 विज्ञ उद्धमा Pt. II. शौर्योद्धमन् Mv. अन्यः &c.—becomes quite a
 changed man (inasmuch as he is differently treated by the
 world at large); see the next sl.

Sl. 41. कुलीनः—nobly born. Cf. for the idea in the s'lokas
 39–41 the well-known *Subhâshita* यस्यार्थास्तस्य मित्राणि यस्यार्थास्तस्य
 बान्धवाः । यस्यार्थाः स पुमान् लोके यस्यार्थाः स च पण्डितः ॥ Also धनमर्जय
 काकुरस्थ धनमूलमिदं जगत् । अन्तरं नैव पश्यामि निर्धनस्य मृतस्य च ॥ ब्रह्मोद्धिः
 नरः पूज्यो यस्यास्ति विहुलं धनम् । शशिना तुल्यवंशोपि निर्धनः परिभूयते ॥ Fig.
 Kâvyalinga, सर्वे गुणाः काव्यनमाश्रयन्ते explaining the reason of a
 wealthy man being considered कुलीन &c.

Sl. 42. दौर्मन्द्रयात्—see com. सङ्ग—attachment to wordly
 objects, association with men. कुतनयः—तनोति कुलमिति तनयः from
 तन् + कयन् (अय). खलोपासन—serving, propitiating a wicked
 man. In doing this one is likely by habit to loss one's good
 disposition. अनय—impudence, impolitic conduct. अनयेकाण—
 want of proper care or supervision. त्वागप्रमाद—carelessness or
 indiscretion (not exercising prudence and judgment) in expen-
 diture, including charity, is evidently a better reading than-

त्यागात् &c. where त्याग means 'liberality, giving away.' It also keeps up symmetry. Fig. नुल्ययोगिता, विनश्यति indicating the common attribute.

Śl. 43. गतिः—passage out; money goes out in these three ways. यो &c.—The language here is rather condensed. वित्त must be supplied from the first line as the object of ददाति and विनश्य after तस्य which means 'his' answering to यः.

Śl. 44. शाणोळीङ्:—Cut or polished on a polishing stone—हैतिनिहत—forcibly struck i. e. wounded with weapons. दलित् &c. means 'shattered, hewn, and is a stronger term than निहतः. मदक्षीणः—मदेन क्षीणः Inst. Tat; reduced by the flow of rut. Here क्षीणः has the same meaning as अलङ्घण (thin, which is a mark of beauty). This is preferable to क्षीणमदः which is a Bah. and implies the cessation of the flow of rut, and therefore the poet uses the rather unusual Inst. Tat. आश्यानः—र्यान from र्यै to become dry or thick + कः shrunken. Cf. शनैः र्यानीभूताः सितजलधरच्छेदपुलिनाः । + + + नभस्तः स्थन्दन्ते सर्वित इव दीर्घी दशादिशः ॥ Mud. III. 7. As the floods subside in autumn the rivers shrink back into their proper beds and look beautiful with their pellucid water. Cf. बनश्पतीनां सरसां नदीनां तेजस्विनां कान्तिभूतां दिशां च । निर्याय तस्याः स पुरः समन्ताच्छ्रूयं दधानां शरदं ददर्श । Bhaṭṭi. II. 1. Also Rag. IV. 19. 21.

कलाशेष—(एका) कला एव शेषो यस्य सः । Such a moon is considered not only beautiful but also an object of reverence. Cf. Rag. V. 16. quoted in the Com. also प्रणमन्त्यनपायमुत्थितं प्रतिपञ्चन्द्र-पित्र प्रजा नृपम् । Kir. II. 11. For the poetical account of the waning of the moon, supposed to be drunk in turns by the gods, *pitṛs* &c., see our Raghu (V. 16) and note thereon. तनिमद्—An abs. noun from तनु. The aff. इमनिच् (इमन्) is optionally added, to form abstract nouns, to पृथु, सृदु, महत्, पदु, लघु &c. 'पृथवा-दिम्य इमनिच्चा' Pān. V. 1. 122. अर्थिषु &c.—as Chārudatta, the hero of the Mṛch.; and not in vices.

Fig. *dīpaka*, as the common attribute शोभा is mentioned once with regard to 'जन' which is प्रकृत (matter in hand) and with respect to मणि &c. which are अप्रस्तुत. 'सङ्कटूचित्सु धर्मस्य प्रकृताऽप्रकृतात्मनाम् (दीपकं) K. P. X.

Sl. 45. परिक्षीणः—Reduced in circumstances every way (परि); completely poverty-stricken. प्रसृति properly means the palm hollowed, hence by *Lakshaṇā* what is contained therein; also a measure equal to two *palas*. स्पृहयति—स्पृह governs the Dat. See Pān. I. 4. 56. सम्पूर्णः full of, scil. wealth. opp. to परिक्षीणः. Mark the force of the prepositions परि and सम् कलयति (a verb capable of a very large number of meanings according to context); here, thinks, considers.

अतः—hence; i. e. because of the fact mentioned above. अनेकान्त्यं—The state of having no fixity, uncertainty न एकान्तमने कान्तं तस्य भावः। The last two lines are somewhat puzzling and have been differently interpreted. For construction see com. The meaning is that since there is variability with regard to the greatness or smallness of the same thing it must be concluded that it is the state of life of those possessed of wealth—that causes the things so to appear.

Sl. 46. दुधुक्षसि—desiderative of दुहृ; although a द्विकर्मक root; it is here used with one object. क्षितिधेतुम्—a Karm. and the Fig. properly is रूपक. तेन—equivalent to तद्हि अय seems to have been used here in a wider sense:—now, at present. This verse gives a very sound advice to princes to secure the prosperity of their states. The last three lines contain an उपमा and the metaphor of the first has not been kept up. क्षिति therefore should be taken as in the Com. Cf. Rag. I. 26. दुदोह गां &c.

Sl. 47. हिंसा—murderous, cruel, bloody. From हिंस्+॒ added ताच्छील्ये by 'निमिक्षिप &c.' Pān. III. 2. 147. अर्थपरा-अर्थ एव परं यस्याः। with an eye solely to wealth; greedy. वशान्य—liberal,

munificent. नित्य may be taken either as *adj.* or *adv.* in the dissolution of the compounds, नित्यवृप्या and पञ्चरनित्यधनागमा. The fig. is Upamā.

Śl. 48. आज्ञा—power to enforce command. Rāmarshi considers the word ब्राह्मणानाम् to be an उपलक्षण i. e. as including all people. The Brāhmaṇas are specially mentioned as most deserving help and protection, their priestly avocation making it impossible for them to defend themselves with arms &c. वेष्टि एते &c. who have not gained these six qualities (special advantages). पार्थिवोपाभय—taking shelter with a king i. e. becoming royal servants or favourites. Or पार्थिव may be taken as Voc. singular; in this case तेषां may refer to kings; what is the use of resorting to those kings who do not &c.

Śl. 49. मरुस्थले—मरु is the waterless tract now known as Mārwār. प्रियतेऽस्मिन् भूतानि जलाभावात् इति मरुः, fr. मृ+उ Up. I. 7. मेरौ—on the mountain Meru, the store-house of wealth. According to the Purāṇas the mountain Meru is formed of gold and jewels. It is the loftiest mountain on earth and the centre round which the whole firmament revolves. कृपणां वृत्तिं ना कृपयाः—do not act or behave in an abject manner. The last line shows that on the capacity of a man depends his fortune, and it should be rightly understood to counteract the effect of the first which is fatalistic. The fig. is Drśṭānta. See śl. 57.

Śl. 50. गोचर—moving within the range of the senses (गो); hence, known. See *supra* śl. 16. कार्पण्योक्तिः—words expressive of our pitiful condition, supplication. The fig. here is अपस्तुतप्रशंसा. Some liberal person is addressed with these words which apparently refer to the cloud. अपस्तुतप्रशंसा is thus defined:—अपस्तुतप्रशंसा सा या सेव प्रस्तुताभया K. P. X.

Śl. 51. सावधानमनसा—with close or assiduous attention. एतादृशाः—such referring to चातकाधार in the above Śloka. Although the ślokas are not much connected with each other still

the poet allows the ellipsis to remain because it is so easy to supply it. केचित्.....केचित्—some...others. यं यं पश्यसि तस्य तस्य पुरुषः—before every one that you see. The fig. is अपस्तुतपर्शसा here.

Śl. 52. अकारणविप्रहः—causeless strife, unprovoked quarrel. इदम् refers to each of the foregoing nominatives.

Śl. 53. Every serpent of a particular species is supposed to have in its crest a jewel which shines by night. 'The verse is attributed to Chánākya. See Kávyasaṅgraha p. 293. and Śarangadhara p. 63.' Telang. The fig. is हटांत by साधर्म्य. There is however a mixture of वस्तुप्रतिवस्तुभाव also.

Śl. 54. The language here is somewhat condensed. गुणः, दुर्जनैः and गण्यते have to be supplied with every clause. हीमाति यः हीरूपः गुणः स जाडयमिति गण्यते &c. ब्रतरुचि—one who likes to stick fast to religious observances. मुनि—ordinarily means मननशील (from मन्+इन् the अ being changed to उ by Uṇ. IV. 123) one given to contemplation; hence here, a man of reserve, one who keeps silence. 'वाचंयमो मुनिः' Amara. for the Vedāntic meaning see Bg. II. 56. quoted in the com. मुखरता—मुखरस्य भावः । fr. मुख+र. The possessive aff. र here implies censure. नाम is used here सम्भाव्ये i. e. to express possibility; or it may have the sense of 'indeed.' अङ्कितः—branded.

Śl. 55. लोभः—is regarded as the greatest of all evils being the origin of most of them. Cf. 'लोभः पापस्य कारणम्' Hit. I. 27. see com. अगुण—Here the नन् shows विरोध or opposition. निजैः—If a man has सौजन्य his courteous conduct will easily win over strangers and so there will be no lack of relatives to him wherever he may go. धनैः—The other reading जनैः does not yield a good sense. Bharṭhari considers Vidyā as the best treasure. Cf. Śl. 16, 20, 21, and 103. अपयशः—Cf. Bg. II. 34. quoted in the com. न भीतो मरणादस्मि केवलं दूषितं यशः । Mṛch.

Śl. 56. दिवसं—दिवसेन (Inst. हेतौ) धूसरः rendered pale by (the overpowering light of) day; अनक्षरम्—अविद्यमानमक्षरं यत्र

तत् । Nan. Bah. स्वाकृते:-सुदु आकृतिर्यस्य तस्य । Cf. 'unlettered, illiterate' in English. Want of learning becomes a disgrace more marked in such a case. सततदुर्गतः—Here the word सतत is to be emphasised. नृपाङ्गण—Both अङ्गन and अङ्गण are found used by classical writers, though the former is the correct form. The change of न to ण in अङ्गण is explained by referring it to the पुष्पोदरादि group. ऋगतः खलः a wicked man gone to the courtyard of a king's palace. This may also be metaphorical—who has curried royal favour. This śl. is quoted in the K. P. as an instance of the fig. समुच्चय-अब्र शशिनि धूसरे शत्ये शत्यान्तराणीति शोभनाशोभमयोगः (of causes which are partly agreeable and partly otherwise). For definition see com. Here the moon alone obscured by day is sufficient to become a *salya* (sore affliction) and yet others are mentioned.

Śl. 57. होतारम्—Here the word is used in its general sense; any sacrificer (comp. या च होत्री Śák I. 1.) and has nothing to do with the priest of that name at a great sacrifice. जुह्वान्—This is not the pre. p. of the root as it is always Par.; but formed with the aff. चान्_{ग्}; see noted on जिवमानः Śl. 12. पावकः—पुनातीति fire; पु + पुल (अक). The fig. is Dṛśtānta which is thus defined—कृष्टान्ताः पुनरेतेषां (उपमानोपमेयसाधर्म्याणां) सर्वेषां प्रतिबिम्बनम् । K. P. X.

Śl. 58. चादुलः—चदुल एव चादुलः । चदुल from चदु+ल (लच्) a possessive affix added to the words of the सिध्मादि class; see Pán. V. 2. 97; garrulous, officious. जल्पकः—The proper form is जल्पाकः; if we add आक (पाकन्) by जल्पभिक्—Pán. III. 2. 155. Cf. Amara 'स्याज्जल्पाकस्तु वाचालः'. But as the form stands, it must be explained as जल्पतीति जल्पः, कृत्सतः जल्पः जल्पकः. अप्रगल्भ—timid. For the meaning of प्रगल्भ cf. 'पुंवत् प्रगलभा प्रतिहाररक्षी' Rag. VI. 20. अभिज्ञातः—noble-born, polite in behaviour, courteous. योगिनामपि—Yogins have superhuman power by their practice of contemplation and so they must know every thing. But this is unfathomable even to them. अपम्यः—difficult to obtain success in; difficult properly to carry out.

The other reading वातुलः for चादुलः avoids repetition, the meaning in that case being 'delirious'; but when we look to what the common parlance is in this connection, this reading does not seem to be preferable.

Śl. 59. उद्धारः—of one that has brightened all wicked men, i. e. a scoundrel of the first rank, who has brought credit to the whole class. विशूल—unbridled; one licensed as it were to indulge in all sorts of wicked deeds. प्रारजाता &c.—see com. It will be inappropriate to analyse as कर्मसु वृत्तिः since it continues even now. With the reading विस्तृत for विस्मृत the sense is-'whose indulgence in wicked conduct commenced before is now developed.'—Telang. In this case dissolve प्रारजाता पञ्चात् विस्तृता निजाधमकर्मसु वृत्तिः यस्य।

Śl. 60. This verse very cleverly describes friendship as we find it in the world. Insincere friendship shows at its highest at the very beginning, but gradually vanishes and is compared to the shadow in the morning which is longest at sunrise and goes on contracting till noon. A good man's friendship, however, is hardly preceptible, like the mid-day shadow, at first, but goes on steadily increasing.

गुर्वी—*Fem.* of गुरु; also गुरु; see notes on Śl. 20. दिनस्थ—to be connected with पूर्वार्द्ध &c. by what is called एकदेशी अन्वय like दैवदत्तस्य गुरुकुलम्; see note on परेणा Śl. 20. The fig. is *Upamā* mixed with यथासंख्य

Śl. 61. लृणः &c.—निष्कारण—those that are *causelessly* enemies; निष्कारणं वैरिणः। The fig. of speech here is यथासंख्य which is defined as यथासंख्यं क्रमेणैव क्रमिकाणां समन्वयः K. P. X. Here लुभक, धीवर and पिशुन are mentioned as the respective enemies of मूरग, मीन and सरजन.

Śl. 62. व्यसनं—close application, strong attachment.. खले संसर्गमुक्तिः—There is एकदेशी अन्वय here, खले यः संसर्गः तस्मात् मुक्तिः। We have preferred the sing. to the plural as it keeps up

the uniformity of construction with regard to the use of the sing. throughout.

Śl. 63. वाक्पदुता—cleverness in speech, command over language, eloquence. व्यसनं श्रूतौ—From the way in which the study of the Vedas is frequently referred to in the *S'atakas* we may infer that Bhartrhari was not a Buddhist. Cf. Śl. 66, 67; see Introduction.

Śl. 64. संभव—means आदर; see com.; it also means haste which sense will also do here if we take विधि to mean आदरविधि as remarked by Mr. Telang—‘It would mean the flutter of preparation to do due honour.’ कथनं चाप्युपकृतेः v. l. will mean proclaiming the good deeds of others in an assembly. निरभिभव—अभिभवः (insult, contempt); सारः essence, gist; conversation about others without meaning the least offence; even the pith of which is free from disrespect to others. असिधारात्रतम्—the vow of lying on the edge of a sword; also, explained otherwise as the practice of continence even in the company of a young wife. See note on Śl. 28. This Śl. is quoted in the Kuvalayānanda as an instance of समुच्यालङ्कार, with some variations—प्रदानं प्रच्छन्नं गृह्यमुपगते संप्रमविधिर्निरुत्सेको लक्ष्म्यामनभिभवगन्धाः परकथाः। पियं हृत्वा मौनं सदसि कथनं चाप्युपकृतेः श्रुतेत्यन्तासक्तिः पुरुषमभिजातं कथयति ॥

Śl. 65. त्याग charity. Cf. दानेन पाणिः s'l. 71. श्राद्यः—some take this with त्याग as well as with the nominatives following it, with the necessary change of gender. विजयिः विजयते तच्छीलौ विजयिनौ ever victorious; तौ च तौ भुजौ च &c. Some separate विजयी making it an adj. to वीर्यम्. हृदय—Loc. sing. of हृदय which optionally becomes हृत् from the Acc. plural. हृत् also occurs as a word by itself, but its use is rare. ‘स्वान्ते हृन्मानसं मनः’! Amara. श्रुतम्—Holy knowledge: or knowledge in general. Cf. ओऽन्नं श्रुतैनैव न कुण्डलेन s'l. 71 *infra*. The fig. is विभावना since there is the manifestation of the effect, मण्डन, although its cause ऐश्वर्य has been denied; कियायाः [हेतोः] प्रतिष्ठेधोपि फलव्यक्तिविभावना । K. P. X.

Śl. 66. महाशैल &c.—शिलानां संघातः शिलासंघातः । महांश्वासो शैलश्व
महाशैलः तस्य शिलासंघातः like a dense (सं) line (घात) of rocks
&c. The fig. here is Upamā वत् the simile-expressing aff. being
omitted in the compound उत्पलकोमलम्. For a similar idea,
see Śl. 63.

Śl. 67. नामापि न श्रूयते—even its name is not heard i. e. no
trace of it is left. ज्ञायते V. l. known i. e. through the medium
of the ears. सुन्काकारतया—by reason of its assuming the form
of a pearl. स्थात्याम्—In Svāti i. e. while the sun is in conjunc-
tion with the constellation Svāti. It is supposed that at the
time of the sun coming in conjunction with this constellation
the pearlshells burst open and the rain-drops that they receive
into their cavity form pearls, see Br̄hatsamhitā of Varāhamihira
XV. 13. Cf. पात्रविशेषे न्यस्तं गुणान्तरं बजति शिलपमाधातुः । जलमिव
समुद्रशुक्को मुकाफलतां पयोदस्य ॥ Mäl. I. 6. सन्मौक्तिकम्—A good or
faultless pearl. सत् is evidently preferable to तत्. ज्ञायते—Since
this verb is repeated a strict rhetorician would detect in this
कथितपंददोष (the fault of repeating a word with the same
meaning). The reading—ज्ञुपां &c. is free from this fault.
The figure is Arthantaranyāsa.

Śl. 68. Some take एव with भर्तुः, but that is not good; the
construction should be यद्युर्हितमेवेच्छति तत्कलब्रम्—meaning ‘she
that desires the *good only* of her husband deserves to be called
‘wife.’ कलब्रम् Mark the gender of this word which is *neut.*
the gender of Sanskr̄t words in some cases is quite arbitrary
as remarked by Pān.—लिङ्गमशिष्यं लोकाश्वयात्वलिङ्गस्य । Cf. the
word दार which is *mas.* and is always used in the plural.
पुण्यकृतः—पुण्यं कृतवान् पुण्यकृत्. The aff. किप् (०—८) is added
to कृ after the words mentioned in the sūtra सुकर्मपापमन्वपुण्येकु
कृतः । Pān. III. 2. 89.

Śl. 69. नव्रत्वेनोन्नमन्तः—rising to greatness by humility. ख्या-
पयन्तः—pres. p. of causal of ख्या. Their appreciation of other
people’s merits is in itself a sign of their possessing merits.
विषतः—दूषयन्तः—rebuking. Contemptuous silence is the best

treatment of a calumniator. साध्यर्थचर्या:—आश्वर्यसहिता admirable, चर्या (चरितम्) येषांते. The fig. here is Virôdhâbhâsa.

Śl. 70. भूरिविलम्बिनः—hanging very low. This reading is preferable to भूमि० as the point here is नप्रत्व. अनुद्धताः—Not haughty. समृद्धिभिः—with the acquisition of wealth. This s'l. occurs in the Śâk. Act. V. The figures in this s'l. according to Râghavabhaṭṭa are कियार्दीपक. मालापतिवस्तुपमा (विनयस्य साधारणधर्मस्य नप्रदूरविलम्ब्यतुद्धतशब्देनोक्ते), अप्रस्तुतप्रशंसा and अर्थान्तरन्यास (स्वभाव इत्यादिस्तु हिशब्दानुपादानेऽर्थान्तरन्यासः).

Śl. 71. Cf. s'l. 65 supra. The fig. here is परिसंख्या as the S'âstras &c. are specially mentioned as imparting beauty to the ear &c. to the exclusion of the ear-ornaments &c. It is thus defined—किञ्चित्पृष्ठमपृष्ठं वा कथितं यत्प्रकल्पते । तादृगन्यव्यपोहाय परिसंख्या तु सा स्मृता ॥ K. P. X.

Śl. 72. पापात्—That from which a person is warded off is put in the Abl. case; see. com. हिताय योजयते—may mean (1) हितं साधयितुं (हितकरे कर्मणि) मित्रं प्रवर्तयति urges (his friend) to apply himself to a work beneficial to him; or (2) आत्मानं योजयते—sets himself about the accomplishment of his friend's good. The Dat. is to be explained by 'कियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः' Pâu. II. 3. 14. When an infinitive of purpose is not actually used in a sentence its object is put in the Dat. case; फलेऽयो याति, फलान्याहर्तुं यातीत्यर्थः Sid. Kau.

Śl. 73. विकचीकरोति—cause to bloom, opens. A denom. verb derived from विकच with the aff. चित् (०). विकच—विगतः कचः (fold) अस्मात्; full blown or expanded. कैरव—*a white lotus*. Like कुमुद it is a lotus blooming at moon-rise. चक्रवाल—*a collection of; properly a circle of;* 'चक्रवालं तु मण्डलम्'! Amara. नाम्यर्थितः to be taken with all the three—दिनकर, चन्द्र and जलधर. अनियोगी—application, resolutely setting oneself about. Fig.—Arthântaranyâsa.

Śl. 74. एते—Mr. Telang reads एके 'some'. ते एते, however, serves as a better correlative of ये and gives proper force to the main assertion. चटकाः—who bring about, accomplish. उद्यमभृतः—

उथमं विभ्रतीति; सोद्यमा हत्यर्थः । स्वार्थाविराधेन—विरोधस्याभावः अविरोधः; स्वार्थेन अविरोधः, तेन i.e. without sacrificing their own good. स्वार्थीय—i. e. स्वार्थं साधयितुम्. See note on हिताय Śl. 72.

Śl. 75. पुरा—at first i.e. before it was placed on fire. ताप—(1) heat; (2) trouble. हि—अवधारणे Mark! ; or, surely, verily. उन्मनस्—eager, तेन जलेन युक्तम्—reunited with the same water. शास्यति—becomes calm, settles down. The stanza draws a very nice moral lesson from a common occurrence in the kitchen. The milk on being well heated begins to boil over; but if water is added to it, it settles down. The fig.s are कियास्वरूपोत्पेक्षा supported by अर्थान्तरन्यास.

Śl. 76. इतः—when repeated this has the sense of here-there, in one place, in another केशु or विष्णु is called जलशायी, 'जलशायी विष्णुरूपो' Amara, and क्षीराद्विनिवासी. कुलं—family, a host of (सजातीयैः कुलम्). तदीयद्विदात्—Of Keśava's enemies, the demons. For the account of the Kālakeyas hiding themselves in the sea, see Mah. Bhar. Van. P. 101, 105. शरणार्थिनः&c.—chains of mountains seeking shelter (soil. from the wrath of Indra). See notes on s'l. 36. Comp. पश्चिछदा गोत्रभिदात्तगन्धाः शरण्यमेन शतशो महीयाः । तृपा इवोपद्मविनः परेष्यो धर्मात्तरं मद्यममाश्रयन्ते । According to the Hariv. Maināka appears to be the only mountain that took refuge in the sea. The poets speak of more mountains as having taken refuge probably only to magnify the greatness of the sea. संवर्तकैः—with the fires that destroy the world at the end of the creation. The Commentator Rāmarshi gives to this word the sense सुकलजलचरजीविदेश, in addition, but this is quite obscure. संवर्ते is also a particular cloud though it is not intended here. For बडवानल see Matsya Purāṇa CLXXIV.49. et. sep. and Mis. śl. 9. भर०—सहौ इति सहै भरस्य सहै भर० able to bear a great load, mighty. This may be looked upon as an instance of अप्रस्तुतप्रशंसा the अप्रस्तुत not being directly mentioned.

Śl. 77. In line 3 the Nirṇayasāgar Edition reads प्रह्लापय for प्रच्छादय which will suit only with the reading पश्यम् for स्वाकृशुणान् see com.; as it stands, however, it is entirely objection-

able. Mr. Telang thinks the construction of the stanza to be similar to that of Sis. I, 51, which is according to the Sútra समुच्चयेऽन्यतरस्याम्. In such constructions all the verbs must be in the Imperative mood. Here मावमंस्यः must be considered as equivalent in sense to the Imperative mood. लक्षणम्—Mr. Telang adopts the reading चौटितम्. But then what does एतद् refer to? Certainly to the actions indicated by छिन्ध &c.; so this amounts to एतत् चाईतं सतां चौटितम्. लक्षणं is therefore better. Such acts are the sign of &c.

Śl. 78. पुण्यपीठ्यूद०—full of nectarious holiness or holy thought &c. पर्वतीकृत्य—magnifying to the size of a mountain, making much of. कियन्तः—some, few, rare. Mr. Telang compares with this the use of कश्चित् in Bhāg. VII. 3. एतेन वाचा कमण्ड च सर्वपासुपकारवन्त इत्यर्थः; Rāmarshi.

Śl. 79. हेमगिरि—*the mountain of gold*, मेरु. रजताद्रि—Kailása, being white (on account of being covered with snow), is considered to be a mountain of silver. This cannot be Himálaya as some take it. Cf. Meg. I. 58. यत्र &c.—The trees on other mountains are the same that they are; they are not changed into sandal trees as they would be if they grew on the Malaya mountain. Malaya, a mountain in the south of India, famed for its sandal trees. मन्यामहे—we honour. Cf. अहमेव मतो महीपतेः Rag. VIII. 8. and Mallinátha's com. thereon. The fig. is Virédhábhásā.

Śl. 80. रत्नैर्महाईः—with the 13 valuable jewels (churned out of the ocean before obtaining the 14th—nectar). भीमविदेण &c.—did not take affright at the appearance of the dreadful poison. निभितार्पत्—The Abl. by the Várt. ज्ञुयसा &c. see com. See Apte's G. § 76. Cf. प्रारब्धमुत्तमजना न परित्यजन्ति। The fourteen jewels are mentioned in the following verse—लक्ष्मीः कौस्तुभ-पारिजातकमुरा धन्वन्तरिश्वन्दमा गावः कामदुधाः मुरेश्वरगजो रम्भादिवेषाङ्गनाः। अश्वः सप्तमुखो विष्वं हरिधनुः शंखोमृतं चाम्बुधे रत्नानीह चतुर्दश प्रतिदिनं कुर्वन्तु वो मङ्गलम्॥ For the story, see Rāma. Bal. K. XLV. Bhāg. P. VII. 9-8. Nī. Sat. 27. The fig. here is Arthāntaranyāsa.

Śl. 81. कचित्—may better be taken as an *adv.* of time; at one time; at another, भूमीशार्थी is a better reading than भूमो शार्थी as keeping up symmetry. शाल्योदन्—Having a liking for Śalī (a superior kind of paddy) only. कन्धाधारी—One wearing a wallet. मनस्वी—from मनस् + शिनिः: high-souled, also wise इन् shows प्राप्यस्य. कार्यार्थी (कार्यं अर्थयते इति) One that seeks to gain his object. This as well as कन्धाधारी and शाकाहारी are formed by affixing इन् (णिनिः) by सुव्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये (इन् is added to a root in the sense of 'in the habit of' when it is preceded by a noun not denoting a class). कार्यार्थी may also be taken as in the com.

Śl. 82. उपशम—Subduing the passions, tranquillity. प्रभविद्—One possessing absolute power. This is the only concrete noun used in the s'loka for प्रभावस्य. निव्यजिता—freedom from hypocrisy. सर्वेषाम् &c.—Some take this to mean 'of all persons,' in which sense अपि would be superfluous. सर्वकारणम् cause of all i. e. of ऐश्वर्य. सुजनता &c. शील—virtuous or good conduct.

Śl. 83. नीति—The conduct of human affairs, rules of life. यति वा—is equivalent here to अथवा. न्याययात्—see śl. 28. *supra*. धीरा:—धियं बुद्धिमीरयन्ति सर्वतः प्रवर्तयन्तीति। Rāmarshi. The wise.

Śl. 84. कदर्थितस्य p. p. of कदर्थ्य, denom. fr. कदर्थ (कुसितोर्थः) of one who is despised, afflicted, worried. प्रमार्द्दम्—to wipe off completely, to obliterate. Mr. Telang rightly remarks that अप्योमुखस्य कृतस्य is not a usual construction and that therefore the reading तनूनपातः (see foot-note p. 34) is better. This however, is open to another objection; for it involves the दोष—अप्युक्तस्व, the word तनूनपात्—though given by the lexicographers for fire, being hardly, if ever, used by the poets. The fig. is Dr̄ṣṭānta.

Śl. 85. न लुनन्ति 'cut or wound', or pierce. कटाक्षविशिखाः—arrows in the form of glances. कृशानुः—कृशति that which reduces size; hence fire; कृश + आनु (क). Construe यस्य चित्तं कान्ता न खनन्ति तापः न दहति and so on.

Sl. 86. साधु &c.—The word वृत्त has a double application here; as applied to the ball साधुवृत्त means (साधु यथा तथा वृत्ताः) well-rounded, perfectly spherical, is the other case it means 'of virtuous conduct, whose course of actions is well-regulated.' Cf. 'वृत्ते स्थितस्याधिपते: प्रजानाम्' Rag. V. 33. अस्थायिन्यः—not abiding, short-lived. The Figures are *Arthāntaranyāsa* and *S'les'a*.

Sl. 87. शूल—The top or peak of a mountain. गुरु—great, stupendous. विषम—विगतं विषद्वं वा समम्; lit. uneven surface; न कृतः शीलविलयः—i. e. one should value character above every thing else. Cf. मनस्वी वियते कामं कार्यण्यं न तु गच्छति.

Sl. 88. तस्य जलायते—तस्य towards him; in his case. जलायते &c. are denominative verbs, formed by adding य in the sense of 'acts like that;' see com.; and are conjugated in the A'tmane-pada. कुरुत्यायते—acts like a canal. i. e. assumes the narrowness of a canal. कुरुक्षायते—becomes tame like a deer. माल्यगुण—a wreath of flowers, a garland. पीयुषवर्षयिते—produces the effects of a shower of nectar.

Sl. 89. उपर्चायते—increases, waxes. The root चि with उप pass. means to grow in bulk, to thrive, as अपाच means to decrease in bulk. सन्तप्यन्ते—are not grieved. विषुताः—over-powered by difficulties. न ते विषदा—is a better reading being easier.

Sl. 90. नेता—guide, adviser. Cf. अमात्ये नेतरि सुलभमेतत्कुमारस्य Mud. II. इहस्पाति—The spiritual adviser and counsellor of Indra. For derivation see sl. 34. अनुमः किल हरेः, who, as is well-known (किल) enjoys the favour of Hari. ऐरावतः—इर आपः सन्त्यस्मिन् इरावान् तत्र भवः (अण्); lit. sprung from water. The name of Indra's elephant obtained at the churning of the milky ocean. ऐश्वर्यबल—may be taken as a Tat. or a Dwandwa. The latter is preferable. ऐश्वर्य—means here the accompaniments of royalty. भयः had to yield, was routed. दैवशरण् v. l.—A poetical license. The poet's meaning is दैवं शरणं (रक्षिता) वरं, and so the two words cannot be compounded. As it stands we may explain दैवं शरणं दैवशरणम् । विक्रियक् &c.—This may be taken in two

ways:—विग्निधिक् as an interjection and वृथा पौरुष separately; or the whole together as meaning—‘Fie upon vain valour.’

Śl. 91. भग्नाशस्य—whose hopes (of escape) had baffled. करण्ड &c.—whose body was pressed in the basket. मङ्गनेण—weakened (by hunger). पिण्डितं—from पिण्ड to shape+इत, (पिण्ड अवयवे; पिण्डः किञ्च उप. III. 95. इति इतन्) raw flesh. वृद्धौ क्षये—When a noun indicating ‘cause,’ is used, the effect is often put in the Loc. See Apte’s Guide § 95.

Śl. 92. फल i. e. the good or bad result of their actions, happiness or misery. कर्मयत्तं—Cf. Śl. s. 99, 101, 102. Here there is a reference to the two of the three divisions of *Karman* viz. सञ्चित, प्रारब्ध and क्रियमाण. सुधिया सुविचार्यैव कुर्वता भाव्यम्=सुधिया सुविचार्यैव व्यवहारः कार्यः। The construction should be noted. When the potential pass. p. is used as predicate the noun or adjective coming after it (as कुर्वता here) must agree with the agent (सुधिया here).

Śl. 93. खस्त्रवाटा—a bald-headed man. सशब्दं—i. e. the fruit making a loud noise as it fell. ‘The fact of the tree being ताल (Palm) adds to the force of the lines as it gives little or no shade’ Telang. The fig. is *Arthāntaranyāsa*.

Śl. 94. यहर्षीडनम्—trouble from यह—viz. Rāhu. मतिमतां here the aff. मत् expresses प्राशस्य or excellence. Cf. the last line with लिखितमपि ललाटे प्रोक्षितुं कः समर्थः H. ‘In the Kāvya-saṅgraha this stanza is given as Vetalabhāṭṭa’s p. 39.’ Mr. Telang’s note. The figures are *Arthāntaranyāsa* and *Kāvyalīnga*.

Śl. 95. स्त्रज्जति the subject to this is विधि to be supplied from the context. तावत्—some Commentators interpret this as प्रथमम्. It seems, however, to be used here अवधारणे ‘indeed’, does create. पुरुषरत्नम्—The jewel of a man (पुरुष रत्नम्); the best of men. It may also be explained though not preferably as पुष्पः रत्नमिव (jewel-like) Cf. जातौ जातौ यदुर्कृष्टं तद्रत्नमिति कथयते। Malli. on Rag. XVI. 1. अलङ्करकम्—an ornament (beautifier) of. Here ल्युट् (अन) is added वर्तेरं तद्वपि—तत् refers to पुरुषरत्न. Some take this to be equivalent

तत्क्षणभङ्ग—स एव क्षणः तत्क्षणः the moment a man becomes a *Purusharatna*; तस्मिन् मज्यते इत्ये वंशीलम्।

Śl. 96. नायकोष्योष०ओषः (fr. उष् to burn) पाको धीयते अत्र इति ओषधिः । A plant, a medicinal drug; also an herb which dies when its fruit becomes ripe. The moon is often called the Lord of herbs, probably because plants thrive under the influence of moon-light. Cf. Rg. X. 84.—‘सोमेनादित्या बलिनः सोमेन पृथिवी मही’ where Sāyana says—असूतसेकेनौषधयमिभृद्धया पृथिव्या बलवस्त्वम् । ‘ततस्त्वमै ददो राज्यं ब्रह्मा ब्रह्मविदां वरः । बोजौषधीनां विपाणामपां च जनमेजय’ ॥ Hv. XXV. See also Vāy. P. XXVIII. 12. 16. Mat. P. XXIII. 10–13. More probably, however, ओषधीनाथ is *Soma*, the plant, the juice of which formed the well-known beverage of the ancient Rshis. By a curious misapplication of names the term *Soma* came to be an appellation of the moon and so all the epithets of *Soma*, the plant, were transferred to *Soma*, the moon. See notes on Rag. II. 73. भिषक्—विभेत्यस्माद्रोगः a physician. शतभिषक्—(1) a hundred physicians; (2) name of the 24th lunar mansion (the Śatārakāś) containing one hundred stars. अवतंस—an ear-ring or an ornament worn on the head. All these adjectives indicate that the moon had the means to counteract the effect of the disease. राजयक्षमा—consumption which attacked the moon; also consumption in general. So called because it is, as it were, the prince of diseases (यक्षमाणो रोगाणो राजा). Cf. राजयक्षमेव रोगाणो समूहः स महीभृताम् Śis. II. 96, commenting on which Malli. quotes from Vāgbhaṭṭa—अनेकरोगानु० (see com.)—शोषो रोगराहिति च स्तुतः ॥ नक्षत्राणां द्विजानां च राज्ञोऽपूर्यदयं पुरा । यज्ञ राजा च यक्षमा च राजयक्षमा ततो मनः ॥ The moon was cursed to be eternally consumptive by his father-in-law, Daksha, for paying sole attention to Rohini and neglecting his other daughters. At the intercession of his wives the sentence of eternal consumption was commuted to one of periodical consumption.

Śl. 97. प्रभुञ्जा—प्रभवतीति प्रभुः, used in a literal sense, powerful, having power to dispense. प्रमार्थकृत्स—प्राप्यत्वेन निर्णीतम्

Rāmarshi; marked or settled as one's measure i. e. portion destined to fall to one's share. उपनमेत्—Lit. go to, fall to one's lot. Comp. for this sense of नम् with उप, इदमुपनतमेवं स्वपमङ्किष्टकान्ति Śāk. V. 19. कस्यात्यन्तं सुखमुपनतं &c. Meg. Some read उपनयेत् supplying दैवं as the subject, but then the construction becomes clumsy. कारणम्—i. e. to obtain more. आशा—directions; there is also an indirect reference to the other meaning—'hopes, expectations'. वर्षति—Loc. of the pres. p of वृष्, which, though trans., is here used intransitively as its object जल is well-known. Cf. धातोरथान्तरे वृचेधीत्वर्थेनोपसंश्लिष्टात्। प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया ॥ Sid.Kau. ह्विचाः—A Bah. Comp.; संख्येये यो बहुवीहिस्तस्मात् डच् (अ substituted for the final vowel) स्यात्। Sid. Kau. on Pān. V. 4. 73. See com. बहुवीहो &c.

Śl. 98. यदा—is equivalent here to यदि. दोषो &c.—The spring is the season for the trees to put forth new leaves. करिर a thorny shrub growing in desert; it is eaten by sheep and camels. उलूक—an owl. आप stands for च. सूर्यस्य—सरति आकाशे सूर्ये । यदा सुवति कर्मणि लाकं प्रेरयति (urges men to action); from सु+र्य (क्यय् कर्तवि; क्यपो रुद्); it is irregularly derived by 'राजसूयसूर्य &c.' Pan. III. 1. 114. चातकमुखे—The bird चातक is supposed to drink only a few drops of rain water when the sun is in Svāti. Various discrepant stories are current about this bird with which every one is familiar. भेषः—भेहति सिवतीनि.

Śl. 99. नमस्यामः—A denominative, य (स्यच्) is added to नमः in the sense of 'paying homage to'; नमस्यति देवान् । पञ्जयतीत्यर्थः । Sid. Kau. on Pān. III. 1. 19. ननु—here used to introduce an objection—but, are they not &c. हतविधी—accursed fate. Cf. हत-हृदयं Śāk. VI. 6. हतविधेलसितानां हि विचित्रो विपाकः । Śis. XI. 64. The word दृग्घ is also similarly used. See Vai. Sat. śl. 22. The word हतक is more commonly used in this sense but at the end of a Comp.; न खलु विदितास्ते चाणक्यहतकेन । Mud. II. परिमूताः स्थ रामहतकेन । Uttar. I. वशगाः—वशं गच्छन्तीति वशगाः । under the power of fate. The gods, Indra included, are finite beings, whose existence as separate deities terminates at the end of a *Kalpa*.

and whose sovereignty in heaven is not permanent. प्रतिनियत &c.—एक केवलमेव फलमेकफलं कर्मण एकफलं कर्मकफलं; प्रतिनियतं व्यवस्थितं pre-determined, fixed; कर्मकफलं ददाति इति. Even *Vidhi* has no arbitrary power to dispense fruits. It is entirely guided by men's actions in the distribution thereof. The poet here distinguishes between *Vidhi* and *Karman*.—कर्मयः—Every action must bear its fruit, good or bad. Cf. 'न हि कर्मणि क्षीयन्ते।' *Mahābhārata*, and the well-known *Smṛti* 'नामुकं क्षीयते कर्म।' न येद्यः प्रभवति—The Dat. by 'नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंवद्योगाच्च' | Pān. II. 3. 16. Here न प्रभवति is equivalent to नालम्। The Gen. may also be used with words like प्रभु &c.; 'प्रभवादियोगे षष्ठ्यपि साधुः।' तेन प्रभुर्भूत्पुरुषेनवयस्येति सिद्धम्। *Sid. Kau.* The Fig. here is *Sāra* which is defined as उत्तरोत्तरमुत्कर्षो भवेत्सारः परावधिः। *K. P. X.* *Sāra* or climax is that in which excellence rising successively ultimately reaches its culminating point.

Sl. 100. कुलालवत्—Like a potter. Here the aff. वत् refers to the क्रिया viz. the work of forming things which Brahmā has to do like a potter fashioning his clay-things. ब्रह्माण्डमाण्डोदरे—in the cavity of the immense vessel of the primordial egg, (bursting which Brahmā came out and out of which the universe sprang); See *Manu*. I. 11—13 and *Mat. P. II. 24. et seq.* उदरे—because the two shelves of the egg from the extreme boundaries of the universe within which every existing thing is situated. नियमित—restrained, chained down as it were. विद्युः—The name is thus popularly derived—यस्मादिद्विश्वमिदं सर्वं तस्य शक्या महात्मनः। तस्मादेवोद्यते विद्युविश्वातातोः प्रवेशनात् ॥ वशावतार०—two constructions are possible:—(1) महन् may be taken as meaning a forest (वशवतारा एव गहने) and महासंकटे as a Bah. Comp. meaning 'beset with great difficulty.' (2) The other way is to take महन् as an adj. qualifying महासङ्कटे (a noun) meaning 'the great difficulty.' The latter way is preferable. Vishnu was cursed by Durvāsas to undergo the penalty of being born on the earth ten times. The ten incarnations are given in the following couplet—मत्स्यः क्रमो वराहश्च नरसिंहोथ वामनः। रामो

रामश्व रुद्गश्व बुद्धः कल्की च ते दश ॥ रुद्गः—रोदयत्यसुरान् इति fr.—
 रुद्+र Un. II. 22. The Śrutis derive the word differently. Cf.
 सौज्ञोदीयदोदीत्तदुद्रस्य रुद्रत्वम् । Also रुजः सर्वगता यस्मात् हारयमि
 जगद्यम् । रोदनं हन्मि यस्मात् रुद्रस्तस्मादहं प्रिये ॥ Ska. P. कपालपाणि-
 पुटके—कपालसहितं पाणिपुटकं कपालः; a Madhyamapadalopi Comp.
 कपाल—a human skull. The story of Rudra's begging with a
 skull in his hand is given in the Ska. P. सूर्यः—see sl. 98. Ac-
 cording to Rāmarshi the term सूर्य includes the stars and other
 heavenly bodies (श्रीसूर्य इत्पुपलक्षणम् । चन्द्रादयो ग्रहा अपि भ्रमन्ति ।).
 We extract the following from Mr. Telang's notes:—The sen-
 timent of this stanza again shocks the orthodoxy of the Com-
 mentator. One copy of the commentary has the following.
 ब्रह्माविष्णुमूर्याईनां पाचीनकर्म वर्तते इति वक्तं नैवोचितम् । दृष्टान्तस्तावदेकदेशी
 वर्तते । तैर्यत्कार्यमङ्गीकृतं तत्कुर्वन्ति । दृष्टान्तस्तु लोकव्यवहारार्थं लिखितः कर्मणि
 सहस्रस्थापनार्थम् ॥ but the idea is not so uncommon a one as this
 indicates. Thus in the Yoga-Vāishishtha quoted in the com-
 mentary on the Rāmāyaṇa p. 12 (Bom. Ed.), we read तेनापि
 शापितो विष्णुः सर्वज्ञत्वं तथास्ति यत् । किंचित्कालं हि तत्त्वकत्वा त्वमज्ञानी
 भविष्यसि ॥ And this is given as the occasion of Vishṇu's incarna-
 tions. Another account of them may be seen at Matsya Purāṇa
 XLVII., 103. 4, where Bhṛgu says to Vishṇu: ‘यस्मात्ते जानते ए
 धर्ममवन्न्या छ्री निष्प्रदिता ॥ तस्मात्त्वं सप्तकृत्वेह मानुषेषुपत्स्यसि ॥ ततस्तेना-
 भिशापेन नष्टे धर्मे पुनः पुनः ॥ लोकस्य च हितार्थाय जायते मानुषेष्विह ॥’
 This stanza occurs in Kāvyasaṅgraha p. 6.

Remarks:—The sl. is faulty in many ways as regards the construction and meaning of almost every line. The Tad. aff. वत् is used in such instances as ब्राह्मणवदधीते (see Pān. V. I. 115.). Here वत् has a distinct relation with अधीते i. e. the क्रिया. Now here कुलालवत् is to be taken with नियमित wherein the action is implied. Then the construction becomes ब्रह्मा येन कुलालवत् ब्रह्माण्डभाण्डोदरे नियमितः &c. Here भाण्डोदरे goes well with Brahmā but not with कुलाल as it is absurd to suppose a कुलाल to be confined in a pot. Again Rāmarshi says ब्रह्माण्डभाण्डे नियमितः i. e. ब्रह्माण्डभाण्डानि विधातुं नियमितः—but then what is the meaning

of गहन ? In the second line there is nothing objectionable but the construction is ambiguous, गहन being a noun as well as an adjective. In the third line the Comp. कपालपाणिषुट्के is to be understood as a Madhyamapadalopī. Then follows भिक्षाटनम्. Now what relation is there between कपाल० and भिक्षाटनम् ? If any sense is to be given to the clause we must understand षुट्के भिक्षा तदर्थमटनम् taking it as एकदेशी अन्वय. Perhaps the poet wrote षुट्कः qualifying रुदः, के being a mistake for को committed by some careless scribe. Again in the fourth line the casual sense so prominently expressed by नियमित, क्षिप्र and कारित altogether disappears भ्राम्यति being used. Thus there is the fault called प्रक्रमभङ्ग.

Sl. 101. आकृतिः—stands for शोभनाकृति a graceful form. फलति—bears the desired fruit. सञ्चितानि—Fate is of three kinds; सञ्चित, पारब्ध and क्रियमाण. There is a reference here to the first kind. The fig. is Dipaka the predicate expressing the धर्म being only once expressed. There is also Upamā.

Sl. 102. महार्णवे—अणांसि सन्त्यस्तिमन् इति अर्णवः fr. अर्णस् water + the matub. aff. व, the स् being irregularly dropped before it. विषमस्थितम्—in a critical or trying position. विषम is a generic term for difficulty. Cf. Bhaṭṭi. VI. 88 and Bg. II. 2. where the venerable Śaṅkarāchārya renders विषमे by समयस्थाने. पुराकृतानि पुण्यानि—This and the preceding sl. show that the author believed in a former birth, which Buddhism does not recognise. See Introduction. Cf. अरक्षितं तिष्ठति दैवतक्षितम् । Pt. I.

Sl. 103. हित—a well-wisher. Cf. हिनान्न यः संशुणुते स किं प्रभुः । Kir. I. 5. प्रत्यक्षम्—अङ्गोः प्रति अभिसुखं Avya. अङ्गि is changed to अक्ष at the end of an Avya. when preceded by प्रति, पर changed to परो, सम् and अनु, by प्रतिपरसमनुयोऽक्षणः । or better अक्षमिन्द्रियं प्रतिगतम् Tat. by the Vārt. ‘अत्यादयः क्रान्तायर्थे द्वितीयया’ । अद्वि when compounded has the general sense of an organ of sense तृतीयित्वये अक्षिशब्द इन्द्रियमात्रपरः । Manoramā. हालाहलम्—Properly the very deadly poison produced at the churning off the ocean; hence any Virulent poison. सत्क्रिया—virtuous conduct. Cf. ‘शक्तन्तला

मूर्तिमती च सक्रिया' Śāk. V. 15. "With the reading अकिकाम् which would seem to mean "crookedness" the meaning of the Stanza must be 'that which makes wicked men of good ones,' &c.. This is also the meaning according to Rāmarshi with the reading चकिकाम्, which he interprets to be either सरस्वती or लक्ष्मी, "वकेण विनास्मिन्द्युगे फलं न भवति (commentary.)" Mr. Telang. व्यसनैः—used adverbially here, meaning 'with persistent application(for the acquisition of merits)' आस्था—an energetic effort.

Śl. 104. विभग—amorous sport; it is also one of the *Bhāvas* of love (Śringāra.) अतातपत्रोऽच्छवला:—i. e. universal sovereignty. An emperor only has the privilege of using a white umbrella. Cf. अनुदितान्यसितातपवारणः Rag. IX. 15. अनुस्यूत—interwoven i. e. continuous. विच्छिन्नै—when the continuity is broken. अनङ्गः—may also be taken as अनङ्गकलहेषु (in love quarrels) कीडासु (and sports) च ब्रुटनः &c. The propriety of the words अनङ्गः is not clear. Probably the idea is that pearls dropped down at such a time are not noticed; so Lakshmi vanishes imperceptibly. दिशः&c.—sec com.; दिशो हृश्यताम्—v. l. Lit. the state of being visible only at the end of quarters i. e. not within the reach of eyesight. The words may also be taken separately दिशोऽहृश्यताम् दिशः प्रश्यदहृश्यतां प्रयाति Running in all directions disappears. Mr. Telang proposes the reading हृशोऽहृश्यताम् Fig. *Upamā*.

Śl. 105. गुणवत्—गुणा विद्यमतेऽस्मिन्. अवधार्य—should be thought over or considered. आविपत्ते:—till death; cf. हिमसेकविपत्तिः, and 'नोरन्दविपत्तिशोकात्' Rag. VIII. 45, XIX. 56 also Venī. IV. 6. विपाकः—from वि+पच्+अ (अच् or कच्) originally means cooking and thence, ripeness, development, consequence. हृदयशाही—burning (i. e. giving pain to) the vitals of the heart like the barb of an arrow (supposed to be poisoned that it should cause burning). Cf. सविषमिव शल्यं दहति माम् । Śāk. VI. 9.

Śl. 106. स्थाली—a cooking vessel; स्थलाति तिष्ठत्यन्नमत्र । वैदूर्य—*lapis lazuli*; विदूरे अद्वौ भवम् (प्यञ्जः i. e. अ) so called because first obtained from the mountain Vidūra. तिलखली—The cake of sesamum after oil has been pressed out of it; oil-cake. विलिखति—Scratches,

ploughs. अर्कमूलस्य—The root of the *Arka* (*cotatropis Gigantia*, रुई in Marāthi) is a worthless plant. Cf. the proverb अके चेन्मधु विन्देत किमयं पर्वतं बजेत्। कर्पुरखण्डाक्र—(खण्ड m=a collection) a collection of *Karpura* plant. तृति—from तृ to cover, to surround+ति (किन्) what surrounds, a hedge. कोद्रवाणाम्—कोद्रव is a kind of very poor and coarse grain, and is commonly known as हरीक. कर्मभूमि—lit. the land of religious rites i. e. this world as opposed भोगभूमि (such as Swarga, the world of the moon &c.) ‘The idea is somewhat similar to that of Bishop Butler who calls this a world for man’s probation’—Telang. Hindu writers refer by this to India (the land of Bharata भरतवर्ष) which is the fittest land for the performance of religious rites. It is laid down in Śruti (see Ohhānd. Up.) that men repair to the world of the moon &c. to reap the benefits of their meritorious deeds; and when the fund of happiness laid in store there for them is exhausted they come down again to this world of mortals to perform *Karman*. Cf. कर्मभूमिभूतेऽस्मिन् भारते दर्शे। Kad. p. 457. कर्मभूमिनिमां प्राप्य कर्तव्यं कर्म यच्छुभम्’। Rāmā. Ayod. K. कर्मभूमिरियं ब्रह्मन् फलभूमिरसौ मता। quoted by Mr. Telang from Muir. V. 324. तपस्—is used here in a wider sense; as meaning the performance of one’s religious duties of all sorts, necessary to elevate one to heaven. The idea expressed here is this:—Men, who waste the opportunity of securing heaven (or *Moksha*) by practising *tapas*, given to them by birth in this world, are as foolish as one who &c. The fig. is *Málānidars’ anā*.

Sl. 107. The moral Mr. Telang draws from his verse is “A man may do the most difficult and dangerous things in order to do what is fated not to happen, or to avoid what is fated to happen. But he will fail.” There is no reference in this verse, however, to “*avoiding* what is fated to happen.” The verse says that although a man may dive into the sea (for pearls or other gems), go to the golden mountain, Meru, conquer enemies in battle, or carry on trade and so forth, no wealth comes to

him if it is fated not to come (यत्कर्मवशनोऽभाव्यं तज्ज भवतीह्); for how can that be counteracted which is destined to happen? मरुजन्तु &c.—i. e. for pearls &c. आहव आहूयन्ते अरयोद्र। सकलाः विद्याः—According to some the *vidyas* are three, viz. आन्वीक्षिकी or metaphysics (आत्मात्मविद्या), त्रयी the three Vedas, and नीति or दण्डनीति administration of justice. According to some they are four viz. आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिश्व शाश्वती। Kāmandaka. The usual number of *Vidyas*, however, is fourteen—अङ्गानि वेदाश्वत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः। पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या श्वेताश्वतुर्दश। See Rag. V. 21 कलाः—These are said to be 64. * भाग्यवशतः—in obedience to the power of fate.

SI. 108. तस्य &c—is friendly disposed towards him. सज्जिधि—सत् may qualify निधि as well as रत्न सन्ति; च तानि (निधयो रत्नानि च) निधिरत्नानि च; or सज्जिधि—collections of choice things and jewels. Rāmarishi takes it as सज्जिधी समीपे रत्नैरुत्कष्टवस्तुभिर्भवाश्वाज्ञवस्त्रादिभिर्वा पूर्णि। For the alleged fatalistic tendency of the Hindus in general, see Introduction.

The following are the names of these :—

गीतं, वायं, नृथं, आलेखयं, विशेषकच्छेद्यं, तण्डुलकुसुमवलिविकाराः, पुष्पस्तरणं, दशनवसनाङ्गरागः, मणिभूमिकाकर्म, शयनरचनं, उदकवार्यं, उदकाधातः, चित्राश्व योगः, माल्यग्रथनविकल्पाः, शेखरकापीडयोजनं, नेपथ्यपर्योगाः, कर्णपत्रभङ्गाः, गन्धयुक्तिः, भूषणयोजनं, ऐन्द्रजालाः, कौचुमाराश्व, योगाः, हस्तला घर्वं, विचित्रशाकयूषभक्षयविकारकिया, पानकरसरागासत्वयोजनं, सूचिवानकर्माणि सूत्रकोङ्डा, वीणाडमरुकवायानि, प्रहैलिका, प्रतिमाला, द्रुवचिक्रयोगाः पुस्तकवाचनं, नाटकाख्यायिकादर्शनं, काव्यसमस्यापूरणं, पट्टिकावेत्यानविकल्पाः, तक्षकर्माणि, तक्षणं, वास्तुविद्या, रूप्यरत्नपरीक्षा, धातुशादः, मणिरागाकरज्ञानं, वृक्षामुवेदयोगाः, मेषकुक्टलावकयुद्धविधिः, शुकसारिकाप्रलापनं, उत्सादने संवाहने केशमर्दने च कौशलं, अक्षरमुष्टिकाकथनं, म्लेच्छतविकल्पाः, देशभाषाविज्ञानं, पुष्पशकटिका, निमित्तज्ञानं, यन्त्रमातृका, धारणमातृका, संपादर्थं, मानसी काव्यक्रिया, अभिधानकोषः, छन्दज्ञानं, क्रियाकल्पः, छालितकयोगाः, वस्त्रगोपनानि, शूतविशेषः, आर्कषक्रीडा, बालक्रीडनकानि, वैनियिकीना वैजयिकीना व्यायामिकीना च विद्यानां ज्ञानं, इति चतुर्थांश्चित्तविद्याः *Vat. Kām. Sūt.*

MISCELLANEOUS.

Sl. 1. मनुष्यः—मनोरपत्यम् । मनोजीतावन्धयतौ पुक्ष च Pān. IV. 1. 151; मनु+य with augment ए, मनुष्य; with अञ्ज we have मानुष. नाथसीदति—Does not suffer, is not ruined. The construction of the second line is rhetorically faulty as यं refers to उद्यम which is not prominent being the member of a compound. The Fig. is *Rūpaka* in the first half and *Upamā* in the second.

Sl. 2. समच्छुतिः—losing an opportunity, letting slip right time; see com.; समय may also mean ‘a condition, an engagement’; not keeping an engagement. अनुत्रता—See com. Obedient or devoted to her husband. आज्ञाप्रभम्—आज्ञा power to enforce obedience. The fig. is *Parisañkhyā*; see sl. 71.

Sl. 3. गती ह—Not separable as गती इह as गती is a dual form. ह must be taken as a particle laying stress on the preceding word. Verily there are &c. it is, however, rarely used in classical literature. Mr. Telang remarks—“The first line is ungrammatical unless ह is taken as an expletive by itself. But ए is not used in the class of works to which these *S'atakas* belong.” The verse is the same as sl. 33 (q. v.) with some variations. Fig. *Upamā*.

Sl. 4. अधियवचनदरिद्रैः—by those who are poor only in harsh words, i. e. who will not utter harsh words. आद्ध—rich in. स्वशारपरितुटैः—For a similar expression, cf. स्वयोषिति रतिः, sl. 63; परिवाद or परीवाद=censure: ‘अवर्णाऽक्षेपनिवादपरिवादापवादवत् । उपक्रोशो लुगुप्सा च कुत्सा निन्दा च गर्हणे ॥’ Amara.

Sl. 5. पावाकान्तम्—(1) covered over with his rays; (2) trodden under the feet, subdued. Mr. Telang thinks that in the latter sense there would seem to be an allusion to the Vāmana incarnation of Vishnu. स्फार—(from स्फाय+रह U. 2. 33.) profuse, wide. तेजस्—(1) valour; (2) lustre; light. The figure is *Upamā*, and *S'les'a*.

Sl. 6. लज्जा &c.—This is interpreted in three ways:—(1) लज्जा एव गुणः तेजोषः; (2) लज्जाद्यो ये गुणस्तेषां &c. and (3)

लुज्जाया ये गुणः &c. For taking आदि understood in (2) there is no authority. (2), though not quite unacceptable, does not seem to be intended. In (1) the word ओष has hardly any propriety. It is, therefore, better to take it as लुज्जा च मुर्णिंचश्च modesty and many other qualities (as Mr. Telang does). अत्यन्तशुद्धद्वया and अनुवर्तमाना may also be taken with both, प्रतिज्ञा and जननी and interpreted as (1) अत्यन्तं शुद्धं हृदयं यस्य in which the heart, i. e. motive, is pure; (3)...हृदयं यस्याः whose heart is pure; अनु—(1) always going with one, binding: (2) devoted or attached to, lit. always following one. सुखमसूनपि—सुखं may here be taken as a noun in the Acc. (comforts and even life), or as an *adverb*, meaning 'easily, willingly' (and this is preferable being more forcible); cf. त्यजन्त्यसून्धर्मं च मानिनो वरं त्यजान्ति न त्वेकमयाच्चितवत्तम् ॥ Nai. I. 56; for the former sense comp. खेहं दया च सौख्यं च यदि वा जानकीमपि। आराधनाय लोकानां मुञ्चनो नास्ति मध्यथा ॥ Uttar. I. 12; for सत्यवृत्तव्यसन see slokas 62, 102. The aff. इन् is added for the metre, as a Bah would have expressed the same sense. See note on विगच्छि ŚI. 9 *supra*. Fig. *Upamā*.

ŚI. 7. The word र्क्षिणी, in the second line, is to be construed with each of the first three lines. र्क्षिणी हृदयमपाद्यम्—the heart of women cannot be comprehended (lit. seized); अभाद्र्य has a twofold sense (1) not to be fathomed &c.; (2) not to be felt or touched by the hand. भाव—Real feeling, inward motive. 'भावो-भिपाय आशयः' Yādava-kosha; see Malli. in his com. on Rag. II. 26. विषमः—crooked or difficult to be perceived like the narrow mountain-path. पुक्करपत्रतोयतरलं—a common expression to denote unsteadiness. आशंसित—is used here for शंसित told, described. नाम—Mr. Telang takes this in the sense of—verily; it may perhaps be taken in the sense of प्राकाश्य—as is well-known. Cf. नलिनीदलगतसलिलं तरलं । तदूडनीवितमतिशयचपलम्—Mohamud-gara. दोषैः समं वर्धिताः—growing with the faults; i. e. as the woman grows the faults develop in her. The fig. is *Upamā*.

ŚI. 8. अभिसुख &c.—killed with his face towards (not turned away from) the enemy, or in the front line 'For the idea of

the first line comp. Manus. VII. 89. quoted in the com.; also Bg. II. 38. or the following stanza quoted by Madhusūdana Saraswati under Gītā I. 31.—द्वादिमौ पुरुषो लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ ; परिव्राह् योगयुक्तश्च रणे चाभिसुखो हतः ॥ तिष्ठतु तावद्—let that be apart, leave aside all consideration about. Cf. तिष्ठतु तावद्वतो धीरता Vik. साधुवादः—praise—साधु इति वादः वचनम् । अवणसुखः—अवण सुखयतीति. Leaving aside all considerations of the attainment of heaven or victory, the applause of both the armies is not an insignificant gain for a man who falls *wounded in the front rank in a battle*.

Śl. 9. इयति—of this extent. एतस्मिन्—seems to mean—of this nature. प्रभवति—stands at the top; appears pre-eminently in the front. वराह—*the third incarnation of Vishnu who lifted up the earth when the demon Hiranyaksha, brother of Hiranyakashipu, was carrying it with him into the depths of the ocean, and killed the demon.* The reading दन्तसलिलैः is evidently a misprint occasioned by a copyist's blunder, and so it has been changed to दन्तसुकुलैः. The former hardly gives any sense. दन्तसुकुलैः v. i. will not do, as the tusks of such Varāha cannot, with any propriety, be compared to *Mukulas*. परः—the other i. e. Rāhu. For the allusion see note on शीर्षादशोषीकृतः Śl. 34. The greatness of Varāha consists in lifting up the earth on his tusk; and of Rāhu in being generous enough to let go an enemy whom he has in his clutches. The figures are *Kāvyalinga* and *Yathasañkhya*.

Śl. 10. उदन्वत्—*the ocean, उदकानि सन्त्यत्; from उदक+वत्;* उदक is changed to उदन् by 'उदन्वानुदधौ च' । Pān. VIII. 2. 13. सदा पान्थः—ever moving along a path पान्थ is derived as पन्थानं नित्यं गच्छनीति; fr. पथिन्+अ (अण्, पन्थादेशः). The space of the sky, although it may appear extensive, is every day traversed by the sun. कलयति—comprehends, takes the measure of. भावः—things. स्फुरत्—clear, well-defined. अवधिसुद्रा—boundary-marks. सुकुलिताः—encased, as the flower is in the bud; hence confined, delimited. प्रज्ञोन्मेष—opening, blooming of the intellect, hence its brilliancy. The fig. in this śl. is *Vyatireka* which is defined,

अस उपमानायदन्त्यस्य व्यतिरेकः स एव सः । There is eq. when the superiority over the उपमान (the standard of comparison) of what is different from it is mentioned, as that of सता प्रज्ञोन्मेष over मू—&c., here.

Śl. 11. The idea of the śl. is that one should make once for all a choice of the alternatives stated and act accordingly; भार्या—प्रियेत इति भार्या fr. मू+य (यत्), भर्तु योग्या वा; he should have the one or the other and nothing between these.

Śl. 12. कमङ—के जले मठति इति; aff. अ (अच्); a tortoise. Here the great Tortoise—Vishnu's कूर्मवतार. कुलाचल—Name of the seven principal mountain chains, for which see com. दिग्गंज—The elephants of the quarters, supporting and guarding them. The names are thus given by Amarasimha-ऐरावतः पुण्डरीको वामनः कुमुदोऽनः ॥ पुष्पदन्तः सार्वमौमः सुप्रतीकश्च दिग्गंजः ॥ The Rāmāyaṇa gives them differently, viz. Virupāksha for the East, Saumanasa for the West, Mahāpadma for the South, and Bhadra for the North.

प्रतिपक्ष—what is undertaken अमलमनसाम्—of those whose minds are pure, i. e. who never use equivocal language but state in unmistakable terms what they would do. It is not clear what the gist of the śl. is. The connection between strong-mindedness and *amalamanasatva* is not very clear. Probably the poet expresses here the same idea as he does in the last line of the next sloka. The fig is *Vyatireka*.

Śl. 13 कूर्मस्य—को जले ऊर्मि: वेणो अस्य । A tortoise. Here the second incarnation of Vishnu. Mr. Telang reads the third line as किं त्वङ्गी०—न मनसा, suggesting that the line should be taken as a question and that for this it would be better to read किं चाङ्गी०कृतम्, and further remarks—“The reading किंतु is more appropriate to what I think is the intended sense, but to obtain that न must be got rid of.” But the third line makes a general statement and supports the figure in the line, while the questions in the first two lines refer to specific objects. निर्वाहः—&c.—construe सतायेतद्वि गोब्रवतं (यत्) प्रतिपञ्चस्तुपु निर्वाहः । ब्रत—

An observance that is binding. The s'loka occurs in Mad. II. The fig. is *Arthántaranyása*.

Sl. 14. पिण्ड—*a ball of rice.* Cf. ‘नतु परय आश्वासितः पिशाचोपि भोजनेन’। Vik. II. This metaphorically means ‘when bribed.’ मृदङ्ग—Tabor were originally made of earth. सुखलेपेन—refers to the practice of applying kneaded flour to a *Mydanga* before it is played upon. The fig. is *Arthántaranyása*.

Sl. 15. स्वभरण०—solely bent upon, exerting themselves for. Cf. जठरं को न विर्भिं केवलम्। Hit. अश्वीः—The leader of; अप्यनयतीति fr. अप्र+नी+किष् (०) by ‘सत्सुद्विष &c.’ Pán. III. 2 61. The न is changed to ण after अप्य and प्राम by the Vārt. अश्वप्रामाण्यो नयतेणो वाच्यः। दुःखेन पूर्यते इति; shows the extreme selfishness of Vádava. वाढवः—The submarine fire; also called Aurva; see sl. 76. जीमूतः—जीवनस्यमूत—पटबन्धः जीमूतः, a Comp. of the पृष्ठोदरादि class. संभूत—qualifies सन्ताप; caused or intensified by विच्छिन्नतये—*for entirely removing or annihilating.* The Dat. is तादर्थं by the Vārt. तादर्थं चतुर्थी वाच्या। The cloud is mentioned here as the type of सत्.

Sl. 16. In this sl. a minister and a poet are described as having a similar function to do by epithets which are *sliṣṭa*. दूरात्—(1) from afar; may also be metaphorical; (2) far apart i. e. by using words in a *sliṣṭa* or secondary (लाक्षणिक) sense; by presenting a striking picture to the mind far beyond the conception of ordinary men. अर्थ—(1) wealth or a political end; (2) the intended sense. अपशङ्क त्यक्त्वा—Avoiding wrangling; or offensive words; or take the whole as चापशङ्क the twanging sound of the bow i. e. achieving lofty aims by a wise stroke of policy without having recourse to war.; (2) faulty or offensive expressions, wrong words. सद्वधा—(1) assemblies of good (or politically clever) people, political bodies; (2) assemblies of learned (able to appreciate) सहृदय men. पदम्—(1) step; (2) words. लोकचित्त०—(1) by consulting public opinion; (2) by going along with the current of ideas and conforming to the

tastes of his times. For a similar comparison between a minister and a poet, see Mad. IV. 2; Sis. XI. 6.

Sl. 17. परिचरितव्याः—should be attended upon. यद्यपि &c.—*i. e.* if they do not give special instruction &c. न—It will be better to read नो to suit the metre. स्वैरकथाः—random talk; स्वेन ईर्ते ईरति वा। पचायन्। शास्त्राणि—precepts, information that can be safely relied upon.

Sl. 18. कन्दुकपातेन—a curious phrase probably used for the metre; the regular one would be कन्दुकपातं पतति, in the manner of the fall of a ball *i. e.* to rise again. केन तुल्यं कन्दुकपातेन कन्दुकपातवत् यथा कन्दुकः पतञ्जलितः। Rāmarshi. Cf. प्रायेण साधुवृत्तानां &c. supra sl. § 6. अर्थः—An honourable man, a man of merit. मृतिपङ्ड—*a lump of clay, which remains sticking to the ground and never rises up.*

Sl. 19. अवकर *m.* sweepings, dust; from अवक + अ (*अप्*, अवकीर्यते इति). कुकवाक—छकेण गलेन वक्तीति a cook. हेसः—a word of the पुषोदरादि class; fr. हृ तo go or हस्; भवेद्वर्णगमात् हेसः (*the द् or स् comes in irregularly*). Fig. *Aprastutaprashamsā*.

Sl. 20. मदभिन्न *V. l.*—In this case गण्ड must be taken in the sense of cheeks, and करट the frontal globes. निद्रालसाः—dull with the nightly sleep. विणा &c.—For the idea expressed here, comp. Kir. I. 38 and Rag. V. 65. सुरलोकहेतु—the lord of the world of gods *i. e.* Indra; or it may mean the gods of heaven. सदृशं—qualifies सदैश्वर्यं understood. विस्फूर्जितं—properly a flash of lightning; hence manifestation. Construe नागः निद्रालसाः तिष्ठन्ति इति यत् &c.—When the relative stands for a whole sentence such as is represented by ‘that’ in English, it is always used in the sing. number and neuter gender. See Apte’s Guide. § 25. The fig. is *Udātta* which is described as उदात्तं वस्तुनः संपत् the description of the excellence of a thing.

Sl. 21. परोपकारित्वम्—परस्य उपकरोतीनि परोपकारी तस्य भावः । चितयम् । See com. and Pān. V. 2. 42. quoted therein.

Sl. 22. गजाङ्गनाया *V. l.*—गजस्य हृ अङ्गनं गमनं यस्माः; with the gait of an elephant; hence a beautiful woman. If the reading

be कटे, गजाङ्गना would mean a female elephant; protuberant temples being regarded as a mark of ugliness in her case. The reading लज्जाङ्गनाया: &c. is better; it also explains the force of च. शीलं &c.—*Cf.* सर्वेषामपि सर्वेकारणमिदं शीलं परं भूषणम् । śl. 87, above.

Śl. 23. मिय०—०सख v. l., for readings see next p., foot notes. विपहृण्ड &c.—प्रपात is preferable to प्रताप which requires a straining. अन्—In this case or in this world. Fig. Upamā. The mind is here identified with clay, fate with a potter, anxiety with his wheel, and calamities with his rod. Fate whirls the minds of men by causing them anxiety and plunging them into misery.

Śl. 24. विरसः—painful, disagreeable on account of constant disappointment. आयास—an effort accompanied with bodily or mental trouble. अव्यवसाय—a resolute undertaking. दुरव्यवसाय means here ‘a foolish attempt.’ विपदि &c.—*Cf.* ‘दर्शितभयेपि धातरि धैर्यं दंसो भवेन्न धीराणाम्’ । कल्पापाये—कल्पे यः अपायः destruction of every thing तरिमन्सति । This corresponds to ‘विपदि’ in the case of the *mahats*. व्यपेतनिजक्रमः—who depart from their usual course, viz. (1) remaining firm and supporting the earth: and (2) keeping within proper limits. Men truly great are not व्यपेतनिजक्रम in विपद् but the mountains and the oceans are. Thus the former are superior even to the latter. कुलशिखरिणः—see note on कुलपर्वत mis. śl. 12. क्षुद्राः—*mean*, and not ‘small’. Mr. Telang says—‘I, however, prefer कल्पापायेपि अव्यपेतनिजक्रमा एते कुलशिखरिणः क्षुद्रा न भवन्ति न वैते जलराशयः. It may also do to take it as कल्पापायेपि कुलशिखरिणः व्यपेतनिजक्रमाः क्षुद्राश्च न (भवन्ति) न वैते जलराशयः.’ Rāmarishi’s comment runs as follows:—ते महान्तः क्षुद्राः लघवः (sc.) कुलशिखरिणः कुलपर्वताः न भवन्ति । अथवा एते जलराशयः समुद्रान् । किंभूताः क्षुद्राः लघवः । पुनः किंलक्षणाः उभये कल्पापाये कल्पस्य अपायोन्तः तस्मिन् व्यपेतनिजक्रमाः व्यपेतः गतः निजक्रमे गुरुत्वगाम्भीर्योदिः यथा ते तथा. The idea of the stanza, as explained by us, is a common one. Comp. Kir. XI. 54, and still better because more closely alike is Viracharita p. 110 (Trith.) “न कम्पन्ते शक्षामरुति किल वाति प्रतिदिशम् । समुन्मूच्छसाराः कुलशिखरिणः किंचिदपि

ते । न मर्यादां तेपि प्रतिजहति गाम्भीर्यगरेमस्फुरद्वार्बद्धाणोकलितमहिमानोऽनु-
निधयः।” It will be seen, however, that Rámarshi's explanation is more to the point, as already explained by us above. Cf. Bhág. P. VIII. 24. Mr. Joglekar quotes—गिरयो गुरवस्तेभ्यो-
व्युर्बी गुर्बी ततोनि जगदण्डम् । तस्माद्यतिगुरवः प्रलयेष्यचला महात्मानः ॥
Bhám. Vil. I. The fig. is *Vyatireka*; see mis. sl. 10.

Sl. 25. स्पृहयति—स्पृह generally governs the Dative but when there is ardent longing or a strong desire, it governs the Acc.; प्रकर्षविवक्षायां तु परत्वात्कर्मसंज्ञा । पुष्पाणि स्पृहयाति । Sid. Kau. भुजयोर-
न्तरम्—The space between the arms, i.e. the chest. करवालकररुह—
applies to श्री and वनिता; (1) करवालः कररुह इव the nail-like
sword. (2) आयताःकरवाल इव कररुहाः long nails piercing like a
sword. For the idea of the nail-marks inflicted by lovers on the
bodies of their beloveds, comp. सयो वसन्तेन समागतानां नखक्षता-
नीव वनस्थलीनाम् ॥ Kum.. III. 29. उपहितं शिशिरापगमश्रिया मुकुलजा-
लमशोभत किंशुके । प्रणविनीव नखक्षतमण्डनं प्रमदया मदयापितलज्जया ॥
Rag. IX. 31. व्युत्पन्न—instructed in, well versed in (love affairs).
वनिता—‘वनिता जनितात्यर्थानुरागायां च योषिति’ Amara.; a woman in
whom amour is produced. Since the words व्युत्पन्न and प्रौढ are
used. वनिता here simply means a woman. The fig. *Upamá*.

NOTES ON
VAIRA'GYAS'ATAKA.

Sl. 1. चूडोचंसित &c.—In this sl. Hara is described as a lamp having for its flame the crescent moon, burning the moth of Kâma, and dispelling the darkness in the form of मोह. उचंसित worn as a head-ornament. चञ्चन्ती—moving, quivering. लीलादग्ध—see Kum. III. 72. दशा—(1) a wick; (2) the condition of प्राप्तभार—*a mass or heap of*; (*an uncommon word; see Mâl. Mâd. V. 29.*) उचाटयन्—removing, entirely dispelling. Cf. Nai. III. 7. विजयते—सर्वोक्तव्येण वर्तते—shines pre-eminently. Fig. *Rûpaka*.

Sl. 2. The poet herein gives three causes of the decadence of learning—first, learned men themselves do not encourage it being jealous of new aspirants for literary honours; secondly, wealthy men in their own self-sufficiency despise knowledge; and lastly, ignorant men do not encourage it because they cannot appreciate it. प्रभवः—the great, the rich. अबोधोपहतः—Lit. smitten by ignorance or want of understanding; incapable of appreciating merits. जीर्ण—p. p. of जू, absorbed; see *infra*. sl. 84 and cf. Mis. sl. 3.

Sl. 3. निधिशङ्कःय—*in the expectation of (finding) a treasure.* खाताः—fused, smelted. There may also be a reference to alchemy here. धातवः—Metallic ores, minerals. मन्त्रारथन—here means securing the magical power with which some incantations are supposed to endow a man who repeats them according to the rules or manner prescribed in the *Tantras*. इमशाने—*the cemetery being the usual place for such practices.* काण—&c.—*a broken cowrie shell.* इमशान—derived as शवाः शरते अत्र; a Comp. of the पृष्ठोदरादि class.

Sl. 4. देशं भान्तम्—traversed (by me). The construction is peculiar. The subj. मया is understood. By the sútra ‘गत्यर्थकर्मण’ Pán. III. 4. 12, त is added भावे to verbs implying motion or used intransitively. देशं is an Acc. of placē. Mr. Telang cites as a parallel instance ‘निजाश्रमपदं पति गमं च मुनिना’ Pra. II; Cf.

जनस्थाने भ्रान्तं कनकमृगः Uttar. I Or देशं may be taken as Nom. sing. of देश n. (which is rare). भुज्जम्—(meals were) eaten (by me). काकवत् आशङ्कया—miserably and with fear like a crow. The meaning is—being an unwelcome guest at the house of strangers I was afraid they might at any moment drive me away just as people drive away a crow. Mr. Telang puts on this a different interpretation. He says.—“The fear, however, would rather seem to be the fear of being seen by others eating at the house of a stranger.” There is no warrant, however, to take the word stranger to mean a person of a different caste. जृम्भसि—The Faras. is for the metre; it should be जृम्भसे जृम्भ to gape, increase, grow strong. Rāmarshi takes पापकर्मनिरता as a Bah. dissolving it as पापकर्मणि निरतः एमान् यथा (हेतुभूतया) सा but this is ungrammatical.

Sl. 5. उल्लापाः—taunting words. अराधन—humouring; pleasing. शून्येन मनसा—with a vacant mind; though my mind was not sympathetic. Some construe as (खलानां) हसितमपि शून्येन कार्यकार्यविचारशून्येन मनसा सोऽहं; but this is rather farfetched and is not so forcible. चित्तस्तम्भः कृतः—(my mind revolted against these things but) I controlled my temper. प्रतिहतधियां (ताव् प्रतीत्यर्थः ।) of blunted faculties, senseless, wicked. मोदाशे—मोदा आशा यस्याः, तत्सम्भुद्धिः; (O greed), of fruitless expectations. नर्तयसि—To incite to something bad. A derivative of this word is sometimes used in a similar sense in Marathi (नाचवणे).

Sl. 6. तुलितः—this comparison is very common. Cf. नलिनी-दलगतजलमतिरलं तद्वज्जीवितमतिशयचपलं Moh. M. 5. कृते goes with प्राणानाम्; आङ्ग्य a rich man; derived from आ + ध्ये + क्, पृष्ठोदरादि० निजगुणः—self-praise is forbidden, and is therefore considered to be a sin. Cf. बुक्ते हि फलेन साधवो न तु कण्ठेन निजोपयोगिताम् । Nai. II. 48 इन्द्रोपि लघुतां चाति स्वंपरम्यापितैर्षेणैः ॥ Subh.

Sl. 7. क्षान्तम्—We forbore, pardoned. Cf. भ्रान्तम् Sl. 4. न क्षमया but not through forgiveness i. e. through inability to retaliate. गृहेचित् &c.—The happiness which was not ours was as good as relinquished; but we were discontented, and there-

fore, we could not claim the merit of saints, though we did not enjoy pleasures. सोऽराः—We had to put up with the inclemencies of the weather &c. on account of poverty (as Rámarshi suggests) but that does not entitle us to the merit of penance. ध्यातः—We were engaged in contemplation, not of the feet of Siva but of wealth. Thus though we did the same actions that are done by sages, viz. forgiving, renunciation, endurance, and contemplation as to the fruits of those actions we have been deceived. We went the wrong way, and hence our disappointment. For नियमितप्राप्तिर्गते शम्भोः पदं cf. अन्तर्याम् मुमुक्षुभिर्नियमितप्राणादिभिर्दृग्यते Vik. I. 1. The fig. is *Vis'eshôkti*.

Śl. 8. वयमेव भुज्ञाः—desire (which was never satisfied) has preyed on our minds (like canker on a bud). Some supply कालेन but that idea is expressed in याताः. सप्तः—i. e. with cares and anxieties. वयमेव याताः—our bodies have been wasted away; or it is we (men) that have had our *exits*. In popular language we say that time passes; but really speaking it is not time that passes: time is eternal; but we have our *exits* from this world. त्रृणा न जीर्णा—cf. next śl. जीर्णा weakened by old age.

Śl. 9. All parts of the body indicate the advent of old age. Greed alone grows young. i. e. though old we feel as greedy as when we were young, or even more. आक्रान्तं—Over-ridden; on which a footing has been made by. पलितं—gray hair; 'पलितं जरसा शौक्ल्यं' Amara. त्रृणा—here may also be taken as an उपलक्षण i. e. indicating kindred things—the feelings of the mind. तरुणायते—तरुणी इवाचरति is young. Cf. जीर्णन्ते जीर्णतः केशा दन्ता जीर्णित जीर्णतः। जीर्णतश्चक्षुषी श्रोत्रे तृणीका तरुणायते Pt. V. 16.

Śl. 10. पुरुषबहुमानः—Rámarshi explains this as equivalent to पुरुषसम्बन्धी पुरुषाणां चूनां यो भवतीत्यर्थः, which is equivalent to पुरुषत्वादिप्रयक्तः; another way is to take it as पुरुषेषु बहुमानः respect among men. The first is preferable. समानाः—of equal age or rank; contemporary. जीवितसमाः—equal to life, valued or esteemed as life itself. The other interpretation placed on this viz. जीवितं समं पूर्णं येषां can hardly be acceptable. स्वर्—The word is an

indeclinable ('स्वरूप्यं' Amara.) and has generally the sense of the Acc. or Loc. It is compounded with certain nouns as, स्वर्गं, स्वर्णदी, स्वाराद् (स्वर् + राद्) &c. धृष्टः—impudent, shameless (निर्लेजज). The fig. of speech is *Vibhávaná*.

Śl. 11. नाम—Verily, forsooth; or 'may well be considered'. आह—A shark. वितर्क—misgivings, doubts; अस्मिन्कुते इदं भविष्यति न भविष्यतीति चेत्याद्यः ऊहाः Rāmarshi. धैर्यद्रुमःवंसिनी—felling the tree of courage on its bank. Cf. *infra*. सिकतिलनदीतीरतरामिः Śl. 49. आवर्त—an eddy, a whirlpool. तटी—the bank of a river. The Comp. should properly be तटीका; but it may be defended by the maxim समाप्तान्तविधिरनित्यः. तस्याः पारगताः—Those that have crossed it (the river) i. e. have conquered desire.

Śl. 12. संसारोत्पन्नं चरितम्—The course of life in this world, incidents of worldly life. अनुपश्यामि—To expect something good out of, to see in prospect; cf. न च श्रेयोनुपश्यामि Bhag. I. 31. विपाकः—result. विमुशतः—to me when I reflect, when I take a right view of the matter. See Nīt. Śat. 89. चिरपरिगृहीताः—(1) enjoyed for a long time, or (2) enjoyed after a long time, as Rāmarshi takes it. The former is, however, preferable; as long enjoyment is required to make a man attached to worldly pleasures which is implied in the succeeding line. महान्तो जायन्ते—become big; assume large proportions; hence tempt men by their magnitude. व्यसनं दातुमिव—their object in assuming big proportions and tempting men away from *Moksha* being as it were to make men happy. The more a man clings to pleasures the more miserable he becomes; for he is always disappointed; cf. न जातु कामः कामानासुपभोगेन शान्त्यति। हविषा कृष्णवर्तमेव भूय एवाभिवर्धते॥ Manu. II. 91. Or व्यसन may mean calamity; the fondness for enjoyments throws them into the turmoil of embodied existence; see com. and *infra*. s'l. 46. notes. विषयिणां—and not to विरागिणां who at once renounce them and become happy.

Śl. 13. चिरतरसुषित्वापि—even after staying long. वियोगे—is here used in the sense of 'the vanishing of pleasures,' and is

explained by the words व्रजतः स्वातन्त्र्यात् below. स्वयम्—of one's own motion, voluntarily. परितापाय—mark the sense of परि; they trouble in every way. शमसुखम्—शम is the same as शान्ति; comp. विहाय कामान्यः सर्वान्पुराव्वरति निस्पृहः । निर्ममो निरहङ्कारः स शान्तिमाधिगच्छति ॥ Bg. II. 71; also 70, 72. It is not used in its technical Vedantic sense here (for which see Mis. sl. 2).

Sl. 14. ब्रह्म &c.—those who possess विचेक discrimination (between what is real and what is unreal) from their knowledge of Brahman. एकान्ततो निःस्पृहः—absolutely free from all desires. न च प्राप्तो दृढप्रव्ययः—(we have) no firm belief in their attainment; we are not sure that they would be attained. वाऽनुभाव &c.—Although they (enjoyments) are seized only by desire (i. e. by imagination); although their possession is only imaginary.

Sl. 15. शकुनाः—birds. अङ्गूष्ठयाः—an *Aluka* Comp. मनोरथ &c.—for the different ways of dissolving the comp. see com. मनोरथोपः—a palace built in the mind &c.; i. e. building castles in the air.

Sl. 16. भिक्षादानं—भिक्षया अशनं livelihood; or भिक्षयते इति भिक्षा (food obtained by begging), fr. भिक्षु+आ; तद्या अशनं eating, maintenance on. तद्यपि—also goes with एकदार, even the coarse food is to be had for but one meal; it is not sufficient for the two meals in the day. न जहाति—In spite of abject poverty attachment to worldly objects does not die out. विषया न परित्यजन्ति v. l.—in this case some such words as अस्मान् must be supplied. But this reading loses force since there is no beauty in saying that the pleasures do not leave us. It is the mind that must relinquish them. Hence the reading adopted in the text is preferable.

Sl. 17. कविजनविशेषैः—by particular poets. गुरुकृतम्—magnified, praised, made much of.

Sl. 18. रागिन्—one in the power of love, an amorous person. त्रियतमाः—Siva and Pârvati form together but one body the right half being male and the left one being female. Cf. देह-इयार्घ्यवटनारचितं शरीरमेकं ययोः &c. Intro. sloka; to Kâd. Pt. II.

नरिगेषु—Siva, though the greatest of lover, is also greater than the greatest of those who have renounced the world; for he only could do the two opposite things, viz., to yield to the influence of love so far as to allow his wife to share half of his body and also to resist successfully the action of the shafts of Kâma which are irresistible (दुर्विर) to others. Cf. न रागं चेतः परमा विलासिता वधुः शरीरेऽस्ति न चाहित मन्मथः। Kir. XVIII. 31. विभूषणोद्धासि पिनद्वभौगि वा गजाजिनालम्बे दुर्छलधारि वा। कपालि वा स्यादथवेन्दुशेष्वरं न विश्वमूर्तेरवधार्यते वधुः॥ Kum. V. 73. व्याविद्धसुध-lying in a stupor, the poison having pervaded the body. शेषः—other than Siva. Ordinary people never enjoy pleasures (as they would do, for they are only कामविडाश्वेत) and also are not able to renounce them.

Sl. 19. For नहात्म्यम् some read दाहात्म्यन् which is equivalent to दाहात्मकनाम्—power to burn. नाहात्म्यम् can also be easily understood from the context to mean the same thing. बडिशयनम्—to which a fish-hook is attached. ‘बडिशे नस्येवधनम्’। Amara. The moth and the fish are not gifted with the faculty of discernment and they cannot perceive danger, but men, reasoning beings that they are, are ruined by their desires. जटिल—intertwined, complicated. गहनः—inscrutable, mysterious.

Sl. 20. वलित—mixed with. प्रतिकारो व्याधेः सुखम्—The removal of pain is happiness. Really, there is no such thing as happiness says the poet. What is felt to be as such is merely on account of the pain being removed. विपर्यस्यति wrongly thinks; see com.

Sl. 21. तुङ्गः &c.—These, singly or together. कल्याणी—कल्यं नीरुजस्तमाणयतीति; fortunate: cf. त्वमेव कल्याणं तयोऽस्तुतीया। Rag. VI. 29. निविशते—sticks fondly or closely to; विश् with नि is Atm. ‘नीरिशः’ Pán. I. 3. 17. संसारकारागृह—कारागृह of course to a philosopher. धन्यः &c.—यः सङ्घयस्यति स धन्यः। सङ्घास means abandoning all desires. Cf. काम्यानां कर्मणो न्यासं सङ्घासं कवयो विदुः Bg. XVIII. 2.

Sl. 22. The adjectives in the first two lines require to be distributed between शिशुकैः and मेहिनी according as they are in

the Instr. or the Nom. शिशुकौः—जशिशव एव शिशुकाः। क expresses pity. विशुरा—miserable (शीता), derived as विगता धूः कार्यभारो यस्याः Lit. having nothing to do; hence perplexed, as a loss to know what to do. गद्धे &c.—Avy. Comp. दग्धजडरस्यार्थं—for the sake of the accursed stomach. The word दग्ध is often used in the sense it has here. Cf. अस्य इर्षेऽदग्धस्यार्थं कः कुर्यात्पातकं महत्। Hit. I. See notes on Nit. Sat. sl. 99. मनस्वी a high-souled person; see Nit. sl. 33.

Sl. 23. अभिमतः—highly valued. The demands of the stomach make one completely forego all self-respect. गुहतर—nobler; higher. चाप—a collection. अमोज—the water-lily that blooms at sunrise, but fades when the moon rises. Cf. कुमुदवनमपत्रि शीमदभौजस्यण्डं Sis. XI. 64. where the sun-rise is described. The moon-light-like जडरपिठरी makes the lotuses of virtues fade away. विपुलः—विपुला (विपुलं यथा तथा वा) विलसन्ती या &c. कुटारिका a small hatchet. पिटरी—a pan or boiler.

Sl. 24. पाली—the edge. सिन &c.—The edge of which is covered with a piece of white cloth. कलान्ति—a broken pot. न्याय—&c. नियन्ति परमं पदं पापयन्ति विवेकेनेति न्यायाः भूतिशास्त्रस्फृत्यादयः says Rāmarshi. The meaning here is ‘the formulæ or systems manifested in the three Vedas’; the proper method of performing (sacrifices). So this means ऋतुमन्त्रविनियोगविधिज्ञाः Malli. commenting on Kum. II. 12 says नीयन्त एभिरर्थविशेषा इति न्यायाः स्त्रास्तैरुदाचातुदाचात्स्वरितैः। This meaning will also do here—the Vedas pronounced correctly (with proper intonation and accent.) भृष्म—of a smoky colour, blackened. उपकृष्टद्—the adjacent part. द्वारे द्वारे प्रवृत्तः—going to every door. वरम्—an *indeed*. expressing preference, and used with the clause containing the thing preferred (which is put in the Nom. case). See Apte’s Guide § 301.

तुल्यकुल्येषु—कुले भवाः कुल्याः fr. कुल + यत् (य) by ‘विगादिभ्यो’ यत् Pān. IV. 3. 54, कुल being a synonym of वंश. कुल्यः कुलोद्वेष मान्ये कुलस्यातिहितेषि च। Visva. The sense intended by the poet, however, is तुल्यं च तत् कुलं तुल्यकुलं तत्र भवाः। But this is inadmissible from a grammatical point of view. भवार्थं यत् is to be

to simple words, and not to compounds. Vâmana remarks—
भवार्थे पुनर्दिग्मादिपाठेषि वंशशद्गस्य वंशशद्गादेव तत्र प्रत्ययः। अहुणवता प्राति-
पादिकेन तदन्तविधेः प्रतिषेधात्। The form may be defended by ex-
plaining it as तुल्यकुले साधवः, यत् being affixed by 'तत्र साधुः' Pân. IV. 4. 98.

Sl. 25. हिम—कणशीकर *v. l.* here कण means a drop and शीकर spray. हिमवतः स्यानानि—retreats in the Himalayas, the favourite haunts of ascetics. साचमान &c.—see com.; given with, accompanied by, indignities; or साचमानं यथा स्यान्तथा with humiliation. रत्नः—take pleasure in.

Sl. 26. कन्दर—the slopes between two hills; see sl. 79. प्रसन्न—प्रगता सभा विचारोऽस्मात् तयथा तथा। forcibly *i. e.* against one's thoughts, or wishes. This may also be taken with अपगत० प्रश्रय—courtesy, courteous behaviour. 'प्रश्रयपणयौ समौ' Amara. The last line is *adj.* to मुखानि. लतानि—This refers to the eye-brows of men proud of their wealth which are sometimes raised, at others wrinkled. Cf. Bhâg. II. 2.5, quoted in the com., reading the 3rd and 4th lines as रुद्रा गुहाः किमजितोऽवाति नोपसन्नान् कस्माद्गजनिस &c.

Sl. 27. The reading प्रिय has been adopted in this Ed. instead of प्रिये, as *Mas.* Vocatives often occur, while a female is rarely addressed in this Sîtaka. प्रणयिनि violates the metre. प्रणयिनी—must be taken with वृत्ति somehow. Another reading is प्रियैश्च सलिलैः; but this, too, is not satisfactory, as there is no propriety of प्रियैः. अकरुण *v. l.*—not pleasing, harsh to the touch; rough. यामः is replaced by यावः which is found in one Ed. ईच्छराणां—goes with नामापि and means 'of rich people'; cf. (*Mis.* sl. 11.) विच्च &c.—विकारा such as rudeness, vanity &c. Mr. Telang's reading is चिच्छव्याधि which is redundant as we have already got विवेकसूढ. For the idea cf. *Mis.* sl. 32.

Sl. 28. प्रतिवनम्—in every forest. अखेतम्—an *adj.* (Bah. Comp.) or *adv.* For the idea expressed here comp. *infra*. sl. 55.

Sl. 29. वर्धन्ते—appear long. The man who has the misery to supplicate the rich, often in vain, finds the days very long.

आश्रेप means allurement or distraction; one commentary explains it also as आदर् पर्यस्त—lit. tossed about; hence distracted. अल्पत्वं दधति—the man engaged in the pursuit of worldly objects finds time too short to achieve all his ends. वासराणी the Gen. by 'अधीगर्थदयेशो कर्मणी' Pān. II. 3. 52. ध्यानच्छेदे—ध्यान is defined by Patañjali as 'तत्र प्रत्ययेकतानता (sameness of preception; see com. sl. 99). ध्यानम्—(1) at the end of my contemplation; and (2) during the interval between two समाधिः. The idea is this—After I shall have broken my समाधि, I shall smile at the life of misery led by worldly people. May the time come when I shall be free from desire and renouncing the world enjoy the happiness of समाधि.

Sl. 30. सन्तोषः—सन्तोषेण निरन्तरं always or greatly, highly प्रसुदिताः—delighted. Mr. Telang reads सन्तोषसुखप्रसोदसुदिताः but we do not see the propriety of प्रसोद् and सुदित् which mean the same thing. भिन्नाः—interrupted, unaltered; they enjoy unmixed felicity (not affected by the report about the treasures of Meru). The joys of ordinary men are often interrupted by misfortunes, the thwarting of their desires &c. हता—mark the contrast. The happiness of the one never comes to an end; the thirst of the other never ends and makes him perpetually miserable. इत्यं &c.—The sentence ends with मेरुः; supply सः or एतद्विधेः कृत्यं as Nom. to रोचते. This indicates Vairāgya, and so the sl. is in its proper place here. The idea seems to be this—A sane person never does any thing without some motive. But it is difficult to see what the motive of Brahmā was in creating Meru. Those who are self-contented have nothing to do with it. If the object be to gratify the lust for money of avaricious persons, Meru, with its unending treasures, can never fulfil it. "Śārūgadhara p. 23 ascribes this to Vidyāpati." Mr. Telang.

Sl. 31. अदैन्य—in which there is no self-abasement; in which one has not the misery of undergoing humiliation, or making abject supplication. अप्रतिसुखं—This reading is better than अप्रतिहतं as it nearly means the same thing as अवार्यं. अप्रतिहत may mean knowing no obstruction, producing every desired effect.

भीतिच्छद्—*v. l.* shielding (lit. covering) from fear. अनिमान—may also mean ‘egotism.’ अनवह—day after day, always. साधुप्रियं—may also be taken as साधु च तत् प्रियं च। सन्नम्-सीदन्त्यत्र fr. सद्+टन् (त्र). Un. IV. 159. That in which people sit down to worship or contemplate; hence here worship or the system of worship; it may have here the same meaning as that of संप्रदाय or the course of life adopted by the devotees of Śiva. अवार्य—If the reading अप्रतिहत be adopted in the first line this should be taken to mean that cannot be opposed *i. e.* made to give way by being proved inferior. Mr. Telang who does not understand the word अवार्य in this sense suggests that अप्रतिसुखं should be preferred to अप्रतिहतस्. अवार्य may also be taken with अक्षयनिधिम् as we have done in translating.

Śl. 32. कुले—कुल is here used in the same way as ‘birth’ in English, in the sense of ‘noble birth’. The reading मौने for मने in 1. 2. is not to be preferred; because मौन by itself is a blemish and cannot be linked with other good things mentioned in the verse; secondly, all the expressions indicating danger are predicated as directly producing evil effects on the objects named while no direct effect can be produced on मौन by the fear of being considered spiritless. There is therefore a want of symmetry if we accept the reading मौने instead of माने. If we take मौन in its Vedantic sense of ‘reticense’ it will be inappropriate, as Mr. Joglekar remarks, to link it with other material things so opposed to asceticism. गुण—comp. न दुर्जनानामिह कोपि द्वापस्तेषां स्वभावो हि गुणासहिष्णुः। Vikramāṅga. I. 20.

Śl. 33. व्याक्रान्तं—is more forcible than आघ्रातं. It must be taken with the following expressions also. अस्युक्तवलं—this breaks the symmetry as it is the only *adj.* used to qualify one of the several things stated in the śl. विभ्रम—Sportive movements, amorous actions. अस्थैर्येण विभूतयः—affluence (marred) by inconstancy. उपहता—उपहता *v. l.* does not make good sense.

Śl. 34. आधि—mental torment, anxiety. व्याधि—bodily ailment, disease. विवृतद्वारः—may also be taken as विवृतं द्वारमासां;

to which a door has been opened, for which an entrance is effected. जातं जातम्—every born being विवश—helpless. आत्मसात् करोति—takes entirely in his custody. आत्मसात्—in one's possession. 'तदधीनिवचने' (Pāṇ. V. 4. 54.) सातिः स्पात्. The aff. सात् is added to express possession and used with a form of the roots कु, भू or अन् or संपद्. नाम—indeed, I should like to know; cf. तथा नाम गुणो भवेत् स गुणिनः &c. Nit. Śit. sl. 54. मुस्थितम् v. l.—Standing well or firmly, secure, safe.

Sl. 35. हुङ्क—This adds to the चपलत्व. भङ्ग—Mr. Telang translates this by 'breaking' preferring it to its usual sense of 'रचना' (the waves rising in succession) but we think the sense of रचना is more poetical and better as it corresponds to भोग, the idea of breaking or vanishing being left to be implied. दिनानि—The Acc. by 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' Pāṇ II. 3. 5. वौधकाः सन्तः—being instructors of people. The word has no special propriety here; it seems to be for alliteration. पेशल—may also mean चारु beautiful, the चारुत्व lying in its excellence 'चारी दक्षे च पेशलः'; Amara. बह्नः—effort; may mean an effort to lead people to *Moksha* or may simply refer to the transactions of daily life. Cf. Bg. III. 21 quoted in the com.

Sl. 36. विताने—lit. expansion; a canopy; hence a collection or mass spread all round. सौदामिनी—lightning मुद्राञ्जि मेधे भवा; fr. मुद्रा मन् a cloud and अण्. भङ्गरन्—frail, liable to speedy dissolution; from भङ्ग + घुरच् (उर), see com. योग्यनलालना—The indulgences of youth, youthful happiness. Rāmarishi explains लालना by धारणा, and another commentary by आतिपालना; but neither of these is satisfactory. लालसा v. l.—the ardent desire for pleasures which youth begets. योगे—योग seems to be used here in the sense of Union with, or manifestation in contemplation of, the Supreme Spirit. Its usual meaning is चित्तवृत्तिनिरोध: 'controlling the functions of the mind,' by means of which the individual soul can be in complete union with the Supreme Soul. धैर्यसमाधि &c.—धैर्येण (by patience) या समाधिसिद्धिः success in the acquisition of the Samādhi by patient contempla-

tion. Or Samádhi may simply mean a state of equanimity not allowing the mind to be ruffled or agitated under any circumstances. Some take the Comp. as धैर्यं च समाधिं तायां, but without propriety. The reading व्येयसमाधि presents no difficulty. Samádhi is the last and the most perfect stage of meditation, the eight stages being यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहार-धारणाद्यानसमाधयोटावङ्गानि । विधद्वचं 2nd. pers. pl. Imper. of धा with वि. जुँद्वि विधद्वचं—From your inclination towards, fix your mind on. The figures are *Upamá* and *Kávyaliṅga*.

Śl. 37. कलोल—a large wave. ○कल्पः—momentary, transient like thought; कल् signifies a little less than, almost equal to. ईषदसमात्रौ कल्पदेशीयरः—Pán. V. 3. 67. घन &c.—विभ्रमः quick motions, flashes उपगृहम् subs. embrace; derived from गृह with उप+त (नपुंसके भावे तः). प्रणीतम—छन्त्र Fig. *Kávyaliṅga*.

Śl. 38. कुच्छेण—with great difficulty: modifies श्थीयते. ततुभिः—क्रतुभिः v. l. गर्भवासे—○गर्ते v. l. अमेष्य—unfit for sacrifice; hence impure, dirty. नियमित—regulated by boundaries; hence confined in a limited area; pent up. गर्भवासे—गर्भस्य वासः the womb. व्यतिकर—means सम्बन्ध or मिथग, and may be translated by ‘on account of.’ उपभोगः—विप्रयोगः v. l. will not do, as it means the same thing as विश्लेष (separation) which has already occurred. नारीणामद्यवज्ञा—This is taken by some with the second line; it is, however, preferable to take the third line as one assertion; नारीणामद्यवज्ञा being the reason why old age is an evil. Rāmarshi supports this view. For construction see com. वासाक्षीणामवज्ञा○ v. l.—अवज्ञया विहसितानि तेषां वसुतिः.

Śl. 39. परितर्जयन्ती—threatening. देहं प्रहरन्ति—The use of the Loc. with प्रहृ is more usual and idiomatic; cf. रुद्रौजसा तु प्रहृतं त्वयास्यां; and तस्मिन्द्वजद्वर्युषि सर्वं प्रहृ Rag. II. 54 and VII. 59; न प्रहर्तुमनागसि Śák. I, 11., for Acc. see. Rag. V 58. परित्वति—oozes out, gently disappears. अहितमाचरति—(people) do injury to themselves, by doing evil deeds, (*i. e.* do not try to obtain *Moksha*). Fig. *Upamá*.

Sl. 40. भङ्गरवृत्तयः—evanescent or transient by nature. तेरेष
चायं भवः—And wordly life (is formed) of them only. कृतम्—
enough with. समाधीयताम्—fix in one place. कामोच्छत्तिवर्गे—which
is (now) under control on account of desires being uprooted.
स्वधामनि—in its own place or abode, viz. स्वयंप्रकाशे आत्मनि.

Sl. 41. दृगलव०—of as little consequence as a small blade
of grass. अस्मन्महाशासने—V. l. Some such words as लब्धे or
अधिगते सति should be taken as understood after this Locative.
महाशासने &c.—The knowledge of Brahma as expounded in the
Upanishads; the highest truth taught by them (the four
Mahāvākyas especially); Rāmarshi explains this by परमात्मज्ञाने
(स्फुरिते सति). Mr. Telang says—“It means whose commands
are great; thus in the Upanishads एतस्या वा अक्षरस्य गार्गि पशासने
सूर्योचन्द्रमसो लिठतः । or भीषाऽस्माद्वातः पवते &c.; the greatness consist-
ing in the great powers which obey those commands.” But
Rāmarshi’s sense seems to be more natural. The knowledge of
Brahma is called *Mahásásana* because it comes authoritatively
from the Vedas, it being the highest truth taught by them.
कोऽपि—indescribable. Cf. विकारः कोट्यन्तर्जड्यति च तापं च कुरुते,
Uttar. निव्योदित—ever existing, steady, permanent. Cf. with
this sl. 70 *infra*; Gita VI. 22.

Sl. 42. रम्या सा would be better for symmetry. सामन्त (सम्य-
गन्तः समन्तः border, frontier. तत्र भवः सामन्तः) means a frontier
king, a tributary prince. विद्वथ—a wise man. सापि राजपरिषद् v. l.
involves tautology since सामन्तचक has already occurred. उत्सकः—
swollen or puffed up with pride, proud. उद्विक् v. l. (p. p. of रिच्
with उत्) lit. exceeded, overflowed, hence haughty. निवह—a
collection. स्मृतिपथमगात्—became a matter of memory i. e.
history.

Sl. 43. गृहे—used here in a double sense; (1) a house; (2) a
square on a dice-board. तत्तु बहवः—(And there are) many after
him i. e. many who follow or depend upon him. The last two
lines describe the game at dice in which the god of death and
his wife (the male and female personifications of the principle
of Destruction) are engaged. The world is their dice-board,

mortals the dice-pieces (शार Marāthi सोंगटचा,) and day and night the two dice. Śiva may also be regarded as the Destroyer as he is described in the Purāṇas as playing at dice with his wife, Pārvatī.

Śl. 44. व्यापारैः—avocations, affairs. गुहु—momentous, weighty. कालः—Time, i. e. the passing away of time. चासः—fear or disgust. जन्म &c.—a Comp. of the समाहारदंद द class. मोहमर्थी—मोहपचुरां the aff. मय् is used in the sense of ‘excess’ (or made of). मतिरा—derived from मद्+किरच् (इर)+टाप् (आ)—that which intoxicates. उन्मत्तभूतय्—उन्मत्तं भूतं; there is no special propriety of taking भूत in the sense of इव. The poet makes a definite assertion here.

Śl. 45. निभूतम्—resolutely, steadily, or secretly. पुनरुक्त—i. e. repeatedly enjoyed, hence stale. कदर्थितः—disgraced; or tormented. See Nit. Śat. śl. 84; and inf. a. कदशनम् Mis śl. 29.

Śl. 46. संसारविच्छिन्नि—Cutting asunder, or utter destruction, of the bonds of संसार, leading to *Moksha* (salvation or unification with the Supreme Being). This is attained by means of *Yoga* and then there is no re-birth for man. This is the highest ideal, the next one is स्वर्ग. This is attained by means of religious merit, vows, sacrifices, &c; see com. The reward for these is स्वर्ग, and after the heavenly happiness is enjoyed for the prescribed term, there is again re-birth, again the acquisition of स्वर्ग by religious merit, again re-birth, and so no till the end of the creation. धर्मः—see com. The student can easily see the difference between संसारविच्छिन्नि and स्वर्गप्राप्ति. In the eyes of a philosopher, the latter is nothing (तुच्छ) as compared to the former. रामाऽ—This refers to the third object of human pursuit, viz. काम or the enjoyment of worldly pleasures. वौवनवन—Not a happy metaphor, as वन expresses a plurality of ideas. It is probably used for alliteration. One the poet may seem to refer by *Vana* to an avenue of trees which gradually disappears as tree after tree is cut down and so to refer to the gradual disappearance of youth. वयम्—The plural is used to indicate self-disparagement.

Śl. 47. वार्दि &c.—Mr. Telang proposes that this *adj.* and विनीतोचिता should denote two kinds of learning and quotes the *Subhāshita* विद्या विवादाय धनं मदाय &c. to support his position. There, however, two kinds of persons are specially mentioned as possessing two kinds of learning. Here we have no mention made of two persons of different temperaments as in the *Subhāshita*; but the *adj.* विनीतोचिता seems to have been purposely added to signify that the kind of learning meant here is not that which falls under the category (खलस्य) विद्या विवादाय. High learning is capable of putting down an antagonist, but it need not at the same time be prone to controversy when it is possessed by good men. करिकुम्भ—i. e. the elephants of the enemy. तारुण्य—which is the fittest period of life for achieving the three things mentioned in the foregone lines.

Śl. 48. शुश्रूषा—properly desire to hear; hence ‘service, attendance.’ समाहितं—सम्यक् आहितं firmly placed, concentrated, devoted. पिचोः—एकरोपद्वंद्वः माता च पिता च पितरो; by ‘पिता मात्रा’! Pān. I. 2. 70; also (मातपितरो) तयोः। पर &c.—coveting a morsel of food from others. काकैरिव—*Cf. supra.* Śl. 46 and भुक्तं मानविवर्जितं परश्चहेष्वांशङ्क्या काकवत्। Śl. 4.

Śl. 49. परिगताः—died, *cf.* परिगतः V. l. Veni. III. अपगताः is simpler. To explain गमिताः Rāmarshi adds कालेनेति शेषः. This will do very well. But Mr. Telang thinks गमितः to be an instance of स्वार्थे णिन् and refers for a parallel instance to Rag. II. 50. In the passage referred to, however, the causal sense is not at all justifiable, which is not the case in the present passage. सिकतिल &c.—see Pān. V. 2. 105. quoted in the com.; चादृं मतुपृ च। सिकताः सन्त्यस्मिन्देशो इति सिकतिलः, सैकतः, सिकतावान् Sid. Kau. Fig. *Upamā*.

Śl. 50. तस्यार्धस्य परस्य चार्धम्—Explain तस्यार्धस्य पञ्चाशतसं-रुप्याकस्य अर्धस्य अर्धं सार्धद्वादश वर्षाणि (बाल्ये) पुनः तस्य परस्यार्धस्यार्धं सार्धद्वादश वर्षाणि (वृद्धत्वे) इत्यर्थः। शेषं उर्वरितमायुः पञ्चविंशति-वर्षपरिमितमित्यर्थः। Human life extends over 100 years. Half of this is passed in the night, one fourth of the latter *viz.*

$12\frac{1}{2}$ years is passed in childhood and old age each. (In computing this the night-time is not taken into consideration, and the day is supposed to be of 24 hours as usual; this makes the $12\frac{1}{2}$ years equivalent to 25 years for boyhood and for old age.) Mr. Telang suggests that तस्य परस्यार्थस्यार्थम् should be taken to mean रात्रिगतेरार्थ (i.e. दिनगतार्थ) स्यार्थम् i.e. half of the 50 years passes by day time. This gives 25 years for youth and old age together. अपरं—may be taken as in the com. or as an adv.; besides, another thing is that &c.

Sl. 51. The comparison of man with an actor pervades the whole verse. कामरसिकः—delighting in enjoyments. संसारान्ते—at the close of his wordly existence. यमधानी०—यमस्य धानी० सैव जवनिका a curtain; as an actor having acted his part in several ways, retires behind the curtain on the stage, so man retires to the seat of death from the platform of the world.

Sl. 52. प्रज्ञा refined or acute intellect. अभिमान—just pride. मानद—may mean (1) मानं ददाति (स्वेषः) इति; one who confers honour (on his dependants); and (2) मानं याति इति from मान+दो (अवश्यपद्धते) one who subdues the pride (of the enemy or insults others); the second sense, however, seems to be intended here. एकान्तकः—totally, utterly.

Sl. 53. The same idea is rendered clearer in this. वर्य—The use of the pl. shows that the speaker wishes to assert his own greatness. यावदर्थम्—यावानर्थः तावत्। we are the sole masters of the wealth of words i.e. we rule supreme over the domain of letters. गिरां—The Gen. by the rule अधीर्थदयेशां कर्मणि (षष्ठी)। Pān. II. 3. 52. Words meaning to remember or remembrance and the roots दयु and इड़ा govern the Gen. of their object.

Sl. 54. दुकूलैः—is a better reading than च लक्ष्य as it gives a good contrast with वल्कलैः. निर्विशेषो विशेषः—Rāmarshi explains as follows:—अत्र विशेषः अन्तरं भेद इत्यर्थः। निर्विशेषः अनाधिक्यः। अत्र विशेषे अन्तरं नास्तीत्यर्थः। The philosopher says to the king—what you regard as greater satisfaction is not so in my estimation. Mr. Telang does not think Rāmarshi's explanation to be satis-

factory, and proposes that विशेष should be taken to mean 'greatness,' (उत्कर्ष). This is certainly no improvement on Rāmarishi's interpretation which is quite unobjectionable and gives good sense. The fig. is *Arthantaranyāsa*.

Śl. 55. फलं—विसं v. l. is not appropriate. शयन—a bed or couch; fr. शी + ल्पुद् (अन) added अधिकरणे. Cf. शय्या च मूः śl. 16 *supra*; also 27, 95. नवधन &c.—upstart wealth often produces intoxication. अनुमन्त्रुम्—to consent to, to tolerate. Cf. for the idea, *infra*. śl. 27.

Śl. 56. This śl. gives expression to the thoughts of some one disgusted with royal service. अशीमाहि:—for अश्रीमहि. आशा (the quarters) एव वास; cf. दिग्मवर.

Śl. 57. विटाः—flatterers, panderers. In dramas this word has a technical meaning. It means the companion of the hero or a king who is skilled in one art only. See com. गाथनः—ल्पुद् (अन) added कर्तरि. नृपस०—A king's palace is frequented by buffoons, flatterers, and licentious and malicious people. The poet says, as he is none of these, a royal court is not the place for him. Mr. Telang here quotes from Juvenal the following parallel lines:—

"What's Rome to me, what business have I there ?
I who can neither lie, nor falsely swear,
Nor praise my patron's under serving rhymes."

Śl. 58. विपुलहृदय—large-hearted, generous-minded—refers to Brahmā and other Prajāpatis, or to Brahmā alone, the pl. being used आदरे. विधृतम्—upheld, preserved—refers to Vishnu and others or to Vishnu alone. इत्तं &c.—probably a reference to Paraśurāma, who conquered the world, and presented it to the Brāhmaṇas. कतिपय &c.—when supremacy has been acquired over a few towns. मदज्वर—Cf. ज्वर इव मदो मे Nīt. Śat. śl. 8.

Śl. 59. अभुक्तायां &c.—The sovereign is considered as the husband of the earth by Sanskr̄t poets. Cf ना विष्णुः पृथिवीपतिः where the king is spoken of as the husband of the earth. क इव बहुमानः—what honour is it, indeed? इव being used for emphas is

like वा in मृतः को Nit. Sat. 32. Cf. पैरेस्त्वदन्यः क इवापहारयेत् &c.. Kir. I. 31. or क इव—what sort of. (what reason have they for). लेशोपि पतयः—the Loc. is noteworthy; see Pān. II. 3.30. विषादे कर्तव्ये—Mr. Telang here remarks—'for having so little' they should have grieved; but it would be better to suppose that they should have chiefly grieved for being the lords of भुक्तोच्छिटा पूष्टी.

Sl. 60. सृत्पिण्डः &c.—The whole earth is a ball of clay encircled by the line of water (sea); it is indeed, very small, and is parcelled out among themselves by a number of kings after hundreds of fights. These petty chiefs are poor and mean-minded. The poet, therefore, despises those that wish to get something out of them. स्वांशीकृत्य is preferable to भागीकृत्य— which simply means 'having divided.'

Sl. 61. कोऽपि—indescribable, unnamable. स जातः आसीत्— he alone was born; he alone deserves to be counted as having been born, the birth of others is as good as nothing. उच्चैः—on high; or so as to give it high honour. अलङ्कारविधये—for the purpose of decoration, as a decoration, or ornament. It is well-known that Siva decorates himself with a string of the skulls of those who fall on the battle-field &c.; comp. कपालि वा स्यादथ-वेन्दुरोत्तरम् । Kum. V. 7°. That deity does not, however, give preference to one skull in particular, nor does he wear it on his head, as the peet seems to imply. प्रवृत् derived from पृ. I. A. to go + पृयुद् (अन) प्रवन्ते अनेन अत्र वा sloping 'प्रवणः कमनिश्चोर्ण्यि पहो ना तु चतुर्थये । Amara;' inclined, disposed; नृभिः नमद्धिः—Instr. Absolute, same as the Loc. Absolute, नृषु नमत्सु सत्यु or the Instr. may be हेतौ (the whole being equivalent to नृणां नमेः as Mr. Telang has it.). दर्पज्वरभरः—excess of feverish or morbid pride.

Sl. 62. प्रसादं नेतुम् to propitiate. क्लेशकलिलम्—The confused mass of misery. Cf. मोहकलिलम् Bg. XI. 52, कलते कल्यते वा: कल् + इल (च); Up. I. 54. 'कलिलं गहनं समे । Amara.' Mr. Telang reads कलितम्. He says 'कलितं might mean बन्धन but this requires a straining'. स्वयम्भुदित &c.—चिन्तामणि is a jewel the possession of which is believed to give any desired object.

When the mind is content it has acquired the power of the चिन्तामणि; for having nothing to wish for it can be said that it has given itself all that it longs for. विमुक्तः सङ्कूलः &c.—When all desires have been foregone, every desire has in fact been gratified. Cf. Gita II. 70, 79. यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येष्य हृदि स्थिताः। अथ मत्त्योऽस्तुतो भवत्यत्र ब्रह्म समशुद्धे ॥ Kathop. 2. 3, 14.

Sl. 63. स्वयम् &c.—The line gives expression to fatalism. Cf. यदभावि न तद्वावि भावि चेत्त तदन्यथा। इति चिन्ताविषयोयमगदः किं न योग्यते ॥ Hit. I. The line may also be interpreted as—things happen in the best way when they are allowed their natural way. They are not brought about so well by exertions. असङ्कृत्पयत्—not forming anticipations or expectations. अनुभवस्त्र—भू ‘to be’ with अनु is Pars.; so this must be taken as a form of भू to get or obtain which is P. A.; or separate अनुभव स्वभौगान्.

Sl. 64. आयासक—troublesome: goes with गहनात्. विरम् governs the Abl. of the object from which cessation is meant. श्रेयोमार्गम् (the obj. of आश्रय in 1. 1.)—the path of final beatitude. अतिशयेन पश्यत्यं श्रेयः what is most to be praised—hence sought, i. e. मोक्षः; ‘मुक्तिःकैवल्यनिर्वाणं श्रेयोनिःश्रेयसामृतम् । मोक्षोपर्वगः—Amara. क्षणात् goes with शमनं. शान्तं भावं, which is necessary for entering on the श्रेयोमार्ग. गति course, movements. Cf. विधिगतीः sl. 87 Infra. भूयः—again, with persistence.

Sl. 65. Addressed to the mind. मार्गेय Imper. 2nd sing. Some read मोहृं मार्जयताम्—of those who have swept away infatuation.’ ताम् in our reading means प्रसिद्धाम्. तटभुवाम् of the grounds on the bank. आसङ्गमङ्गीकृह—resort to the vicinity of. को वा प्रस्त्रयः—what faith can be placed? The answer being ‘none’. छ्रीषु श्रीषु v. l. may equally do. Cf. आपण्डितास्ते पुरुषा मता मे ये छ्रीषु च श्रीषु च विश्वसन्ति । पञ्चग—एतन् पतितं यथा तथा गच्छतीति.

Sl. 66. अस्था—earnestness. भूपालः—Fortune very often depends upon the royal favour a man enjoys and its stability or otherwise is to be determined from a look of pleasure or a frown that the king's face wears. Lakshmi is, therefore, compared to a dancing girl dancing in imitation of the movements

of a prince's eye-brows. कन्थाकञ्चुकिता:—कञ्चुकः एषां संज्ञा—किता:। कञ्चुक is a word of the तारकादि group and therefore takes the possessive aff. हित. Cf. ○स्यूतकन्थाधरः. śl. 96. *Infra*.

Śl. 67. दक्षिणात्या:-Fr. दक्षिण + त्यक् meaning 'of that place'; parts of the Deccan who were masters of the *Vaidarbhi* style of composition which is regarded as the best. The Vaid. style has ten qualities; see *Kāvya*, I. Sāh. Dar. describes it as माधुर्य-व्यञ्जकेवर्णं रचिता ललितात्मिका। अवृत्तिरल्पवृत्तिर्वा (having no or very few compounds) वैदर्भीरितिरिष्यते ॥ यद्यस्त्वेवम्—but this is not possible except in very few instances, and so the didactic character of the verse cannot be marred by its apparent acquiescence in the enjoyment of pleasures.

Śl. 68. कल्पं स्थितं—Nouns showing duration of time are put in the Acc. Pān. II. 3. 5. For कल्प see notes, Nīt. Sat. 16.

Śl. 69. मरणजन्मभयं हृदिस्थम्—If this fear is present in the mind of man, he will try to obtain final beatitude; but if he is not aware of it, he will not work out his salvation. हृदिस्थम् an *Aluk* Compound. Cf. this with the preceding Śl.

Śl. 70. अजर—not subject to old age as it is निर्बिकारः comp. 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' Tait. Up.; पुराणमजरं विदुः। Rag. X. 19. परमम्—The highest. परा उत्कृष्टा मा शद्वेन मायारूप्या शक्तिर्यस्य । अथवा परा उत्कृष्टा मा शोभा यस्य तत्त्वाः। Rāmarshi. विकासि—Cf. The Śruti परास्य शक्तिर्विधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च and तमेव भान्तमनुभाति सर्वे तस्यैव भासा सर्वमिदं विभाति । विकल्प—विषय Rāmarshi; or rather fancies, dreams, as Mr. Telang takes it. अनुषङ्गिणः—those that follow, depend upon. कृपण—highly valued by mean people. कृपण may also mean poor, to be pitied (for losing sight of the real); see com.; *supra*-○गङ्गाङ्गेष्ठकृपणः। Mis. śl. 2.

Śl. 71. मानस् Voc. sing.; some take मानसचापलेन as a Comp. meaning 'with the swiftness of thought (lit. mind)', and suppose the verse to be addressed to man in general. Rāmarshi favours the former view. जातु—with the negative means 'Never.' आत्मनीनम्—आत्मने हितम् tending to one's benefit. आत्म-विश्वजनभोगोत्तरपदात् खः। Pān. V. 1. 9. आत्मन्, विश्वजन, and

compounds having भोग for their latter member take ख (हन) in the sense of 'तस्मै हितम्' as पिण्ठभोगीन &c.

Śl. 72. स्वर्गप्रामकुर्ति—The comparison of heaven to a village hut shows the contempt with which a Vedántin, longing for Moksha, treats the pleasures of heaven. विभृष—Sport. भवद्वन्धदःखरचना—Rámarshi explains रचना by प्राप्ति. Mr. Telang takes it to mean 'expanse', 'large extent,' but without any apparent authority. The meaning which naturally suggests itself from the primary meaning 'arrangement' of the word, is 'predestination, pre-arranging for future births.' स्वात्मानन्द &c.—कलुन् the compassing or effecting of &c. Rámarshi explains—स्वात्मानन्द एव परमानन्द एव परं वस्तु तत्र प्रवेशकलनमनुभवधारणम्। वर्णिण्वृत्तयः—mercenary doings.

Śl. 73. यदा—since, when. धरणिधरपादैः—by the feet (the hills of the foot) of mountains; the mountains are said to uphold the earth and have a number of synonymous words to denote them from this circumstance, such as महीध, भूमूत्र, &c. Rámarshi gives as optional meaning 'रोप'. The word पाद presents some difficulty in the way of accepting either sense, as the serpent Śesha has no feet, as also mountains. The adjacent hills or mountains are, however, regarded as their feet and the mountains are described as supporting the earth with their feet. So we may accept the meaning 'mountains' and reject 'Śesha'. The fig. is Kávyárihapattihi.

Śl. 74. सङ्कुचितं—Shrunken, shrivelled. आत्रियते—fr. इ A. 6 cl; न शुश्रूपते does not serve, or attend to. अमित्रायते—अमित्र इवाचरति; denom. verb. Cf. Pt. IV. 74.

Śl. 75. जरापरिभद—*the injury or ravages done by old age.* Cf. व्याघ्रीद &c. supra sl. 39. The reading तदा पुमांसम् is easier. We need not in this case supply तुम् fr. तुम्सि as object to परिहृष्य. आरोपित—Mr. Telang says that this refers to the bit of bone suspended over a Chândâlakûpa (to distinguish it from wells used by the higher classes).

Śl. 76. स्वस्थ—at ease, lit. in its natural condition i. e. not enfeebled by diseases &c. अरुजं—free from disease; as this

idea, however, is included in स्वस्थ the reading कलेवरयूहं may be preferred. The human body is frequently referred to as a 'house'; for therein dwells the soul. यावच &c.—and as long as the senses retain their faculties unimpaired. The last line very pithily expresses an idea which brings home to the most careless reader the necessity for striving to save his soul.

Sl. 77. "Human life being only as long as a few twinklings of the eye, how are we, the poet asks, to secure the four पुरुषार्थः viz. धर्म, अर्थ, काम and मोक्ष ? " This seems to be what Rāmarshi thinks of the verse. The reference to अर्थ in the text is of the faintest character. सुरनदीम्—वस् with अधि governs the Acc.; नि however, is not mentioned among the prepositions given in the Sūtra. Mark the alliteration in this sl.

Sl. 78. अमी०—so well known. तुरगच्छलचित्ताः—neither very common nor a good simile; a horse is known for fleetness and not for fickleness. It simply means here 'restless like a spirited horse'. Cf. Bāna's description of Lakshmi—इयं हि इन्दुशकलादेकान्तवक्तामुचैः अवसञ्चलतां..... युहीत्वा &c. बद्धमनसः—longing for (eminence). In line 4 the word अन्यत्र seems to be redundant, as we have already अन्यत्.

Sl. 79. वसुनि खण्डते—Rāmarshi explains this as 'wealth being partitioned out'; in connection with the last two lines, however, this primary meaning will not suit; and we must have the secondary sense 'wealth being destroyed' here. व्यर्थम्—(वि+अर्थम्) without getting any money (in charity, for which he comes). जह्नुकन्या—The Ganges is so called from the King Jahnu. "The river Ganges, when brought down from heaven by the austerities of Bhagiratha (See Nīt. Sat. sl. 10.), was forced to flow over earth to follow him to the lower regions. In its course it inundated the sacrificial ground of King Jahnu who being angry drank up its waters. But the gods and sages, and particularly Bhagiratha, appeased his anger, and he consented to discharge those waters from his ears. The river is therefore regarded as his daughter." Apte's Sk. Dictionary.

Another account of the descent of the Ganges, however, states that Jahnu was a Ṛshi performing penance and that the Ganges in its course having disturbed the sage in his concentration by flooding the country where he was, the sage in anger stopped the course of the river by pressing it under his thigh. At Bhagiratha's earnest entreaties, however, he let the stream flow again. कन्दर and दरि are usually given as synonymous terms; 'दरि तु कन्दरो वा स्थी' Amara; while कुअ has a different shade of meaning. 'निकुञ्जामी वा कुंबे लतादिपिहितोदरे' Amara. A कुअ is a hollow in a mountain covered over with creepers and other plants. दरि is a cave, a hollow dug out or opened up in the side of a hill; and कन्दर, though synonymous with दरि should rather be taken here to mean the gorge or defile between two hills, in which sense it is used in sl. 26. कचित्—somewhere. For दरि read तटि in the text.

Sl. 80. रम्यं साधु &c.—company of religious people cannot but be pleasing. तरलम्—glistening, beaming; cf. न प्रभातरलं ज्योतिरुदेति वसुधातात् Śāk. Rāmarshi gives चपलम् as its explanation. चपाहित—placed (there, by anger). अनित्यतासुपगते &c.—When the mind has become unsteady i. e. is not its usual mood, nothing pleases it. Or when thoughts of the mutability of this existence cross the mind, it becomes distracted and then it cannot relish anything earthly, except the joy of Brahman.

Sl. 81. प्रीयते—the Dat. case as indicating the result दीपाकुर—
the tapering flame. छाया—shadow. Rāmarshi explains it by आतप्रत्यनीका—(the country of light) which Mr. Telang does not accept. He gives it the meaning of 'flame'; but as the word दीपाकुर already occurs the word छाया would be redundant if it were taken to signify 'flame.' The shadow thrown by the flickering flame of a lamp is even more unsteady than the flame on account of its magnitude. आकलत्—having fully comprehended or known.

Sl. 82. आसंसारं—त्रिमुखनम् &c.—(Searching through) the three worlds where the course of worldly life prevails:-Telang. The mind is deeply attached to sensual objects as the elephant

is to his mate. In order to secure the elephant, there must be a strong post (आलान); and to curb a sensual mind a strong control or restraint. The post and the restraint, the elephant and the mind and the sensual objects and the female elephant, are the pairs compared here. ताहकु—a worldly man who is strong-minded enough to resist the temptation of sensual objects. अति॒—intoxicated. आलान a post for fastening elephants.

Sl. 83. कार्यण्य—*cf.* कृपणं वृत्तिं Nit. Sat. sl. 49. उपशम—tranquillity, or peace of mind, subduing the passions entirely. बहिः मन्दस्पन्दम्—(the mind too), moving (but) slowly towards external objects. The mind is solely engaged in contemplation and hardly bestows any thought on external objects. The internal objects for a contemplative mind are itself and the Supreme Soul; while the entire creation constitutes outer things. These latter are referred to by the word बहिस्.

Sl. 84. जीर्णा—have died out. *Cf.* जीर्णमङ्गे सुभाषितम् sl. 2. वन्ध्यफलसां याता—have become sterile, have bore no fruit. कृतान्तः—see com.; or कृतं अन्तयतीति. अक्षमी—unforgiving, unrelenting; क्षमा विद्यते अस्य क्षमी न क्षमी अक्षमी. श्याज्ञातम्—v. l.=हि+आ+ज्ञातम्, आ being taken स्मरणे as Mr. Telang suggests. But here हि has no propriety.

Sl. 85. मे भेदप्रतिपन्निनास्ति—I see no difference; I have no idea of difference between &c. प्रतिपन्नि—knowledge, idea. जगताम्—the plural is used because according to the Hindu notion there are 14 worlds.

Sl. 86. पुलिने—‘तोयोरिथं तत्पुलिनं’ Amara; a sandy bank left by receding water; goes with युसरितः. युसरित—the heavenly river, the Ganges. भावाभोगाद्विभाः—बहुदुःखजन्मपरम्पराभिताः Rāmarishi; *cf.* शमसुखाभोग sl. 96 *infra*. आत्तवचसः v. l.—आतं शृहीतं वचः यैः ते; who have taken to (*i. e.* are repeating) the words. आनन्दोद्भृत &c.—Bah. The joy referred to is, of course, resulting from the manifestation of the Supreme Deity in contemplation. आर्तवचसः v. l. is meaningless unless we take it to mean ‘earnest cries, fervent prayers,’ (आर्तस्य इव वचः यैषाः).

Sl. 87. वितीर्ण—given away; p. p. of दू, with वि. तस्म—young tender. विगुण &c.—having an unfortunate result. विधिगतीः—the motions i. e. the working of fate. त्रियामा—the night. ‘त्रियामा अणदा क्षपा’ Amara. याम is *prahara* or 3 hours ‘द्वौ यामप्रहरौ समौ’ Amara; and the night is considered to have only three *praharas*, the first half watch and the last half watch being excluded. शरण—a protector, saviour.

Sl. 88. वाराणसी—Benares. त्रिपुरहर—this alludes to the story of the three *Puras* or towns of the demons, of gold, silver, and iron, situated in the sky, air and on earth, and built for them by Maya, which were burnt down by Śiva along with the demons inhabiting them. See Kum. VII. 48. आक्रोशद—merely means here—loudly uttering.

Sl. 89. नयेय—(i. e. You) who deserve to be contemplated. क्षितिधर &c.—There does not seem to be any propriety of मूले i. आस्मारामः—finding delight in self (i. e. in the contemplation of the self or Brahma). समकरचरणो—On this Rāmarshi observes समकरचरणो (मकेरेण सहितौ समकरौ चरणौ यस्य) हि तुमान् धनवान्भवतीति सामुद्रिके प्रसिद्धम् । मरस्याङ्कुतचरणो हि तुमान् धनवान् भवतीत्यपि । ध्यानमार्गं &c. v. l.—ध्यानस्य मार्गः, तदिष्यक एकः केवलः पश्चो यस्य सः । his only inquiry being that touching the method of contemplation. This reading, however, violates the metre.

Sl. 90. एकाकी—एकः एव अकाति गच्छतीति going alone in the world. पाणिपात्रः—to whom his hand is serviceable like a pot. कर्मनिर्मूलन—destroying entirely the roots. This is essential to cut off the repetition of births and deaths. This is done by being सङ्कारहित as indicated in the first half. *Samsāra* is here compared to a tree of which actions are the roots. Cf. अश्वस्थमेनं सुविस्तुमूलमसङ्कारशेषं दृष्टेन छित्वा । Bg. XV. 3; also Śārīraka-Bhāshya on Brah. Sū. IV. I. 14. 19.

Sl. 91. पात्रय—*a* denom. भैक्षम्—भिक्ष्यत इति what is obtained by alms; fr. भिक्षु+अ. बहुत्वात् a little short of, almost equal to, grass; see com. तुणकल्पमित्यर्थः । ‘विभाषा सुपो बहुत् पुरस्तान्’ Pān. V. 3. 63. ईषदसमाज्ञिविशिष्टेर्थं सुबन्नात् बहुत् (the prefix बहु) वा स्यात्स च प्रागेव (prefix) न तु परतः । ईषदूनः पदुः बहुपदुः &c. Sid. Kau.

अत्यागेषि &c.—Even though the body is not cast off i. e. he will not have to wait for a second birth. सम्पत्स्यते—see Kum. II. 54 &c. स्पृहां सम्पत्स्यते v. l.—In this case सम्पद् must be understood as used transitively.

Śl. 92. कौपीनं—a small piece of cloth used to cover the privities. जर्जरतर—extremely ragged. चिन्ता—act of contemplation. Also a thought about (i. e. a wish for) a secluded place. वस्ताशेष &c.—delighted at the total destruction of egotism and errors; or मदात्पमादः: errors arising from egotism or pride.

Śl. 93. ब्रह्माण्डं मण्डलीमाञ्चं—v. l. a mere circular body i. e. which is limited in space and not अपरिच्छिन्न like Brahman. This is perhaps a better reading. शाफरी—a small fish. कुब्धता—‘जातु जायते—a question implying the negative answer in itself —Is ever agitation produced &c.?—‘Never.’ जातु ever, at any time.

Śl. 94. मा स्म यः—मा sometimes followed by स्म, is used with a form of the Imperf. or Aorist with the aug. अ dropped. Cf. कैव्यं मास्म गमः पार्थ &c. Bg. II. 3. भीगेष्यः—‘the Dat. by स्पृहेणिप्सित; Pān. I. 4. 36. In the case of the root स्पृह the object desired is put in the Dative case. स्पृहयातु—from स्पृह+आलु by ‘स्पृहियहि पतिदयिमिद्रातन्द्राभद्राम्य आलुच—’ Pān. III. 2. 358; so युहयालु, पतयालु &c. स्यूत—stitched; p. p. p. of सिव् 4 cl. भिक्षासन्कु—barley-flour (obtained by) begging. Cf. infra. Mis. Śl. 37.

Śl. 95. उपधानम्—pillow; fr. उप+धा+ल्पुद् (अन). वितान—m. n. a canopy. वितन्यते इति fr. तन् with वि+घञ्(अ). विरतिवनिता—Cf. infra. Mis. 39, करुत करुणामैत्रीप्रज्ञावधूजनसङ्गमम् where करुणा, मैत्री and प्रज्ञा are likewise called wives. सुखम्—an adv. here. अतनु &c.—from the adj. तनु the fem. forms or तनु or तन्वी. सृति has two meanings viz. (1) ‘prosperity’ as applicable to the king and (2) ‘ashes’ as applicable to the Muni. Cf. Mis. Śl. 34. infra.

Śl. 96. स्वायत्त &c.—जितेन्द्रियः whose movements are under control; who practises self-restraint. आस्थूत &c.—an एकदेशी अन्वय. संप्रोत v. l. sewn together, patched with. शमसुखाभोग&c.—

आभोग enjoyment in full (आ); or with Rāmarshi, परिपूर्णता. Cf. ग्रासेकवद्वस्पृह Nit. Sat. 29.

Śl. 97. तत्त्व &c.—whose intellect is keen in discerning (thinking out) the truth, discrimination of the real from the unreal. उत्पन्न &c.—wise men do not care what others speak about them, but silently go their own way. स्वयं—स्वेनैव रूपेण आनन्दवन्तः। ‘by themselves’ Rāmarshi; or ‘without meddling with others’ will also do.

Śl. 98. मरुत् अशानं कल्पितं—In such constructions the noun used to complete the sense of verbs of incomplete predication is put in the Nom. case; See Apte’s G. § 12. (a). हिंसाशून्यम्—free from the sin of causing the destruction of animal life Cf. Goldsmith—

“And from the mountain’s grassy side
A guiltless feast I bring.”

पश्चवः—beasts are created so as to live on grass. स्थलीशायिनः—lying on the lawn; स्थली means a natural plot of land. संसार &c.—To those that do not possess the faculty of reason, God has assigned a cheap, easy livelihood; but to those who can think out the means of their salvation (i. e. men). He has assigned a mode of life in pursuit of which all their good qualities are exhausted. The struggle for existence, in the case of man, engrosses all his energies, and leaves him neither time, nor energy to seek eternal bliss. It is difficult to see the bearing of this śl. here. Probably the poet means—Men should, therefore, feel disgust for worldly life and direct their efforts to the acquisition of *Moksha*.

Śl. 99. पश्चासनं is a particular posture in religious meditation, thus described:—उत्तानौ चरणौ छत्रा ऊहसंस्थौ प्रयत्नतः । ऊरुमध्ये तथोत्तानौ पाणी पश्चासनं त्रिदम् ॥ Or ऊरुमूले &c. see com.; योगनिद्रा—A sleep of meditation or contemplation. योगो मनसो विषयान्तरब्यावृत्तिः तद्रूपा निद्रा । contemplation of the mind on Brahma is here likened to sleep because the Yogi is dead to the external world during the time of meditation—his mind takes cognisance of no external objects like that of a man fast asleep. किं तैर्भवियम्—will they ever be? कण्डयन्ते—A denom. from कण्ड

(कण्ठूच्च अङ्गविवर्षणे). The reading सम्पत्स्यन्ते &c. adopted by Mr. Telang (see foot-note) is more poetical but requires some such expression as ‘from me’ to be supplied.

Śl. 100. भैक्षम्—food collected together by begging. ‘भैक्ष मिक्षाकदन्वकम्’ Amara. निःसङ्कृता &c.—see com.; the development of the mind consisting in renouncing all worldly attachments; or निःसङ्कृता अङ्गीकरणस्य परिणामिः; here परिणामि means—the end, close, or termination; hence the closing act of life. When a man has accepted asceticism (निःसङ्कृता) he has no worldly actions to perform. His accepting asceticism is therefore the last act of his life.—तान्तःकरणपरिणामिः v. l. is to be similarly explained;—परिणामस्वान्ति is another reading which means—करणेन परिणामं यत्स्वानं तेन. संन्यस्त &c.—Those who have abandoned (i. e. got rid of) the multitudes of contacts (i. e. opportunities) of self-humiliation (in supplicating others.). Telang. अस्तिकर—contact, connection; or misfortunes, calamities.

Śl. 101. मातः, तात &c.—The Vocatives are significant. See com. The five elements perform the same functions as the various relatives mentioned and serve to nourish the body &c. अन्त्यः—last, as I have to take no further birth, (for he says further on ‘परे ब्रह्मणि लीये’) this salutation must be the last from me. युध्मस्तङ्गः—for, without the body, formed of the elements, he could not have attained the knowledge of Brahma. उद्देक—overflow, abundance. लीये—merge, be absorbed in. This śl. forms the fitting conclusion of the Śataka.

MISCELLANEOUS.

Śl. 1. अम्बरखण्ड—(1) a part of the sky; and (2) a strip of cloth. संवितः—covered, clothed, or surrounded; p. p. of वै with सम्. दौर्गत्यम्—(दुष्टा यतिः गतं वा यस्य तस्य मातः) wretchedness. The poet bewails the wretchedness of the sun and the moon who are here described as having but one strip of cloth in common to cover themselves with. The fig. here is Ślesha. It is thus defined:—श्लेषः स वाक्य एकस्मिन्यत्रानेकार्थता भवेत्। K. P. X. When in the same sentence more than one meaning is possible it is श्लेष.

Śl. 2. विवेकव्याकोश—विवेक is the same as नित्यानित्यवस्तुविवेक discrimination of the real from the unreal. When one knows wherein lies permanent happiness, which alone can be called true happiness, he tries to acquire it. For this purpose शम and others (शमद्मोपरतितिक्षासमाधानश्रद्धारूपाः । Ved. Sā.) are necessary. व्याकोश means ‘unfolding, budding;’ hence development. When one has *discrimination*, one should try to acquire *S'ama* and others. शम is defined as शमस्तावत् श्रवणादिव्यतिरिक्तविषयेभ्यो मनसो निप्रहः i.e. restraining the mind from all other objects and devoting it to the hearing of the recital of holy texts &c. (i.e. मनन, निदिःयासन &c.)—व्याकोश may also be taken as an *adj.*; see com. विकसति when it blooms and so produces the wished for result, viz. the annihilation of all desires—तुङ्ग—lofty; hence strong attachment. सा परिणातिः—*that well known perfection (of contemplation) viz. what is called जीवन्मुक्ति in which one enjoys the joy of Brahmas.*

Śl. 3. क्लेशहतये—*for the removal of miseries, (which consoled them in their afflictions).* Or विद्रूता may mean पर्मार्थज्ञान and क्लेश the trouble of birth and re-birth. विषयसुखसिद्धये गता—(in course of time) it came to be the means of attaining sensual pleasures; it became subservient to sensualism. शारथविमुख—averse or indifferent to the study of *S'āstra*; or not disposed to encourage learning. The same cause of the decline of learning has been given already in Śl. 2 *supra*.

Śl. 4. लटभ—lovely, attractive, when a *n.* (लटभा) it means a beautiful woman. सुभग—Properly ‘fortunate’, hence pleasant, charming. सरणि—*is derived from सु to move+अनि: by Uṇ II. 102. ‘अयनं वर्त्म मार्गाच्चपन्थानः पद्वी सुतिः । सरणिः पद्धतिः पद्या वर्तन्येकपदीति च ॥’ Amara. स्वःसिन्धो—see Śl. 86 and note on स्वर *supra*. Śl 19. गिरः प्रतनुमः—We raise (lit. stretch forth) our cries of invocation. सुतारैः—तारोत्पुष्टैः (ऽवनिः) Amara. फूर्कारैः—with sighs. फूर्कार is an onomatopoeic word.*

Śl. 5. अमरसरित्—The Ganges. हरितः—the quarters. अदैन्य—Not showing one’s poverty; or (2) freedom from meanness. सुहृदा—वा is used here either in the sense of एव or समुच्चय

(as also). कियद्वा &c.—To be brief, in short. वटविटपः—it is difficult to see the propriety of calling the *Vata* tree ‘a *dayita*; probably the poet refers by *dayitā* to यहस्थाश्रम in which the wife plays a conspicuous part. Let the *Vata* tree be my home i. e. let me renounce the pleasures of the world and take to a devotee’s life worshipping S’iva sitting under a *Vata* tree &c.

Śl. 6. नुटित &c.—the wordly ties which proved an obstruction to them having been snapped. आशीविष—a serpent; fr. आशी (a serpent’s fang) + विष. The derivation more usually given is fr. आशीस + विष the Comp. being classed under the पृष्ठोदरादि class. The 2nd l. means (those blessed persons) that do not seek the crooked course of serpentine sensuality. Mr. Telang takes विषम with आशीविष and says ‘the course of wordly objects which are like dangerous snakes.’ शरचन्द्र &c.—the night which is delightful on account of the sky being lit up with the winter moonshine. आभोग—expanse. (ज्योतिरस्यस्याः ज्योत्त्वा)—चय storing up. शरण—from श्च 9 con. to tear.

Śl. 7. A question to an estranged friend. Once our interests were identical; now you and we have no connection. What has happened in the meanwhile to estrange us?

Śl. 8. अमलपटे—of clean texture. पट्टवस्त्रम्—silken cloth. कहशनम्—by Pán. VI. 3. 101. (see com.) कह् is substituted for कु in a Tat. when the latter member begins with a vowel; coarse food. व्यक्त &c.—The idea is—A man who has renounced the world and devoted himself to the service of God entirely is indifferent to all such things as are mentioned in the śloka.

Śl. 9. स्मर &c.—love is often described as blinding men’s eyes. पहुतर &c.—विवेक is here called collyrium because it sharpens, restores, or preserves the sight of the mind. समी-नृता—Made even, rectified, corrected. Rāmarshi explains it by निर्विकल्पा. Mr. Telang takes it to mean ‘looking on all things alike.’

Śl. 10 मान haughtiness. विविच्छम्—lonely, solitary, p. p. of विच् with वि. यमिनाम्—of those who restrain their minds.

SÍ. 11. नैर्झर-निर्झरसम्बन्धिः of a spring. उचित proper. विद्याङ्गना—विद्या एव अङ्गना (पश्चत्तानि अङ्गानि यस्याः सा; fr. अङ्ग+न) a beautiful woman. रत्ये—for deriving pleasure which is usually had from woman's society. The Dat. is तादृश्ये—Mr. Telang who reads रथ्येष supposes that र might be a misselection for स (येषां विद्यैव सीत अङ्गना). सेवाजालिः—the bow of obeisance.

SÍ. 12. त्रिलोकीसरित्—The Ganges, so called because it flows through the three worlds, स्वर्, मृत्यु, and पाताल. नीवि—*the tie-knot of a woman's under-garment and sometimes the garment itself.* कल्पयन्ति०—providing, supplying; for वृत्ति comp. the preceding s'loka. दुःखासिकानाम्—trying or painful circumstances; or दुःखमसिका इव poignant pain (lit. misery cutting like a poniard). For a similar idea cf. दीना दीनमुखैः &c. SÍ. 22. *supra*.

SÍ. 13. तीव्रातितीत्रं तपः—is the same to an ascetic as उद्यानेतु विधि to ordinary mortals. The two expressions are here identified and mean—to the ascetic penance is like a garden-party. Some take the two expressions separately, but then there is hardly any propriety of garden parties in the case of a saint. अमितं भिक्षाटनं मण्डनम्—(where) a roaming for alms, not measured, i. e. at one's will, as a glory. हन्त is here used खेदे, to show the poet's regret at wise men staying elsewhere, and not in Benares.

SÍ. 14. The first line and half of the second contain the replies of gate-keepers or guards to supposed questions. समयः—the proper time. रहस्यं—He (the master) is now engaged in confidential matters; or as Mr. Telang takes it—now he is in private. द्रष्ट्यसि—द्रष्ट्यति v. l. does not make good sense. दौतरिक—(fr. द्वार+ठक्) a door-keeper. अपहर्ण—may be taken as a separate word or as part of the preceding compound word. निःसीमं &c.—निःसीमं शर्म पददातीति । conferring unbounded happiness.

SÍ. 15. बलवति—breaks the symmetry as this is the only noun having an adj. to qualify it. त्रुणे वा खैणे वा-क्षैण is used here more for the sake of alliteration than as being the recognised opposite

of तुण् as the other parts above are. छैर्ण—छीणां समूहः छैणम् from छी + नव् (न) a collection of women. समदृशः—of one that looks upon all things as equal, having an equal regard for all things.

Śl. 16. अकिञ्चनः—one having nothing, hence extremely poor. दान्तः—with desires restrained, self-controlled (*Cf.* निष्ठो वाह्यवृत्तीनां दम् इत्यभिधीयते !). शान्तः—whose mind is always at peace. The Vedantic meaning of शम् has been already explained; (it is not however intended here). समचेतसः—*i. e.* equally regardless of happiness or misery, &c. सुखमयाः—A poetical license; सुखमर्यः is the correct form.

Śl. 17. अनावर्ती—which never returns. तास्ता: various. विधुर—see Śl. 22. *supra*; distressing, causing affliction. यावद् तावद्—Mr. Telang's rendering will also do—'alas! what self-injury is there, having done which to yourself, you have not immediately worked at the same again. (यावत्तदपकृतं तावत्तदेव पुनरपि व्यवसितम्).

Śl. 18. गुरु—heavy, unbearable. धनवर्जित—a poor man.

Śl. 19. This stanza occurs in the Mṛchchhakatika with variants. कलशील &c.—*i. e.* by people who possess noble birth and character. These are the people who are fit for, and must care to profit by, such counsel. *Cf.* वचस्त्रं पयोक्तव्यं यत्रोक्तं सफलं भवेत् ! इमशानघटिकाः—Pots used at funeral ceremonies or in cemeteries. The fig. is *Kātyaliṅga*.

Śl. 20. कार्केद्यम्—This and the other corresponding words have here a double significance, which can be easily made out. कार्केद्य—(1) cruelty; (2) hardness. अलीक—(1) falsehood; (2) forehead; fr. अल + ईक (कीकन्) Un. IV. 25. कौटिल्य—(1) crookedness, dishonesty; (2) curliness. मान्द्य—(1) stupidity; (2) gentleness. स्थूलता—(1) sluggishness, unwieldiness; (2) plumpness. मायापयोग—(1) practising deceit or fraud; employment of tricks; (2) spreading a charm upon. मृगदृशम्—the eyes of women are often compared to those of the deer. *Cf.* मृगाक्षी, मृगलोचना, &c.

Śl. 21. The idea—The word presents puzzling scenes to the mind of a thinker. वीतवादः—is preferable to वीणावादः as opposed

१० रुदितम्. गोटी—गावः अनेका वाचः तिष्ठन्त्यस्याम्। गो + स्था + चत्रं वे कः (अ)—means an assembly conversing on different topics as well as a conversation (containing pros and cons). ‘गोटी सभा-संलापयोः ख्याम्’ इति मेदिनी। the latter meaning is preferable as directly opposed to कलह .

Śl. 22. This śl. occurs in the Anar. R. विकल—deformed. चटु—the same as चाटु coaxing speech, flattering expressions. प्रहसन—one of the ten kinds of Rūpkas thus defined—तदत् (भाणवत्) प्रहसनं वेधा शुद्धवेळतस्तद्वरैः । पाखण्डविषप्रभृतिचेटविटाकुलम् ॥ D. R. पलितः grey-haired. नटयिष्यति—नट forms its caus. as नटयति in the sense of ‘to cause to dance.’ नाट्य means अवस्था-नुकृतिः pantomimic representation of situations.

Śl. 23. जीवितयौवनम्—The prime of life, youth. चलाचले transitory, unsteady; cf. Nai. I. 6, Kir. XI. 30. ‘चलं लोलं चलाचलम्’ Amara.—चल is reduplicated by the Vārtika ‘चरिचलि-पतिवदीनां वा द्वित्वमक्चान्यासस्येति वक्तव्यम्’; and the final अ of the reduplicative syllable lengthened.

Śl. 24. कूर्मः—refers to the second incarnation of Vishnu; see note on कमठपति Nīt. Śat. śl. 35. ध्रुव—the son of Uttānapāda, a king of the solar race. His devotion to Vishnu was so great that he was elevated to the rank of a heavenly body and now remains suspended in the sky as the polar star. His history is too well known to the Indian student to need any mention here. For his account see Apte's Sans. Dictionary.

सञ्चातव्यर्थपक्षाः—सञ्चाताः व्यर्थाश्च पक्षा येषाः; (1) who form factions (join one side or the other) to no purpose; some understand it in the sense given in the translation—उभयोरपि पक्षयांरहिलोकपरलोकलक्षणयोः एकोपि न कश्चित्—as quoted by Mr. Telang (2) who possess wings to no purpose. नोपरिष्टात् &c.—an idiomatic expression for ‘in no way.’ There is also an indirect reference here to the position of Dhruva and Kárma who by their situation support the universe. ब्रह्माण्डोदुम्बरान्तः—ब्रह्माण्डमेषोदुम्बरं (the fruit of the tree) तस्यान्तः &c. Every one has seen the

little-winged insects in an *udumbara* fruit; उदुम्बरमशक, उट्टुम्बर-
कुमि &c. are proverbial expressions like कृपमण्डूक meaning 'any
useless person.'

Śl. 25. गालिमन्तः—मत् expresses निन्दा (because nothing bet-
ter can be expected of you). शशकविषाण—see Nit. Sat. śl. 5.

Śl. 26. महाराम—आराम means a garden, but more probably
here 'delight, pleasure;' his path is full of delight because he is
free from all desire. चर्मन्—(1) bark; (2) skin. सुखैः &c.—
Mr. Telang says—'The result is the same with what are called
pleasures or with sorrows; i. e. whether I am in worldly affluence
or otherwise, I get food and clothing in one case as in the
other.' But सुख and दुःख here seem to refer to the two courses
of life marked out, viz. that of happily living on alms and
worshipping Śiva or that of living a miserable life of sycophany
and humouring rich men. सदृश—should better be rendered by
'similar' than by 'the same.' The result, viz. obtaining food
and clothing is similar in both cases but not the same as the
one is full of happiness, the other attended by misery. त्रिनेत्र,
०मदान्ध—mark the contrast suggested by these words.

Śl. 27. करटिनः—i. e. elephants belonging to the enemy.
The meaning of the first line is—We did not distinguish our-
selves as successful warriors. Cf. l. 2. śl. 47. नितम्ब०निवद्धफलके
v. l. the board-like i. e. expansive and fleshy or well rounded
(निवद्ध) hips. झणतझाङ्कार—a tautological expression; झणत् and
झाङ्कार meaning the same thing. For the idea comp. 'स्थाने स्थाने
मुखरकङ्गभो झांछतैर्निर्जराणाम्' Uttar. II. 14. पयः—the reading वयः
makes no sense. The fourth line is the same as that of śl. 48.

Additional śl. बलि—A demon; his story is too well known to
the Hindu students to require any notice here; see Apte's Dic-
tionary. व्याधयः—i. e. the diseases in the world. We did not
free the people from the diseases humanity is heir to. Mr. Telang
who reads the last line as ०मानगणनौ मिश्या वहन्न लर्जसे remarks—
'The stanza occurs in the Mahānātaka. The last line is not metri-
cal as it stands. In the Mahānātaka it runs thus—चेतः सा पुरुषामि

आनपदवी मिथ्यैव किं खिद्यते । There are also other differences.' Mr. Telang.

Śl. 28. चापलम्—rashness, over-haste or the folly of &c.
नानारस—*the various sentiments which are the very essence of poetry.* विकल्प—doubts, conflicting ideas; see also śl. 70.

Śl. 29. Cf. with this *supra* Mis. śl. 8. भव्यं—भवतीति; Fān. III. 4. 68. That which becomes or exists prominently; hence excellent, rich. कदशन—कुहित्समरनम्। कदशित would better keep symmetry with भक्तं. वासर—वासयतीति fr. वस् Cau. + अ॒ by Uṇ. III. 132. सितमहत्—white and costly (being silken). एका भार्या—what if your possessions are restricted to one wife (and nothing else i. e. if you are absolutely poor). शतगुण &c.—गुणित multiplied; the whole means 'what if you have an immense fortune.' The translation follows Rāmarshi here. "On the first line Rāmarshi adds 'आहारस्य' गिलितस्यैकरूपत्वादित्यर्थः; similarly on the second देहाच्छादनस्यैकरूपत्वात्, on the third भोगस्यैकरूपत्वादवसाने विरसत्वाच्च, one the last देहस्य नश्वरत्वे एकत्वानेकत्वभ्रमणे को विशेषः। एतेन रसस्पर्शादयः पदार्थाः सर्वैव्यानित्या इति भावः।"—Telang.

Śl. 30. कामदुधा 'दुहः कच्छव्य' Pāṇ. III. 2. 70. इति कप् (अ) प्रस्तयः धादेशश्च। fulfilling all desires. The thought has been expressed more than once in this Śataka.

Śl. 31. Cf. with this śl. 95. कन्दुक—*a pillow; it properly means a small round pillow for the cheek.* दिक्षान्ताभिः &c.—*a highly poetical line.* भिष्णु—*an ascetic, a devotee; and not necessarily a Budhistic mendicant.*

Śl. 32. वक्त्रमीक्षसे—see śl. 26; Mis. 12 प्रवाशा hopes, expectations. Here the poet envies the happy lot of the deer. Cf. the idea in Vai. Sat. śl. 98. fig. *Aprastutapras'ainśā.*

Śl. 33. समारम्भ—*attempts well-made, undertakings properly commenced.* Cf. Bg. IV. 19. पच्छु—*as one not becoming wiser by experience.* शतधा न दीर्घम्—*The many calamities with which wordly life is fraught ought to rend the heart.*

Śl. 34. This śl. occurs in the Mṛch. मद्यन्ति—i. e. by their blandishments and sportive gestures. सद्यं—such a man falls a ready victim to their charms. वामनयना—mark the pun on वाम which means (1) beautiful; (2) crooked, destructive.

Śl. 35. खर—rough. The moral is—Magnanimous persons never become slaves of passions.

Śl. 36. हन्त—a particle expressive of joy. हरिणः परिचयः—a favourite idea with the poet and referred to in many places. बृत्ति—*Cf. supra* śl. 27. हरभक्तिम्—स्वहेरीषितः Pāṇ. ईषितमात्रे इयं संज्ञा। प्रकर्षविक्षायां तु परत्वात्कर्मसंज्ञा। पुष्पाणि स्पृहयाति । Sid. Kau.—उपशान्त्येक whose minds are set on tranquillity alone (i. e. who are self-restrained).

Śl. 37. स्वादिष्ट—is superlative. Its use with the Ablative is unusual. Construe—दैवी वाक् रसदतः अमृतात्मनः यत् मधुनः धृताच्च स्वादिष्टं रसवत् अक्षरं प्रस्तवति तेन &c. दैवी वाक्—The Veda, especially the Upanishads which are chiefly concerned with Brahman. No earthly enjoyments give that pleasure to a Yогin which the teaching of the Upanishads does. अमृता may also be taken separately. The Vedas are eternal. धृति—support, sustenance. There may also be here a reference to the divine speech of the poet whose substratum is *Rasa* sending forth an immortal creation sweeter than honey &c.

Śl. 39. करुणा, मेत्री and पञ्जा (power of discernment), are here called. वृद्धजन—ladies who are desirable companions. शरणम्—protector, saviour. मणिमेखला a waist-band set with jewels.

Śl. 40. The śl. describes the state of feelings of one in whom Vairāgya is produced. मन्थराः—(1) slow; (2) crooked. आस्था earnest desire. क्षीणः—wasted, has ceased. जगच्छाल—this net-work of the world i. e. all its intricate and confounding incidents.

Śl. 41. प्रभाचोर—one that robs another of its brilliancy i. e. is as brilliant as that, possesses its brilliancy. *Cf. सरोरुहयुतिमुषः Rat. I.* अनया किमभिप्रेतम्—What can she have intended? what

is her object? वराकी—miserable, wretched; expresses pity. Also sometimes used as a word of contempt.

Sl. 42. —कंदर्प—Kâma, the god of love; cf. कंदर्पयामीति मदाज्जातमात्रो जगाव च । तेन कंदर्पनामानं तं चकार चतुर्मुजः ॥ किं कंदर्प्य-यसि—why do you trouble your hand. टङ्गारितैः—टङ्गारैः v. l. टङ्ग + आरव; टङ्गायतीति (fr. टङ्ग + अच्) or टङ्गिति शब्दं कारयतीति टङ्गः an onomatopoeic word. टङ्गारित however is better and has therefore been preferred. For the third line cf. supra. बाले लीला-मुकुलितममी &c. Mis. sl. 40. स्त्रियध affectionate; विद्रघ cleverly cast, artful.

Sl. 43. उन्मीलत् &c.—त्रिवली the folds of skin above the navel of a woman regarded as a mark of beauty (Cf. Kum. I. 39). उद्यत &c.—pairs of Chakravâka birds are usually described as haunting river-banks. कूराशया—has two meanings (1) कूरा: आशयः यस्याम् in which there are dangerous aquatic animals; (2) कूरा आशयः thoughts (or आशय mind) यस्याः । संसारार्णव—*Samsâra* is the sea to which the river, in the form of a woman, leads a man.

Sl. 44. हतपरमार्थैः—The *Indriyas* which are often compared to horses, tempt a man further and further away from real bliss (मोक्ष).

APPENDIX.

1. THE METRES USED IN THE TWO S'ATAKAS.

1 The vowels अ, इ, उ, ऋ and ल् are short and the rest long. The quantity of a syllable is determined by the vowel it ends in. A syllable with a short vowel is called लघु or light, and one with a long vowel is called गुरु or heavy.

2 But if a light syllable be followed by *Anuswára* or *Visarga* or by a conjunct consonant, it is made heavy. A syllable at the end of a quarter of a sl. may be short or long as the exigency of a metre requires it. सात्त्वारश्च दीर्घश्च विसर्गं च गुरुमवेत् । वर्णः संयोगपूर्वश्च तथा पादान्तगोपि वा ॥

3 A short syll. is marked as ~, and a long one as —. The following letters are symbols representing different triads (ग्रन्थ) of light and heavy syllables:—

य ~ --; र - ~ -; त -- ~ ; भ - ~ ~ ; ज ~ - ~ ; स ~ ~ - ; म ---
न ~ ~ ~ य represents a heavy syll. and ल् a light one.

The following couplet will help the student in remembering the long and short syllables forming each Gana—आदिमध्यावसानेषु यत्ता यान्ति लाघवम् । भजसा गौरवं यान्ति मनौ तु गुरुलाघवम् ॥

4 The following are the definitions and schemes of the metres occurring in the two Śatakas:—The metre in each case is named in the com.

अनुष्टुप्—अनुष्टुप् or Sloka is defined as—पञ्चमं लघु सर्वत्र सप्तमं द्वितीयं योः । गुरु पठं च पादानां शेषवनियमो मतः ॥ In an *Anushṭup* the fifth syll. ought to be short and the sixth long in all quarters. The seventh should be short in the second and fourth quarters only. Other syllables are governed by no rule.

आख्यानकी—It is a mixture of Indravajrā and Upendravajrā see below. I. 7.

उपजाति—स्यादिन्द्रवज्ञा यदि तौ जगौ गः । उपेन्द्रवज्ञा जतजास्ततो गौ । अनन्तरोदीरितलहमभाजौ पादौ यदीयावपुजातयस्ताः ॥ A mixture of इन्द्रं and उपेन्द्रं forms उपजाति. Sch. of G. त त ज ग ग । ज त ज ग ग ।

शालिनी—मात्तौगो चेच्छालिनी वैदलोकैः । Sch. of G. म, त, त, ग, ग.

वैतालीय—पदविष्मेष्टौ समे कलास्ताश्व समे स्युनिरन्तराः । समात्र पराश्रिता कला वैतालीयेने रलौ युरुः ॥ The first and third quarters contain six mátrás (Syllabic instants) and the second and fourth eight each, followed by a रण and a short and a long syllable. See also Apte's Dictionary.

द्रुतविलम्बित—द्रुतविलम्बितमाह नभा भरौ । Sch. of G. न, भ, भ, र.

बसन्ततिलका—उक्ता बसन्ततिलका तभजा जगौ गः । Sch. of G. त, भ, ज, ज, ग, ग.

मालिनी—ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः Sch. of G. न, न, म, य, य.

पृथ्वी—जसौ जसयला वसुप्रहयतिश्व पृथ्वी युरुः । Sch. of G. ज, स, ज, स, य, ल, ग.

मन्दाकान्ता—मन्दाकान्ता जलधिष्ठैगैम्भी नती तादूरु चेत् । Sch. of G. म, भ, न, त, त, ग, ग.

शिखरिणी—रसै रुद्रैरिष्ठज्ञा यमनसमला गः शिखरिणी । Sch. of G. य, म, न, स, भ, ल, ग.

हरिणी—न स मरसला गः पद्वैदैर्यैर्हरिणी मता । Sch. of G. न, स, म, र, स, ल, ग.

शार्दूलविक्रीडितं—सूर्याशैर्यैर्यदि मः सजौ सततगः शार्दूलविक्रीडितम् Sch. of G. म, स, ज, स, त, त, ग.

खग्धरा—म्रज्जैर्यानां ब्रयेण त्रिमुनियतियुता खग्धरा कीर्तितेयं । Sch. of G. म, र, भ, न, य, य, य.

आर्या—This belongs to the class of metres regulated by the number of mátrás or syllabic instants.

यस्याः पदे पथमे द्वादश मात्रास्तथा तृतीयेषि ।

अद्वादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश सार्या ॥

गीति—आर्यापथमार्धमसैं यस्याः परार्धमीरिता गीतिः । That is Gīti whose third and fourth quarters are like first and second quarters of an āryā; i. e. whose first and third quarters contain 12 mátrás and second and fourth 18 mátrás.

2. BOMBAY UNIVERSITY.

EXAMINATION PAPERS.

1868.

I. Translate into English—(a) Nīt. Śat. 15. (b) Nīt. Śat. 99.

II. (a) Give the names of the metres of the above verses. Divide one line of each verse into feet according to the Hindu and European systems of prosody. Where are the caesuras in both verses? (b) Explain all compounds in the above verses. (c) What religious idea is contained in the second verse? Illustrate it by another verse from the Nītishatakā.

III. (a) Explain the construction of वर्—न् and that of किम्, कोऽपि: &c. with the Instrumental case. Quote instances from the Nītishatakā for these constructions. (b) Explain the force of the particle एष in such a question as मृतः को वा न जायते. (c) What force has the particle अपि in such expressions as सर्वेऽपि, त्रयोऽपि, चत्वारोऽपि.

IV. Quote two verses from the Nītishatakā on one of the following subjects. (a) The difficulty of befriending fools. (b) The necessity of acquiring wisdom. (c) The power of riches.

1869.

I. (a) What are the subdivisions of Vairagyashatakā? (b) What are the effects of time as given by Bhartṛhari? Quote one or two of his verses on this subject or give an outline of his description of time in prose in Sanskrit.

II. Translate into English:—(a) Vai. Śat. 63. (b) Vai. Śat. 44. (b) Explain and analyse the following compounds, referring them to their several classes. अतकिंतगमागमान्, बहुकार्यभाग्युभिः, जन्मजराविपत्तिमरणम् and प्रमादमदिराम्. (c) Give as many synonyms of आदित्य, जन्मन् and जरा as you may have met with in your reading. (d) Is there any difference in meaning between क and कचन? If so illustrate it by two or three examples. (e) What is the meaning of अपि च? Give its equivalent in Sanskrit.

III. To what does Bhartrhari compare life to illustrate its short duration ? Give the simile he has often used.

1873.

Translate Nīt. Sat. 34, 64, 75 and write notes on पञ्चपाःः वरायते, भास्करः, शीर्षावशेषांकितः, निरभिभवसाराः,

Quote two verses to illustrate and give an outline of the general teaching of (a) the पदानप्रशंसा or (b) कर्मप्रशंसा.

1875.

1 Translate the following closely:—(a) Vai. Sat. 13; (b) 62; (c) 64; (d) Mis. sl. 38.

2 (a) Give the metres and Ganas of b & c of 1. (b) In stanza (c) one copy reads आयासकादाश्रय श्रेयोमार्ग &c. which reading do you prefer, and why ? (d) Explain the word संकल्प in stanza 2.

3 Explain (a) कर्मनिर्मूलनक्षमः (b) दाक्षिणात्याः कवयः (c) निर्विकल्पसमाधि (d) द्रग्धजठर (c) ये वर्धन्ते.....वासराणी स्मरेयं.....ध्यानच्छेदे... निषणाः Vai. Sat. 29. Explain grammatically the words वासराणी स्मरेयं, लालायते and आत्मनीन. Quote and explain the Stanza in the Vairagyashataka in which अशा is likened to river.

4 Quote verses from the Vairagyashataka of purport similar to the following. (a) Poor and content is rich and rich enough, (b) Learned men are not inferior to kings.

1878.

I. Translate into English. (a) Vai. Sat. 86. (b) किन्तुद्धान्त-पततपतङ्गपवनन्यालोलदीपाङ्गुरच्छायाचब्लमाकलय्य सकलं सन्तो बनान्तं गताःः

II. Name and dissolve the compounds above. Translate and explain (a) वियोगे को भेदस्त्वयज्ञति न जनो यत्स्वयममूर्त्वं। (b) विमुक्तः संकल्पः किमभिलिप्तिं पुष्प्तिं न ते। (c) धन्याः संन्यस्तदैन्यव्यतिकरनिकराः कर्म निर्मूलयन्ति। (d) व्यापादैः एुनरुक्तभुक्तविषयैरेवंविवेनामुना संसरेण कदर्थिताः। (e) स्वर्गप्रामकुटीनिवासफलदैः कर्मक्रियाविभ्रमैः। (f) युध्मसंगवशोपजातसुक्तोद्रेकः स्फुरन्निर्मलज्ञानापास्तसमस्तमोहमहिमा लयिषे परे ब्रह्मणि ॥

1885.

1. Translate into English adding notes where necessary.

Vai. Sat. (a) 19; (b) Mis. 2; (c) Vai. Sat. 18.

2 (a) Dissolve the compounds (b) जरा०—कृष्णः; (c) प्रिय०—
चारी, नीरागेषु, विमु० सङ्कृ०, दूर्वा० मुरधः and name them. Give and
name the metrical schemes of the last two verses.

(b) Write a short note on मरुतामधिपतिः.

(3) Explain clearly the following. (a) तं त्वां पुनः पलितकर्णकमा-
जमेन नाटवेन केन नटयिष्यति (b) नहि शशकविषाणं कोपि कस्मै ददाति (c)
वाञ्छामावपरिप्रहाण्योपि परं त्यक्तुं न शक्ता वयम् (d) स्वानुभूत्येकमानाय नमः
शान्ताय तैजसे (e) न जाने संसारः किमसृतमयः किं विषमयः (f) सूक्ष्मा एव
पतन्ति चातकमुखे द्विशः पर्योविन्दवः ।

4 (a) Give eight instances of ungrammatical or irregular
constructions used by Bhartrhari. (b) Quote the verses in which
the wisdom of great men is declared to be unlimited and para-
phrase it in Sanskrit in your own words.

1890.

Translate into English:—Nît. Sat. (a) 69. (b) Mis. 10. Name
and dissolve the compounds in the above.

Explain giving the context. (a) स्वात्मन्येव समाप्तेहममहिमा मेरुन्म
मे रोचते (b) नहि शशकविषाणं कोपि कस्मै ददाति (c) नरः संसारान्ते विषति
यमधानीजिवनिकाम् (d) विपाकः पुण्यानां जनयति भयं मे विसृशतः (e)
कुस्त्याः स्युः कुपरीक्षका न मणयो येर्धतः पातिताः (f) नहि गणयति भुद्रो
जन्तुः परिग्रहफलगुताम् (g) अवस्था वस्तुनि प्रथयति च संकोचयति च (h)
प्रायेणाधममध्यमोत्तमगुणः संसर्गतो जायते ।

3. Discuss the question whether Bhartrhari is the author or
mere compiler of the Shatakas. Do you find any evidence in
the Shatakas to show that he worshipped a particular god?
What was his favourite place of resort as a devotee?

4. Give a synopsis of the views embodied in the Shatakas
regarding. (a) The predominance of “Karman.” (b) The use

and greatness of knowledge. (c) The evanescent nature of human life and pleasures.

5. Derive and explain the meaning of the following words:- विदग्ध, प्रतिनिविष्ट, अङ्गुत, अभियोग, वृत्ति and परिहृत्य.

1893-1894.

1 Translate the following:-

Nit. Sat. (a) 69. (b) Vai. Sat. 62. (c) Nit. Sat. 64.

2 Explain the following giving in each case the substance of the whole stanza:-

(a) अतश्वानैकान्त्याद्गुरुलघुतयार्थेषु धनिनामवस्था वस्तुनि प्रथयति च संकीर्चयति च ॥ (b) महद्भिः पुण्योघैश्चिरपरिशृहीताश्व विषया महान्तो जायन्ते व्यसनमिव दातुं विषयिणाम् ॥ (c) स जातः कोऽप्यासीन्मदनरितुणा मूर्ध्नि धबलं कपालं यस्यौचौर्विनिहितमलङ्कारविधये ॥ (d) तत्को नाम गुणो भवेत्स युगिनां यो दुर्जनैर्नाङ्गुत ॥ (e) इत्यं चेमौ रजनिदिवसौ दोलयन्दाविवाक्षो कालः काल्या सह बद्धुकलः क्रीडति पाणिशारैः ॥

3 (a) Solve the following compounds पञ्चषाः; गद्गदगलञ्जुट्ट्यद्विलीनाक्षरम्; निर्दीवारिकनिर्दीयोक्त्यपरुषम्; उद्धान्तपतत्पतञ्जपवनव्यालोलद्वीपाङ्गुरच्छायाच्चबलम् and असिधारावतम्.

(b) Make grammatical notes upon सिकतिलः, कदर्थिताः, आशीविषः, बहुतृणम्, आत्मनीनः and तपस्यन्तः.

Quote verses giving Bhartrhari's views on any two of the following—

(a) Extreme difficulty of the duty of servants.

(b) Comparison of the king with the poet.

(c) Comparison of the king with the ascetic.

1898.

I What have you to say with reference to the following points put forward by some scholars to prove that the age of the

author of the Shatakas should be brought down to about the 8th or 9th century A. D. (1) Resemblance in ideas and phraseology between Shatakas and Shaṅkaracharya's work. (2) Mention of the Purans in one of the Stanzas of the Vairagyashataka (3) Mention of Buddha as a tenth incarnation of Vishṇu in one of the passages.

II. What part of India did Bharṭṛhari look upon as producing the best of poets. Quote in support of your answer.

III. Explain the following forms and give their meanings—

अङ्गशय, सिकतिल, कदर्थयसि, लिप्सा, आत्मसात्करोति, लालायते, जीवमान, गायनाः, शुशूष्टते.

IV. Translate. (a) Nit. Śat. 103. N. B. Mention and discuss the different variants for सतिक्या.

(b) Vai. Śat. 96. Dissolve the compounds स्वायत्तचेष्टः, संप्राप्तकन्त्यासखः, रामसुखाभोगैकबद्धस्पृहः.

1900.

1. Translate into English:—(a) Nit. Śat. Mis. 16. (b) Vai. Śat. 62.

2 Explain with reference to the context:—(c) अतश्चानेकान्त्याद्गुरुलघुतयार्थेषु धनिनामवस्था वस्तुनि प्रथयति च सङ्कोचयति च ॥

3 Quote stanzas from the *S'atakas* which contain—

(a) Ideas similar to the following:—(i) स्थाने भावानेकनराधिपः सञ्जकिञ्चनर्वं मस्वजं व्यनक्ति । पर्यायपीतस्य सुरैर्हिमांशोः कलाक्षयः श्लाघ्यतरो हि वृद्धेः ॥ (ii) दरिद्रस्य परा मूर्तिस्तृष्णा न द्रविणाल्पता ।

(b) A description of *S'iva* as a lamp of knowledge (ज्ञानपदीप).

1902.

I Translate—(a) Nit. 36; (b) 80; Vair.; (c) 27; (d) 61. Explain the allusions in a, b, c and d.

II. What were the religious and moral views of Bharṭṛhari? Quote a few lines to illustrate your answer.

III Explain the following similes—(a) छायेव मैत्री खलसज्जनानाम्. (b) वाराङ्गेव नृपनीतिरनेकरूपा. (c) कामं मन्त्री नृप इव सदा स्वेदभारेमुक्तः ।

IV Give the meaning of—प्रतिनिष्ठ, इनकान्त, स्वाकृति, अवकर, प्राणिसा (शा) र, चटिशकल्य, कुर्टीर.

V. Derive—क्षाम, पुङ्गव, परायण, न्याय्य, अवदात, उत्तम, विहृग, दौवारिक.

1904.

I Translate:—(a) Nit. 74; (b) Mis. 10; (c) Vair. Mis. 12.

II Dissolve and name the compounds:—स्फुरदवधिसुदासुकलिताः; निर्दीवारिकनिर्देयोत्तमपहृष्म.

III. (1) Name the metres in the following lines:—

(a) एका भार्या सुन्दरी वा दरी वा । (b) वने रणे शब्दुजलाग्निमःये । (c) भवन्ति नप्रास्तरवः फलोद्ग्रौमः । (d) पाणिः पात्रं पवित्रं ब्रह्मणपरिगतं भेष्मक्षमक्षयमन्नम्.

(2) Write grammatical notes on:—पञ्चाः, विरमन्ति, अभिन्नायते, मा कृथाः ।

(3) Give meanings of—चलभिद्, अर्क, लाङ्गूल, स्फार.

IV. What is Bhartrihari's attitude in regard to—(a) Karman; (b) Daiva; (c) self-seeking servility; and (d) religious bigotry of the Śaivas and the Vaishṇavas.

V. Give the context of:—

- (a) न हि शशकविषाणं कोपि कस्मै ददाति ।
- (b) विषादै कर्तव्ये प्रदधति जना प्रस्तुत मुदम् ।
- (c) छायेव मैत्री खलसज्जनानाम् ।
- (d) एतद्वयं जगति पुण्यकृतो लभन्ते ।

1906.

I Translate into English—

(i) Nit. (a) 29; (b) 106; Vair. (c) 53; (d) 82; (e) 1.

(ii) Explain the metaphor in (e) fully solving the compounds.

II. (a) Give the meanings of—छकवाकु, दुर्विदरध, फलगु, निर्विकल्प, उद्रेक, व्रात, अलीक, अपशद्, मैक्ष and अवकर.

(b) Write grammatical notes on—मध्येपुष्टं, लालायते, तरुणायते, श्यानः, उपस्थितः, अहनिंशं, पूर्वार्धः, जुह्वान, दाक्षिणात्य and शार्व.

(c) “Full may a flower is born to blush unseen
And waste its sweetness on the desert air.”

Quote lines from Bhar. containing a similar idea.

III. Support or refute the popular idea that Bhar. was a king. Was he really the author of the Śatakas or did he merely collect the stanzas from various sources ?

1909.

1 Translate into Eng.:—(a) तस्मादनन्तमजरं &c. (b) मनसि वच-सिकाये &c. (c) दूरादर्थं घटयति नवं &c. (d) विवेकव्याकोशे—तृष्णापात्रं—

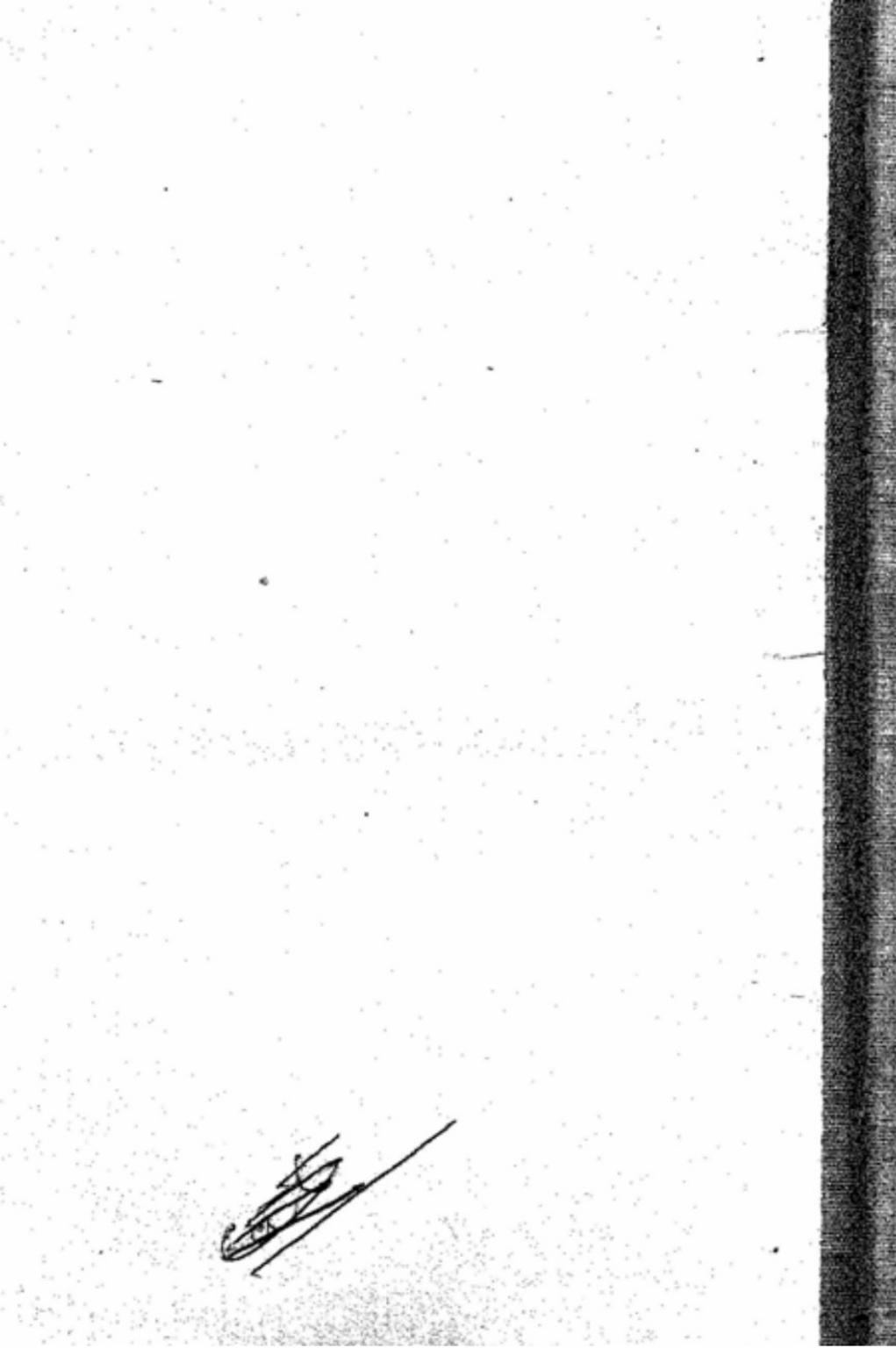
2 Name and define the metres of (a) and (b) in question 1; and name and solve the comps. underlined in the following:—
(a) यत्र कापि निषूदता बहुतुणं विश्वं—(b) त्वं राजा वयमप्युपासितगुरुपज्ञा-भिमानोपताः। (c) वयमपि गिरामीशमहे यावदर्थम्. (d) स्वायत्तमेकान्तगुर्णं विधात्रा र्वा॑ मितं &c.

3. What has Bhar. to say about Daiva and Paurusha ? Does he identify Karman with Daiva ?

891. 2052
Sanskrit literature
Kavyas
Title

"A book that is shut is but a block"

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI.

Please help us to keep the book
clean and moving.